

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (2005). Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 2004

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN
BROERSTRAAT 4
9712 CP GRONINGEN
TEL.: 050-3636830
FAX: 050-3637256
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL
WEBSITE: WWW.DNPP.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen – RU Groningen
ISBN:	90-367-2494-5
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
productie:	C. Karimi Fard
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door 13,00 euro over te maken op giro 2813720 ten name van Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 2004'.

VOORWOORD

De politieke aardbeving die W.S.P. ('Pim') Fortuyn in 2002 veroorzaakte, trilde zelfs in 2004 nog enigszins na. De gevestigde politieke partijen leden over het algemeen verlies bij de Europese verkiezingen in juni, waarvan vooral een nieuwkomer profiteerde – de door het Europese *enfant terrible* P.K.T.J. van Buitenen opgerichte partij Europa Transparant. In hun poging om zich meer te richten op de samenleving, hielden de meeste partijen zich in 2004 dan ook bezig met interne vernieuwing. In november volgde opnieuw een gebeurtenis die de Nederlandse samenleving schokte: de moord op de filmmaker Th. van Gogh. De reactie hierop leek aanvankelijk een steun in de rug voor het Tweede-Kamerlid G. Wilders, die zich twee maanden eerder van de VVD-fractie had losgemaakt en in meer dan één opzicht als opvolger van Fortuyn beschouwd werd.

Dit Jaarboek bevat een aantal beschouwingen waarin bepaalde facetten van de Nederlandse politiek anno 2004 onder de loep worden genomen. De traditionele Kroniek biedt een overzicht van de gebeurtenissen binnen de zich al dan niet 'hervormende' politieke partijen. Deze partijvernieuwing, waarbij de leden in het algemeen meer zeggenschap krijgen, staat centraal in de beschouwing van Voerman. De campagne voor de Europese verkiezingen die de Nederlandse partijen en hun kandidaten op internet voerden, is geanalyseerd door de communicatiewetenschappers Hagemann, Van Os en Jankowski. De politicologen De Beus en Pennings gaan in op de europeanisering van de Nederlandse politiek, waarbij zij ook de campagne voor de Europese grondwet in 2005 betrekken. Daarnaast bevat dit Jaarboek een nabeschuiving over de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 van de hand van de politicologen Adriaansen en Van Praag. De historicus Te Velde en het gewezen sociaal-democratische Tweede-Kamerlid Middel behandelen het fenomeen partijcultuur, een tot nu toe onderbelicht facet van de politieke partij. De historicus Vossen ten slotte beschrijft de opkomst van een partij die door sommigen wel als voorganger van de LPF wordt gezien: de Boerenpartij.

Groningen
december 2005

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 2004 DNPP	3
Joop Hippe, Ronald Kroeze, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004	14
H. te Velde, Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis	106
B. Middel, Het verzinsel van de partijdemocratie	124
M.L. Adriaansen en Ph. van Praag, Hoe systematisch zijn partijen op zoek naar hun kiezers? Politieke doelgroep- marketing bij de verkiezingen van 2002	146
C. Hagemann, R. van Os, N. Jankowski en G. Voerman, Professionalisering en personalisering? De websites van Nederlandse partijen en hun kandidaten bij de campagne voor de Europese verkiezingen van 2004	173
J. de Beus en P. Pennings, Europeanisering van de Neder- landse politiek. Nog steeds een zaak voor de bovenlaag maar niet voor de gewone burgerij	193
G. Voerman, Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties	217
K. Vossen, De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)	245
Auteurs	267

JAARVERSLAG 2004 DNPP

Inleiding

Het jaar 2004 kende voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) een relatief rustig verloop. Anders dan in 2002 en 2003 waren er geen Tweede-Kamerverkiezingen, die altijd veel werk met zich meebrengen. De verkiezingen voor het Europees Parlement – door politicologen als ‘*second order elections*’ beschouwd – zijn ook in dit opzicht van een andere orde.

In het kader van het voornemen van het tweede kabinet-Balkenende om het kiesstelsel te wijzigen, kreeg het DNPP opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties te inventariseren op welke wijze partijen in landen met sterk uiteenlopende kiesstelsels hun kandidaatstelling hebben geregeld. Na de afronding van dit onderzoek kreeg het DNPP van het ministerie het verzoek in kaart te brengen in welke mate afwijkend stemgedrag en afsplitsingen van parlementaire fracties zich voordoen in landen met andere kiesstelsels. De resultaten van deze studie zouden in 2005 worden gepubliceerd.

Vanzelfsprekend hield het DNPP zich in 2004 ook bezig met zijn primaire taken. Publicaties van en over partijen werden verworven en gecatalogiseerd, en bezoekers geassisteerd.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 2004 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), tot 1 september 2003 secretaris-directeur Universiteit en Hogeschool Groningen

- (UHG), op voordracht van de Bibliothecharis;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecharis, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar op 8 juni bijeen. Onder andere werd gesproken over de oprichting van een samenwerkingsverband waarin het DNPP met het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en het Parlementair Documentatiecentrum (PDC) zal participeren.

Personeelsformatie

Op 1 januari 2004 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:
drs. G.B. Auping – medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,8 fte)

drs. B.H. de Boer – documentalist (0,6 fte)

mevr. C. Karimi Fard – secretaresse (1,0 fte)

dhr. G.J. Krajenbrink – tijdelijk projectmedewerker (0,5 fte)

dr. A.P.M. Lucardie – wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

dhr. M. Pragt – medewerker in het kader van de WIW-regeling (0,8 fte)

mevr. D. van Rheenen – documentaliste (0,4 fte)

dr. G. Voerman – Hoofd (1,0 fte)

Dhr. G.B. Auping en dhr. M. Pragt waren in het verslagjaar op het DNPP werkzaam op basis van de WIW-regeling. De aanstelling van dhr. Auping werd met ingang van 1 maart met een jaar verlengd; die van dhr. Pragt met ingang van 1 februari met een half jaar tot 1 augustus, waarna hij het DNPP verliet. De aanstelling van dhr. G.J. Krajenbrink in het kader van het digitaliseringsproject partijaffiches (dat wordt gefinancierd door het Mondriaanfonds; zie hieronder) liep op 1 oktober af. Van 1 april tot 1 september en van 1 oktober tot en met 31 december was drs. A.C.J. Marchand tijdelijk aangesteld in verband met werkzaamheden ten behoeve van een tweetal rapporten die het DNPP in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties opstelde (zie hieronder).

Ook in 2004 kon de staf van het DNPP een beroep doen op de vrijwilligers drs. J. Hippe en drs. R.F. van Wijk. Beiden zijn jarenlang in deze hoedanigheid bij het Documentatiecentrum betrokken. Zij houden zich vooral bezig met de ontsluiting van publicaties ten behoeve van de catalogus van het DNPP.

Dienstverlening

Zoals gebruikelijk legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. In 2004 bedroeg het aantal bezoekers naar schatting ruim 900;

het aantal verzoeken per brief, telefoon of email lag rond de 1.000. Ook dit jaar waren het vooral doctoraalstudenten van verschillende disciplines die een beroep op het DNPP deden. Daarnaast meldden zich HBO-studenten, leerlingen van middelbare scholen, journalisten, AIO's en andere wetenschappers.

Ook dit jaar werden de beide wetenschappelijk medewerkers van het Documentatiecentrum door verschillende radio- en tv-programma's en door de schrijvende pers benaderd. Niet alleen werd informatie verstrekt, maar soms werden politieke gebeurtenissen ook becommentarieerd.

Naast dit alles ondersteunde het Documentatiecentrum ook onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'Relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid en geactualiseerd overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en overige collecties wordt verwezen naar de website van het DNPP (www.dnpp.nl). Hieronder volgt een globale aanduiding.

In 2004 werden op het DNPP de volgende collecties (waarvan de eerste vier toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat vooral historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 2004 circa 3.600.
2. *brochures*. Deze verzameling bestaat grotendeels uit door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 2004 waren ongeveer 5.900 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot het begin van de jaren zeventig. Momenteel worden zes dagbladen geknipt: het *Dagblad van het Noorden* (voorheen *Nieuwsblad van het Noorden*), *NRC Handelsblad*, *Trouw*, de *Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*.
4. *opinie- en partijbladen*. Het DNPP bezit een uitgebreide collectie opiniebladen (die teruggaat tot 1973) en partijbladen. Bij deze laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
5. *affiches*. In 2003 werd met financiële steun van het Mondriaanfonds (zie hieronder) begonnen met de digitalisering van de door het DNPP

beheerde partijaffiches. Naar verwachting zullen in 2005 deze collectie en de bijbehorende catalogus op de website van het DNPP beschikbaar komen. Aan het einde van 2004 telde de affichecollectie ongeveer 2.150 verschillende exemplaren. Tegen betaling worden scans ter beschikking gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. De laatste jaren wordt deze collectie echter nauwelijks meer aangevuld. Eind 2004 telde het geluidsarchief ruim 350 geluidsbanden en ongeveer 400 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig (supplementen op de) archieven van partijen (van de VVD en D66) en particulieren. Voor een actueel overzicht van de archieven die het DNPP in beheer heeft, wordt verwezen naar de website (www.dnpp.nl). Hier zij nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms door de archiefhouder aan de raadpleging van een archief worden gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP.

8. *websites*. Sinds 2001 archiveert het DNPP regelmatig de websites van de politieke partijen en hun nevenorganisaties (zie de speciale website: www.archipol.nl). Voor raadpleging van deze collectie is toestemming nodig: een wachtwoord en *username* kan via de archipol-site worden aangevraagd.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen);
- elektronische publicaties (beginsel- en verkiezingsprogramma's, artikelen uit de Jaarboeken van het DNPP), raadpleegbaar op de website van het DNPP.

Mede om de collecties op specifieke deelterreinen ook voor een vroegere periode zo volledig mogelijk te maken, zijn in het verleden bibliografische projecten opgezet. Met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) van de Vrije Universiteit te Amsterdam bereidt het DNPP momenteel een bibliografie en archievenoverzicht van de protestants-christelijke partijen voor.

In 2004 ontving het DNPP opnieuw enkele particuliere schenkingen van documentatiemateriaal. Daarnaast vulden D66 en de VVD hun reeds op het DNPP gedeponeerde archieven aan. Op zijn beurt droeg het Documentatiecentrum in november het archief van de anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum over aan het archief van de gemeente De Marne.

Automatisering en Internet

De catalogus van het DNPP is niet alleen beschikbaar via de *on-line* algemene catalogus van de RUG-bibliotheken, maar ook via de website van het Documentatiecentrum (www.dnpp.nl). Op deze site biedt het DNPP tevens organisatorische en documentaire informatie aan over de Nederlandse politieke partijen.

Het DNPP biedt op zijn site ook *on-line* en *full-text* verkiezings- en beginselprogramma's van politieke partijen aan. Het opnemen in deze elektronische bibliotheek van andere partijpublicaties (artikelen uit de tijdschriften van de wetenschappelijke bureaus, brochures en dergelijke) is de laatste jaren gestagneerd.

Per 31 december 2004 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP ongeveer 97.000 titels van boeken, brochures en artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen.

Digitalisering partijaffiches

In mei 2003 kende de Mondriaan Stichting in het kader van het project 'Behoud en selectie van Academische Collecties' het DNPP een subsidie toe van ruim 26.000 euro. Dit bedrag was bestemd voor de conservering en digitalisering van de collectie partijaffiches van het Documentatiecentrum. De voortgang van het project liep in 2004 vertraging op als gevolg van ziekte van de verantwoordelijke medewerker. Naar verwachting zullen in 2005 alle affiches via een op de website van het DNPP te raadplegen catalogus toegankelijk zijn gemaakt.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen, zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 2004 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund. Zij worden om redenen van overzichtelijkheid hier samen met het hierboven genoemde documentatieproject gepresenteerd:

- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het HDC.
- Onderzoek samenwerkingsproces GPV en RPF, in samenwerking met de vakgroep Sociologie van de RUG (gestaakt).
- 'Nederlandse politieke partijen on-line. De betekenis van internet voor de partijorganisaties en de verkiezingscampagnes'. Onderzoek naar de digitale verkiezingscampagne van 2002 en 2003, uitgevoerd in samenwerking met dr. M. Boogers (Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Universiteit van Tilburg).
- 'European Green Party Members Pilot Project'; onderzoeksproject gecoördineerd door W. Rüdig (University of Strathclyde).
- Partijgeschiedenis Christelijk-Historische Unie (CHU); onderzoeksproject gefinancierd door het Ubbo Emmius Fonds van de Rijksuniversiteit Groningen.
- Onderzoek wijze van kandidaatstelling door partijen in landen met uiteenlopende kiesstelsels; in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (afgerond).
- Onderzoek afwijkend stemgedrag in en afsplitsingen van parlementaire fracties in landen met uiteenlopende kiesstelsels; in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, zoals onder meer het Politicologenetmaal in Antwerpen, de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (ECPR) in Uppsala, en een conferentie over de Europese verkiezingen van 2004 georganiseerd door de Universiteit van Luxemburg.

In 2004 verzorgden de stafleden van het DNPP de volgende publicaties en papers:

wetenschappelijke publicaties

- M. Boogers en G. Voerman, 'De betekenis van partijsites tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. Een onderzoeksverslag', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, 267-280.
- M. Boogers en G. Voerman, 'Who visits political websites and why? Online survey of visitors to political websites during the Dutch 2002 campaign', in: *The Electronic Journal of Commu-*

- nication/*La Revue Electronique de Communication*, 14 (2004), nos. 3-4 (www.cios.org/getfile/01436_EJC).
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht westerse landen*, Den Haag/Groningen, 2004.
 - Paul Lucardie, 'Paradise Lost, Paradise Regained? Christian Democracy in the Netherlands', in: Steven Van Hecke en Emmanuel Gerard, red., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War*, Leuven, 2004, 159-178.
 - A.P.M. Lucardie, 'Populism: polder and prairie. The rapid rise and fall of Pim Fortuyn', in: *Inroads. A journal of opinion*, (2004), no. 15, 55-62.
 - A.P.M. Lucardie, 'Ex Oriente Lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten', in: *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, 198-231.
 - P. Lucardie en G. Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 43 (2004), 7/8 (december), 1084-1092.
 - Gerrit Voerman, 'De politieke partij tussen staat en maatschappij', in: J.W.M. Engels en M. Nap, red., *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie. Staatsrecht-conferentie 2003 Rijksuniversiteit Groningen*, Deventer, 2004, 37-60.

vakpublicaties

- Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, 18-180.
- Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 2003. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2003', in: *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, 15-137.
- Joop van Holsteyn en Gerrit Voerman, 'Kiezers VVD en D66 verschillen totaal', in: *Trouw*, 13 februari 2004, 15.
- J. van Holsteyn, P. Lucardie en G. Voerman, 'VVD'66', in: *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek*, 14, (2004), 10 (oktober), 28-31.
- G. Voerman en J. Hippe, 'Nederlandse politieke partijen en de SGP', in: *Zicht. Studieblad voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij*, 30 (2004), 3 (oktober), 12-19.
- G. Voerman, 'De gevolgen van het nieuwe kiesstelsel voor de

politieke partijen', in: *Nieuw kiesstelsel. Verslag van de discussiebijeenkomst over de hoofdlijnennotitie 'Naar een sterker parlement' op 22 januari 2004*, Den Haag, 2004, 27-37.

- Gerrit Voerman, 'Op de drempel van een nieuw kiesstelsel', in: *Staatscourant*, 28 januari 2004, 5.
- Gerrit Voerman, 'Een politieke kameleon. Over het aanpassingsvermogen van de Socialistische Partij in Nederland', in: *Vlaams marxistisch tijdschrift*, 38 (2004), no. 1; 48-58.
- Gerrit Voerman, 'De klempositie van politieke partijen', in: *Socialisme en Democratie*, 61 (2004), no. 3, 60-62.
- Gerrit Voerman, 'Nationale moslimpartij nog ver weg', in: *Het Parool*, 12 augustus 2004, 15; ook verschenen in het *Nederlands Dagblad* en een aantal regionale bladen.
- Gerrit Voerman, 'Hijzelf was de hele partij', in: *NRC Handelsblad*, 3 september 2004.

lezingen, congres- en symposiumbijdragen

- Paul Lucardie, 'The Short Road to Power – and The Long Way Back. New Parties in Dutch Government (1945-2003)'. Paper presented at the Joint Sessions of the European Consortium for Political Research, Uppsala, 13-18 april 2004.
- Gerrit Voerman, 'De gevolgen van het nieuwe kiesstelsel voor de politieke partijen'. Lezing gehouden op de door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties georganiseerde discussiebijeenkomst over het nieuwe kiesstelsel, Den Haag, 22 januari 2004.
- Gerrit Voerman, 'De politieke partijen en de directe democratie in Nederland'. Lezing gehouden voor de afdeling Politologie van de Katholieke Universiteit Leuven, 25 februari 2004.
- Gerrit Voerman, 'VVD66? Over de mogelijkheden en onmogelijkheden van liberale eenwording in Nederland'. Lezing gehouden op het symposium 'Nederland op weg naar één liberale partij?', georganiseerd door het Nationaal Archief, Den Haag, 18 mei 2004.
- Gerrit Voerman, 'De kandidaatstelling binnen de Nederlandse politieke partijen'. Bijdrage aan de expertmeeting over de interne kandidaatstelling bij de PvdA, Utrecht, 24 juni 2004.
- Gerrit Voerman, 'De ideologische ontwikkeling van de SP en de PvdA'. Gastcollege op de Zomerschool van de SP, 30 juli 2004.
- Gerrit Voerman, 'Les élections européennes aux Pays-Bas'. Paper gepresenteerd op het 'Colloque international Elections européennes 2004: débats, enjeux, perspectives', georganiseerd

door de Université de Luxembourg en de Université Libre de Bruxelles, Luxemburg, 23-24 september 2004.

- Gerrit Voerman, 'Het imago van politieke partijen'. Lezing gehouden voor de Guido de Brès Stichting, het wetenschappelijk bureau van de SGP, 6 oktober 2004.
- Gerrit Voerman, 'De kandidaatstelling binnen de Nederlandse politieke partijen'. Lezing gehouden op het GroenLinks Forum, Utrecht, 6 november 2004.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Zoals gebruikelijk ontving het Documentatiecentrum van alle partijen periodieken, brochures, nota's, rapporten en programma's. Op hun beurt doen de politieke partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het Documentatiecentrum.

Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het HDC, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), het Katholiek Documentatiecentrum (KDC), het Parlementair Documentatiecentrum (PDC), het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In het verslagjaar maakte hij deel uit van de Wetenschappelijke Raad van het CPG en van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Hij fungeert tevens als adviseur voor de twintigste-eeuwse Moskouse archieven bij het Nederlands-Russisch Archiefcentrum (NRAC) van de RUG. Verder maakte hij deel uit van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van het geschiedschrijvingsproject 'Functioneren van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) ten tijde van de Koude Oorlog', en van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van het geschiedschrijvingsproject 'Christelijk-Historische Unie'. Ten slotte is hij secretaris van het bestuur van het Kossmann Instituut (zie hieronder).

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast gaven medewerkers van het DNPP in 2004 ook (gast-)colleges en lezingen, waarvan enkele hierboven reeds zijn vermeld. Op 9 februari verzorgde dhr. Lucardie een gastcollege over politieke stromingen en nieuwe partijen aan de Universiteit van Amsterdam. Op 28 januari en 7 april gaf dhr. Voerman een college over de Nederlandse democratie en over de politicus Fortuyn voor het Hoger Onderwijs Voor Ouderen (HOVO) in Groningen. Op 3 maart verzorgde hij een gastcollege in de cursus Inleiding Politicologie van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de RUG.

Sinds 2001 is dhr. Voerman aangesteld als onbezoldigd universitair docent bij de sectie Eigentijdse Geschiedenis van de Faculteit der Letteren. Uit dien hoofde begeleidt hij studenten bij hun doctoraalscripties.

Samenwerkingsverbanden

In januari 2004 is binnen de afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) het initiatief genomen tot de oprichting van het 'Ernst Kossmann Instituut. Centrum voor de Geschiedenis van Politiek'. De achtergrond hiervan werd gevormd door het feit dat aan de RUG een bijzondere combinatie van expertise beschikbaar is op het terrein van de geschiedenis van politiek, dat voorheen werd bestreken door prof.dr. E.H. Kossmann. Het is de bedoeling deze deskundigheid in het Kossmann Instituut te bundelen. Daarin is voor het DNPP een aanzienlijke taak weggelegd, mede vanwege zijn collecties en onderzoek. Voorzitter van het voorlopige bestuur is prof.dr. H. te Velde, secretaris is dhr. Voerman (zie verder de website van het Instituut: www.rug.nl/Kossmanninstituut).

Verder zijn in de eerste helft van 2004 de voorbereidingen gestart om tot nauwere samenwerking te komen tussen de drie universitaire instellingen in Nederland die zich nadrukkelijk met politiek bezig houden: het DNPP, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG; verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen) en het Parlementair Documentatie Centrum (PDC; verbonden aan de Universiteit Leiden). De drie instituten zijn ieder vanuit een eigen invalshoek betrokken bij het onderzoek naar de politieke en parlementaire geschiedenis, en willen door krachtenbundeling dat onderzoek verder bevorderen. Doel van de samenwerking, die zal worden vastgelegd in een convenant, is het (wetenschappelijk) onderzoek naar en de informatievoorziening over de Nederlandse politiek en de Nederlandse politieke geschiedenis zoveel mogelijk te stimuleren. Dit moet worden bereikt door de ontplooiing van gezamenlijke activiteiten (zoals het organiseren van studiedagen, het uitgeven van congresbundels en dergelijke); en door de onderzoekers op het brede terrein van de Nederlandse politiek en haar geschiedenis zoveel mogelijk ten dienste te zijn door middel van een toegankelijke website. De ondertekening van het convenant zou in 2005 haar beslag krijgen.

Bijzondere activiteiten

Teneinde het vertrouwen van de burger in de politiek te vergroten, besloot het tweede kabinet-Balkenende in het op evenredigheid gebaseerde kiesstelsel in Nederland districten in te voeren. Bij de voorbereiding

van deze plannen werd door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties ook het DNPP betrokken. Nadat minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties zijn zogeheten hoofdlijnennotitie *Naar een sterker parlement* had gepubliceerd, werd door het ministerie op 22 januari een discussiebijeenkomst in Den Haag belegd voor journalisten, wetenschappers en vertegenwoordigers van de politieke partijen. Dhr. Voerman hield hier een inleiding over de gevolgen van het nieuwe kiesstelsel voor de organisatie van de politieke partijen. Verder werd het DNPP door het ministerie verzocht een inventarisatie te maken van de kandidaatstelling binnen politieke partijen die in verschillende kiessystemen opereren. Het onderzoeksrapport *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht westerse landen* geheten, verscheen in de zomer. Vervolgens kreeg het Documentatiecentrum de opdracht om de relatie in kaart te brengen tussen fractiediscipline, afwijkend stemgedrag en afsplitsingen enerzijds en het kiesstelsel in vier landen. De uitkomsten van dit onderzoek zouden in 2005 verschijnen.

In het kader van de Europese verkiezingen werkte dhr. Lucardie mee aan verschillende programvergelijkingen en aan de productie van een zogeheten ‘Stemwijzer’, in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) en de Stichting Natuur en Milieu.

KRONIEK 2004

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004

Joop Hippe, Ronald Kroeze, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Evenals 2003 leek 2004 een relatief kalm jaar. De rust was echter enigszins bedrieglijk. De verkiezingen voor het Europees Parlement in juni lieten opnieuw zien dat latent onbehagen mogelijkheden bood voor nieuwe partijen. Vervolgens gaf de moord op de filmmaker T. van Gogh door een moslim-extremist op 2 november aanleiding tot grote onrust en intensieve discussies over de problemen van een multiculturele samenleving. Het onbehagen uitte zich onder meer in steun voor G. Wilders, die zich in september had afgescheiden van de Tweede-Kamerfractie van de VVD en aankondigde een eigen beweging op te willen bouwen. Daaraan wordt in deze Kroniek ook enige aandacht besteed. De Kroniek beschrijft de partijpolitieke gebeurtenissen, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen de in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen, voor zover die zich althans buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden artikelen geraadpleegd uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*. Daarnaast werden partijdocumenten (brochures, partijbladen, congresstukken en dergelijke) doorgenomen. Ten slotte werd informatie vergaard van door het DNPP gearchiveerde websites van politieke partijen. Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2004 kort geschetst.¹

¹ Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 2004: P. van Griensven en M. Leenders, ‘Het parlementaire jaar 2003-2004’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *Het democratisch ideaal. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004*, Den Haag, 2004, 146-160.

2. Hoofdmomenten

conferentie wetenschappelijke bureaus over drugs

De wetenschappelijke bureaus van vijf politieke partijen, te weten CDA, D66, GroenLinks, PvdA en VVD, organiseerden op 26 maart samen een conferentie over ‘drugs en drang’ in Rotterdam. Deze samenwerking was ongebruikelijk. Het thema werd ingeleid door twee deskundigen, de president van de Maastrichtse rechtbank P. Lampe en de arts Th.M.G. van Berkestijn. De vier workshops werden voorgezeten door de directeurs van de wetenschappelijke bureaus van CDA, GroenLinks en PvdA (respectievelijk A. Klink, mevr. C. van Dullemen en P. Kalma) en de coördinator van het Kenniscentrum van D66, E. Dees. Minister van Justitie J.P.H. Donner (CDA) sloot de bijeenkomst af met een betoog waarin hij de in de conferentie vaak gehoorde argumenten voor legalisatie van drugs trachtte te weerleggen.

Europese verkiezingen

Op 10 juni hadden de verkiezingen voor het Europees Parlement plaats. Onder de wat vage leus ‘Europa. Best belangrijk’ had het kabinet in televisiespots en op affiches de kiezers aangespoord te gaan stemmen. De opkomst steeg inderdaad: van slechts 29,9 procent in 1999 naar 39,3 procent in 2004. De vraag is of de regeringscampagne hiervoor verantwoordelijk was; in analyses van de verkiezingsuitslag werd vooral de nadruk gelegd op de toegenomen belangstelling voor politiek sinds de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. Het aantal zetels dat de Nederlandse partijen in het Europees Parlement konden bezetten, was vanwege de uitbreiding van de Europese Unie op 1 mei 2004 met tien landen gereduceerd van 31 tot 27.

Aanvankelijk leek het erop dat tegelijk met de Europese verkiezingen een referendum zou worden gehouden over de Europese grondwet (die was ontworpen door de Europese conventie). Een voorstel tot een volksraadpleging van regeringspartij D66 en de beide oppositiepartijen GroenLinks en de PvdA was in november 2003 door de Tweede Kamer aanvaard – ondanks de afhoudende opstelling van het kabinet (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 33). De voorstanders van het referendum hoopten dat de combinatie van de volksraadpleging en de Europese verkiezingen op één dag de kiezersopkomst zou verhogen. Toen in december 2003 de Europese top van regeringsleiders over het grondwettelijk verdrag mislukte, werd het referendum tot nader order uitgesteld.

In de aanloop naar de Europese verkiezingen deden de PvdA en de andere linkse oppositiepartijen pogingen om de campagne in het binnenlands-politieke domein te trekken. Zij kantten zich tegen het bezuinigingsbeleid van het kabinet-Balkenende en riepen de kiezers op zich hiertegen uit te spreken. Ook de mogelijke verlenging van de aanwezigheid van Nederlandse militairen in Irak speelde een rol in de verkiezingsstrijd. Daarnaast poogden de lijsttrekkers van de gevestigde partijen nadrukkelijk hun programmatische onderlinge verschillen ten aanzien van Europa te verhelderen. Door onderling de confrontatie te zoeken, wilden zij bij de kiezers belangstelling wekken voor de verkiezingen, wat dan tot een hogere opkomst moest leiden. 'De Eurocampagnes moeten gepolitiseerd worden', zo meende J.C. van Balen, Tweede-Kamerlid voor de VVD (*NRC Handelsblad*, 25 mei 2004).

In deze opzet zouden de partijen niet echt zijn geslaagd; zo sprak het *NRC Handelsblad* bijvoorbeeld over een 'tam verlopende verkiezingsstrijd' (25 mei 2004) – ook al omdat de meeste partijen in principe positief stonden ten aanzien van de Europese samenwerking. Het meest enthousiast was D66, dat met de toegenomen euroscepcis niets op had: 'boe roepen is makkelijk', zo stond op het verkiezingsaffiche. Bijna even positief was de PvdA, die echter wel meende dat de Europese Unie te weinig aandacht had voor werkgelegenheid en sociaal beleid. Groen-Links, die zich 'kritisch en constructief' tegenover de Europese Unie opstelde, bepleitte onder meer een 'groener' Europa. Het CDA was eveneens voorstander van een sterk en federaal Europa, maar benadrukte het behoud van de Nederlands identiteit, getuige de verkiezingsleus: 'voor een eigen plek in Europa'. Kritischer was de VVD, die campagne voerde onder de slogan 'Voor Europa. Maar er zijn wel grenzen'. Die grenzen sloegen zowel op de uitbreiding van de Unie in geografisch opzicht als wat betreft haar bevoegdheden.

Vergeleken bij de Europese verkiezingen van 1999 verloren alle pro-Europese partijen in 2004, behalve de PvdA (zie tabel 1). De meeste partijen die kritisch of sceptisch tegenover de Europese Unie stonden, wonnen. De SP ging de verkiezingsstrijd in met de leus 'stuur een waakhond naar Brussel' en won er een zetel bij. Europa Transparant was echter de onbetwiste winnaar. Deze partij was in april 2004 opgericht door de ambtenaar van de Europese Commissie P.K.T.J. van Buitenen. Hij kreeg in 1998 als klokkenluider grote bekendheid toen hij fraude en vriendjespolitiek binnen de Europese Commissie aan de kaak stelde. Van Buitenen werd door de Commissie tijdelijk op non-actief gesteld, maar zijn onthullingen leidden uiteindelijk mede tot de val van de Europese Commissie in januari 1999. Europa Transparant wilde zich inzetten voor een scherpere controle en beter toezicht op het Europese bestuur, met als doel verspillings, fraude en corruptie te voorkomen. De

debutant behaalde 7,3 procent van de stemmen, goed voor twee zetels in het Europees Parlement. ‘Het zijn onze stemmen’, zo merkte LPF-leider Herben op (*NRC Handelsblad*, 11 juni 2004); zijn partij bleef met 2,6 procent met lege handen staan. De nieuwkomer Partij voor de Dieren deed het met 3,2 procent beter, maar kwam ook net te kort voor een zetel.

Tabel 1. Uitslag Europese verkiezingen 2004

	1999		2004	
	%	zetels	%	zetels
CDA	26,9	9	24,4	7
PvdA	20,1	6	23,6	7
VVD	19,7	6	13,2	4
GroenLinks	11,9	4	7,4	2
ChristenUnie/ SGP*)	8,7	3	5,9	2
D66	5,8	2	4,2	1
SP	5,0	1	7,0	2
Europa Transparant	-	-	7,3	2
Partij voor de Dieren	-	-	3,2	0
LPF	-	-	2,6	0
Partij voor het Noorden	-	-	0,4	0
Nieuw Rechts	-	-	0,3	0
Leefbaar Europa	-	-	0,2	0
Democratisch Europa	-	-	0,2	0
Respect.Nu	-	-	0,1	0
Overige	1,9	0	-	-
Totaal	100,0%	31	100,0%	27
Opkomst	29,9%		39,3%	

*) De ChristenUnie is een fusie van Gereformeerd Politiek Verbond en Reformatorische Politieke Federatie, die in 1999 nog zelfstandig waren maar wel samen met de SGP een gezamenlijke lijst voor het Europees Parlement indienden.

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 15 juni 2004.

Opvallend was het ruime verlies van de ChristenUnie/SGP. Uitsluitend dankzij de lijstverbinding met het CDA behaalde de combinatie twee zetels. Naar alle waarschijnlijkheid was een deel van de orthodox-protestantse kiezers afgeschrikt door de commotie rond de onkostenvergoedingen van de europarlementariërs. Vlak voor de verkiezingen werd bekend dat de vertegenwoordigers van de ChristenUnie/SGP met hun onkostendeclaraties waren afgeweken van de door alle Nederlandse europarlementariërs afgesproken gedragscode (zie verder in deze Kroniek onder ChristenUnie).

aftreden Nijs

Op 9 juni diende mevr. A.D.S.M. Nijs (VVD) haar ontslag in als staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In een vraaggesprek met het weekblad *Nieuwe Revu* dat op die dag zou verschijnen maar waarvan de inhoud al bekend was geraakt, had zij zich negatief uitgelaten over haar minister, mevr. M.J.A. van der Hoeven (CDA), met wie zij een slechte relatie zou hebben. De Tweede Kamer en de minister accepteerden op 8 juni haar excuses, maar na een gesprek met de top van de VVD besloot zij niettemin af te treden (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Zij werd op 17 juni opgevolgd door haar partijgenoot M. Rutte, tot die tijd staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Hij werd op zijn beurt opgevolgd door H.A.L. van Hooff (eveneens VVD), die in de periode 1998-2002 staatssecretaris van Defensie was geweest.

demonstratie tegen het tweede kabinet-Balkenende

Op 2 oktober organiseerden het FNV en het CNV in Amsterdam in samenwerking met het platform 'Keer het tij' – een samenwerkingsverband van een aantal organisaties inclusief de SP, GroenLinks en de PvdA (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 74 en 106) – een demonstratie tegen het sociaal-economisch beleid van het tweede kabinet-Balkenende, in het bijzonder tegen de beoogde afschaffing van de vervroegde pensionering. Na enige aarzeling besloot de PvdA op 14 september aan de manifestatie deel te nemen. Partijleider W.J. Bos liep mee in de betoging en partijvoorzitter R.A. Koole sprak de deelnemers toe. De SP nam actief deel aan de voorbereidingen; de partij zette onder meer bussen in om het haar achterban mogelijk te maken aan de demonstratie mee te doen. De manifestatie was een groot succes: zo'n 300.000 betogers liepen mee.

Nederlands lid van de Europese Commissie

Op 1 november zou de zittende Europese Commissie plaats maken voor een nieuwe. Het Nederlandse lid van de Commissie, oud-VVD-leider F. Bolkestein, liet lang in het midden of hij een tweede ambtstermijn wenste. Premier J.P. Balkenende stoorde zich eraan dat Bolkestein ‘niet echt helder’ was (NRC Handelsblad, 11 maart 2004). Ook de Tweede Kamer drong aan op duidelijkheid. Op 7 mei deelde Bolkestein Balkenende mee van een tweede termijn af te zien. Inmiddels had oud-staatssecretaris F. van der Ploeg (PvdA) openlijk naar de functie gesolliciteerd. Binnen het CDA circuleerden de namen van minister C.P. Veerman van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en H.O.Ch.R. Ruding, oud-minister van Financiën. De VVD maakte zich sterk voor de kandidatuur van mevr. N. Kroes, oud-minister van Verkeer en Waterstaat. Op 3 augustus droeg het kabinet haar voor bij de nieuwe Commissievoorzitter J.M. Barroso. Op 12 augustus kreeg Kroes de als ‘zwaar’ bekend staande post van Mededinging toegewezen.

moord op Van Gogh

Op 2 november werd in Amsterdam de filmmaker T. van Gogh vermoord door een moslim-extremist. Van Gogh had samen met het VVD-Tweede-Kamerlid mevr. A. Hirsi Ali de televisiefilm *Submission Part I* gemaakt, waarmee zij ‘de wreedheid van de islam jegens vrouwen’ wilden blootleggen (*de Volkskrant*, 3 november 2004). Nadat de film op 29 augustus was uitgezonden, werden Hirsi Ali en Van Gogh regelmatig met de dood bedreigd. Een persoon die Hirsi Ali op internet een ‘afvalige’ had genoemd die door ‘de dood’ zou worden achterhaald, was op 26 oktober tot negen maanden gevangenisstraf veroordeeld (NRC Handelsblad, 26 oktober 2004). Op het lichaam van Van Gogh was een brief achtergelaten waarin zij ook werd bedreigd, evenals VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer J.J. van Aartsen. Hirsi Ali dook onder, evenals het van de VVD-Tweede-Kamerfractie afgesplitste lid Wilders. De aanslag leidde tot grote ontzetting in de samenleving en de politiek. Het kabinet sprak van een ‘criminele daad’. Deze gematigde formulering vond VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Van Aartsen te berustend; zelf sprak hij van ‘moslimterreur’ en ‘Jihad’ in Amsterdam (NRC Handelsblad, 3 november 2004). Een paar dagen later spak vice-premier Zalm (VVD) van een ‘aanval op de Nederlandse rechtsstaat... We verklaren de oorlog terug. We voeren de strijd op en zullen radicale islamitische bewegingen uit Nederland doen verdwijnen’ (*de Volkskrant*, 6 november 2004). Deze krijgshaftige taal viel vooral bij de oppositiepartijen slecht.

In de nasleep van de moord kwam de positie van minister J.W. Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties onder druk te staan, toen bleek dat de onder zijn politieke verantwoordelijkheid vallende Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) belangrijke fouten had gemaakt. Enerzijds had de AIVD het af luisteren van de van de moord verdachte op een gegeven moment beëindigd; anderzijds was door een AIVD-medewerker informatie doorgespeeld aan de groep waarvan deze deel uitmaakte. In het Kamerdebat op 11 november over de moord op Van Gogh oordeelde vooral Van Aartsen uiterst hard over zijn partijgenoot Remkes. De VVD-fractie steunde echter mede onder druk van Zalm niet de motie van afkeuring die Wilders had ingediend. Later beklagde Remkes zich over het feit dat de VVD-fractie hem zou laten ‘bungelen’ (*NRC Handelsblad*, 22 november 2004). Fractievoorzitter Van Aartsen ontkende dat hiervan sprake was.

parlementaire enquêtes

De Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid, die in september 2002 was ingesteld onder voorzitterschap van S.A. Blok (VVD) (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 29), presenteerde op 19 januari haar eindverslag, getiteld *Bruggen bouwen*. De commissie gaf een kritisch overzicht van het – vaak weinig doelgericht en onsamenhangend – overheidsbeleid van de afgelopen dertig jaar, maar stelde vast dat de integratie van veel migranten in de Nederlandse samenleving ‘geheel of gedeeltelijk geslaagd’ was. Ze deed een aantal algemene aanbevelingen om discriminatie in het openbare leven te bestrijden en om concentratie van migranten in zogeheten ‘zwarte’ scholen en woonwijken te voorkomen. De fractievoorzitters in de Tweede Kamer reageerden kritisch en vaak teleurgesteld op het rapport. Men vond de conclusies te positief en weinig realistisch, en de aanbevelingen te vrijblijvend en algemeen. De werkwijze van de commissie had al eerder kritiek uitgelokt, met name toen zij vooronderzoek liet verrichten door de hoogleraar sociologie J.W. Duyvendak, die als ‘GroenLinks-ideoloog’ en regeringsadviseur op dit gebied mogelijk niet de meest geschikte persoon zou zijn om het beleid kritisch te onderzoeken. A. Lazrak, die namens de SP tot de commissie was toegetreden, trok zich mede hierom in september 2003 terug (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 108-109; zie verder in deze Kroniek onder SP).

In april 2004 werd het rapport in de Tweede Kamer besproken. Nu toonden de woordvoerders van verschillende partijen toch ook waardering voor de werkzaamheden van de commissie. Het meest negatief bleef Hirsi Ali, die volhield dat de door haar partijgenoot voorgezeten commissie met haar optimistische conclusie ‘de plank had

misgeslagen' (*NRC Handelsblad*, 7 april 2004). In september werd de behandeling van het rapport afgesloten. Hierbij tekende zich duidelijk een tegenstelling af tussen enerzijds CDA, VVD en LPF, die aandrongen op een strenger beleid gericht op culturele aanpassing en afschaffing van de dubbele nationaliteit, en anderzijds D66, PvdA en GroenLinks, die meer nadruk legden op sociaal-economische achterstand van migranten en op erkenning van de 'nieuwe realiteit' van een gemengde samenleving. Het kabinet volgde over het algemeen de eerste lijn. Vanaf 1 november zouden strengere eisen worden gesteld aan huwelijksmigranten en in 2005 dienden migranten zich al in het land van herkomst op de hoogte te stellen van de Nederlandse taal en cultuur. De parlementaire enquête naar fraude in de bouwnijverheid was in 2003 formeel afgesloten (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 29), maar kreeg een vervolg in de vorm van gerechtelijk onderzoek, dat pas in 2005 zou worden afgerond.

staatkundige vernieuwing: gekozen burgemeester

Het tweede kabinet-Balkenende had zich in (evenals het tweede kabinet-Kok overigens) het regeerakkoord voorgenomen de rechtstreekse verkiezing van burgemeesters door de burgers mogelijk te maken (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 23 en 29-31). Daartoe zou het artikel in de grondwet dat de benoeming van burgemeesters door de Kroon regelde, geschrapt moeten worden. De Eerste en Tweede Kamer hadden daartoe in eerste lezing reeds in 2002 besloten, maar zouden dat na de verkiezingen van 2003 in tweede lezing met een tweederde meerderheid moeten doen. Op 9 november 2004 stemde de Tweede Kamer voor wijziging van de grondwet. Naast de regeringspartijen bleek ook het grootste deel van de oppositie voorstander van deze zogeheten 'deconstitutionalisering'. Alleen de ChristenUnie, de SGP en een viertal leden van de PvdA stemden tegen. De twee protestants-christelijke partijen wilden de bestaande benoemingsprocedure handhaven. GroenLinks en SP gaven de voorkeur aan verkiezing door de gemeenteraad. De meerderheid van de PvdA-leden deelde die voorkeur, zo bleek uit een referendum binnen die partij in oktober (zie verder in deze Kroniek onder PvdA). De Eerste Kamer zou in maart 2005 hierover stemmen.

Het onderwerp leidde ook in 2004 tot veel discussie. De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) sprak in mei de vrees uit dat de gekozen burgemeester teveel macht zou krijgen en dat wethouders te afhankelijk van deze functionaris zouden worden. Ook de Raad van State meende dat de macht van de burgemeester nog niet goed geregeld was. Zowel het Genootschap voor Burgemeesters als de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) wezen de voorgestelde vernieuwing af. Veel

burgemeesters (ruim tachtig procent volgens een enquête in april) waren principieel gekant tegen directe verkiezing, maar daarnaast vond met name de VNG het voorstel halfslachtig wat betreft de bevoegdheden van de gekozen burgemeester en zijn relatie tot de gemeenteraad. Bovendien vond men het streven van de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing, Th.C. de Graaf (D66), om al in 2006 alle burgemeesters te laten kiezen, veel te haastig. De voorzitter van de VNG, de Haagse burgemeester W.J. Deetman (CDA), toonde zich openlijk gekwetst door de autoritaire stijl van de minister, die weinig open zou staan voor een dialoog. Op 21 oktober hield de VNG een openbare protestbijeenkomst in Den Haag – zeer ongebruikelijk voor deze organisatie van eerbiedwaardige bestuurders. Intussen had De Graaf wel zijn bereidheid uitgesproken tot een compromis, inhoudend dat slechts een deel van de burgemeesters in 2006 verkozen zou worden en de rest in 2010. Vooral CDA en PvdA drongen hierop aan.

staatkundige vernieuwing: hervorming kiesstelsel

In november 2003 had minister De Graaf een plan gepresenteerd voor een nieuw en ‘gemengd’ kiesstelsel (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 31-32). Minimaal de helft van de 150 Tweede-Kamerleden zou in 2007 volgens het huidige lijstensysteem gekozen worden en maximaal de andere helft in meervoudige districten met elk twee tot vijf zetels. Kandidaten zouden moeten kiezen voor één van de twee mogelijkheden, de landelijke partijlijst of kandidatuur in een district. De kiezer zou – net als in bijvoorbeeld Duitsland en Italië – twee stemmen uit kunnen brengen.

Het voorstel stuitte op veel kritiek. Tijdens een bijeenkomst met staatsrechtgeleerden, bestuurskundigen en politicologen in januari werden veel kanttekeningen geplaatst. De Kiesraad gaf begin februari een zeer kritisch oordeel. Het nieuwe stelsel zou te gecompliceerd en ondoorzichtig zijn voor de kiezer, die daardoor nog minder belangstelling voor de politiek zou kunnen krijgen. De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) maakte eveneens in februari zijn nogal kritisch advies bekend. Evenals de Kiesraad wees de ROB het verbod op een dubbele kandidatuur (partijlijst en district) af. Dat gebeurde ook toen de Tweede Kamer zijn plan op 5 april ging bespreken. Alle kleine partijen – afgezien natuurlijk van D66 – wezen de stelselherziening zonder meer af en hielden vast aan het huidige stelsel van zuivere evenredige vertegenwoordiging. CDA en PvdA voelden wel iets voor een gemengd kiesstelsel, maar dan liever met enkelvoudige in plaats van meervoudige districten. De christen-democraten gaven de voorkeur aan dertig districten, de sociaal-democraten aan 75. De VVD opperde verschillende alterna-

tieven, waaronder een puur stelsel van 150 enkelvoudige districten. De Graaf voelde niets voor deze alternatieven, maar verklaarde zich wel bereid een dubbele kandidatuur toe te staan. In mei wilde hij nog een stap verder gaan en overwegen om de twintig meervoudige districten in zijn plan te vervangen door zestig enkelvoudige districten. Hij verzette zich echter krachtig tegen de suggestie van VVD-fractievoorzitter J.J. van Aartsen om de invoering van het nieuwe stelsel uit te stellen. Daarin kreeg hij steun van minister-president Balkenende en vice-premier G. Zalm, een partijgenoot van Van Aartsen. Op 26 mei noemde Van Aartsen de mogelijkheid dat CDA en D66 samen met de PvdA maar zonder zijn partij een nieuw kiesstelsel zouden doordrukken ‘een tijdbom onder dit kabinet’ (*Trouw*, 28 mei 2004). Overigens bleek de VVD intern sterk verdeeld over het kiesstelsel. Op de partijraad van 19 juni in Bussum verdedigde Zalm het kabinetsplan als ‘minst slechte’ alternatief. Van Aartsen daarentegen pleitte voor een verdergaande hervorming in de richting van een puur districtenstelsel en anderen zoals erelid H.J.L. Vonhoff hielden een warm pleidooi voor behoud van het bestaande stelsel (*NRC Handelsblad*, 21 juni 2004).

In augustus boog het kabinet zich opnieuw over het plan. Alle ministers stemden in met De Graafs voorstel, zonder verbod op een dubbele kandidatuur maar met twintig meervoudige districten. Het voorstel werd opnieuw aan de Kiesraad voorgelegd, die in oktober verklaarde nu op hoofdlijnen in te kunnen stemmen – al bleef men het nieuwe stelsel te gecompliceerd vinden. Begin 2005 zou het kabinet een wetsvoorstel voor wijziging van het kiesstelsel aan de Tweede Kamer aanbieden.

staatkundige vernieuwing: referendum

Het tweede kabinet-Balkenende had zich afwachtend opgesteld met betrekking tot een derde vorm van staatkundige vernieuwing, de invoering van een correctief referendum. Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 zouden beide Kamers in tweede lezing over een grondwetswijziging in deze richting moeten beslissen (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 32-33). Op 17 juni bleek de vereiste tweederde meerderheid in de Tweede Kamer echter niet te vinden. In feite ontbrak zelfs een eenvoudige meerderheid, aangezien de fracties van CDA, ChristenUnie, SGP en VVD – samen goed voor 77 van de 150 zetels – tegen het amendement stemden. Een poging van PvdA en GroenLinks in oktober om tenminste een raadplegend referendum mogelijk te maken door verlenging van de Tijdelijke Referendumwet, stuitte eveneens op verzet van voornoemde partijen. Het initiatief-wetsvoorstel dat de Tweede-Kamerleden J.N. Dubbelboer (PvdA) en A.J.W. Duyvendak (GroenLinks) in mei daartoe indienden, werd in oktober met 71 tegen 62

stemmen verworpen. De Tijdelijke Referendumwet bleef dan ook slechts tot 1 januari 2005 van kracht. Op gemeentelijk niveau zouden overigens ook na die datum referenda mogelijk blijven. Niettemin zou wel in 2005 een raadplegend referendum over het verdrag voor een Europese grondwet gehouden worden, indien de Eerste Kamer tenminste in januari 2005 daarmee in kon stemmen (zie verder in deze ‘hoofdmomenten’ onder ‘Europese verkiezingen’).

partijfinanciën

In april 2002 had de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties K.G. de Vries (PvdA) de notitie ‘Herijking Wet subsidiëring politieke partijen’ naar de Tweede Kamer gestuurd (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 19). In oktober 2003 kwam zijn opvolger Remkes met een reeks uitgewerkte voorstellen, die in belangrijke mate voortborduurden op de notitie (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 33-34). Op 29 oktober 2004 presenteerde minister Remkes een wijzigingsvoorstel van de Wet subsidiëring politieke partijen. Volgens hem was een (financiële) versterking van de positie van de politieke partijen op korte termijn geboden. Om vertraging te voorkomen waren daarom in de bij de Tweede Kamer ingediende wetswijziging niet alle in de herfst van 2003 aangekondigde maatregelen ingevoerd, maar bleef deze beperkt tot aanpassingen van de subsidieverlening. In de eerste plaats werd voorgesteld de grondslag voor de subsidietoedeling aan te passen: partijen zouden niet langer uitsluitend subsidie ontvangen op basis van hun zeteltal in het parlement, maar ook aan de hand van hun ledental. In de nieuwe verdeelsleutel zou de subsidie voor tachtig procent worden bepaald door het aantal kamerzetels en voor twintig procent door het aantal betalende leden (die jaarlijks ten minste twaalf euro aan contributie dienden te betalen). Verder werd bepaald dat de subsidie voortaan ook mocht worden besteed aan ledenwerving en het voeren van verkiezingscampagnes, activiteiten die eerder nadrukkelijk als niet-subsidiabel waren beschouwd. Ten slotte stelde Remkes voor het totale subsidiebedrag voor de partijen met vijf miljoen euro (met ingang van 2004) te verhogen tot vijftien miljoen euro. Bovenop dit bedrag kwam nog 600.000 euro beschikbaar die voorheen aan de partijen werd uitgekeerd in het kader van de ‘Tijdelijke regeling subsidiëring zendtijd politieke partijen’, die met ingang van 1 januari 2004 was komen te vervallen. Deze gelden waren bedoeld voor de kosten van de productie van radio- en televisieuitzendingen van de politieke partijen. Verder kondigde Remkes een tweede wetsvoorstel aan, waarin onder meer de verlaging van het drempelbedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt en de invoering van een maximumbedrag dat individuen of

rechtspersonen jaarlijks aan een partij mogen doneren, zouden worden geregeld. In maart 2005 zou de Tweede Kamer zich over de eerste wetswijziging buigen.

Tabel 2. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2004 en 1 januari 2005

	1 januari 2004	1 januari 2005
CDA	77.000	73.000
ChristenUnie	24.889*)	24.235
D66	13.507	12.827
GroenLinks	20.503	20.709
LPF	4.000	2.111
PvdA	61.935	61.111
SGP	25.700	25.900
SP	43.389	44.299
VVD	44.099**)	41.861
totaal	315.022***)	306.053

*) correctie door ChristenUnie van opgave januari 2004

**) correctie door VVD van opgave januari 2004

***) aangepast totaal als gevolg van gecorrigeerd ledental van de ChristenUnie en de VVD

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 17 november vonden vanwege gemeentelijke herindelingen tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen plaats in de Achterhoek en in Deventer. De opkomst varieerde van 42 procent tot 58 procent en was daarmee duidelijk lager dan bij de vorige raadsverkiezingen. In zeven van de elf gemeenten leed het CDA verlies, al bleef het bijna overal de grootste partij. Alleen in Groenlo en Montferland boekten de christendemocraten enige winst. De VVD verloor ook, zij het meestal licht. De PvdA boekte winst in negen van de elf gemeenten. Lokale partijen

kwamen vooral in Zevenaar en in Deventer verrassend sterk uit de bus. In Deventer, nu samengevoegd met Bathmen, won de partij Algemeen Plattelandsbelang vijf zetels. Alleen in Lochem vormde een lokale partij de grootste fractie in de raad.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2004 en op of omstreeks 1 januari 2005 (zie tabel 2).

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Voor het CDA leek 2004 een jaar van consolidatie. Hoewel de partij vanwege haar deelname aan het kabinet veel kritiek te verduren kreeg, zowel van buitenstaanders als van eigen aanhang, bleef zij in de peilingen tamelijk stabiel op iets meer dan dertig zetels staan.

vreemdelingenbeleid

Het vreemdelingenbeleid van het tweede kabinet-Balkenende – en met name de terugkeer van asielzoekers naar hun land van herkomst – wekte evenals in 2003 (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 40-41) soms weerstand binnen het CDA. Premier J.P. Balkenende toonde op een partijbijeenkomst op 2 februari in Lelystad begrip hiervoor, maar achtte het beleid noodzakelijk en consequent. Op 6 februari stuurde een aantal vooraanstaande partijleden (waaronder oud-voorzitter M.L.A. van Rij) een open brief aan minister mevr. M.C.F. Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie (VVD) met het verzoek om asielzoekersgezinnen met kinderen die vijf jaar of langer in Nederland verkeerden niet uit te zetten. Ook oud-premier R.F.M. Lubbers, intussen Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties, vond het beleid te streng.

Het Zuid-Hollands christen-democratisch Statenlid Y. Vural sprak in een open brief op 10 februari (in het dagblad *Trouw*) onder de titel ‘Hasan wordt nooit Hans’ de vrees uit dat moslims – net als joden in 1940-1945 – gedeporteerd zullen worden. Na een gesprek met zijn fractiebestuur uitte Vural spijt over zijn brief.

Het vreemdelingenbeleid kwam ook ter sprake op het partijcongres dat op 14 februari bijeen kwam in Utrecht. Voor het eerst hadden hier alle leden stemrecht. Ruim 1600 leden maakten daar gebruik van. Zowel de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie M.J.M. Verhagen als partij-

voorzitter mevr. J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart verdedigden het kabinetsbeleid. Het congres nam een (door het partijbestuur aanbevolen) resolutie aan van CDA-Friesland, die voorstelde aan ‘meewerkende uitgeprocedeerde asielzoekers die objectief buiten hun schuld binnen de gestelde termijn niet kunnen terugkeren’ alsnog een verblijfsvergunning te verlenen (www.cda.nl, 16 februari 2004). Andere voorstellen voor een ruimere pardonregeling kregen weinig steun. Op 8 maart presenteerde een in 2003 door het partijbestuur ingestelde commissie onder voorzitterschap van de Rotterdamse wethouder J. van der Tak in Den Haag een rapport over het integratie- en immigratiebeleid onder de titel *Nederland integratieland: echte integratie begint bij actief burgerschap* (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 44). Hierin werd religie nadrukkelijk als (ook) een middel tot integratie beschouwd. Daarnaast wilde de commissie actief burgerschap bevorderen. Verder meende zij dat huwelijksmigranten aan bepaalde voorwaarden zouden moeten voldoen en pas geleidelijk dezelfde sociale rechten konden verwerven als Nederlandse werknemers. Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap mevr. M.J.A. van der Hoeven, die het rapport aangeboden kreeg, verdedigde het recht van moslims om eigen scholen te stichten, mits deze de waarden van de rechtsstaat ook in hun lesprogramma overdragen. Zij keerde zich tegen pogingen om alle religie uit het publieke domein te weren. Op 10 september organiseerde het CDA een conferentie over het thema ‘religie: bindend of splijtend?’ in Utrecht. Vertegenwoordigers van verschillende religies lieten over dit onderwerp hun licht schijnen. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt pleitte in haar toespraak onder meer voor islamitische imamopleidingen aan Nederlandse universiteiten en hogescholen. De geestelijke leiders zouden zich duidelijker moeten uitspreken tegen excessen van moslims.

premier Balkenende

Op 29 april verscheen in verschillende dagbladen de uitkomst van een opiniepeiling van de Geassocieerde Pers Diensten over de minister-president. Bijna driekwart van de ondervraagden vond dat Balkenende het niet goed deed. Zelfs 65 procent van de CDA-kiezers miste leiderschap bij de premier. De betrokkene reageerde zelf gelaten op de publicatie: ‘Ik laat me niet leiden door peilingen, maar door het belang van het land’ (*Trouw*, 30 april 2004). Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen en vice-voorzitter mevr. G. Verburg verklaarden echter dat Balkenende zijn positie meer zou moeten gebruiken en zijn ‘verhaal’ zou moeten bijschaven (*de Volkskrant*, 30 april 2004). Aan het eind van het jaar kondigde Balkenende niettemin aan ook na de komende Tweede-Kamerverkiezingen in 2007 opnieuw een kabinet te willen leiden.

Een man uit Hoorn die premier Balkenende per email tussen december 2003 en maart 2004 verschillende malen met de dood zou hebben bedreigd, werd op 19 juli veroordeeld tot dertig maanden gevangenisstraf.

Wegens een ernstige voetinfectie bracht Balkenende de maanden september en oktober voor een groot deel in het ziekenhuis door en liet zich door vice-premier Zalm vervangen. Hij was echter op tijd hersteld om in november de Europese top van regeringsleiders in Brussel voor te zitten.

sociale koers

Op 12 februari presenteerde de Commissie Inkomensbeleid, die juni 2003 was ingesteld (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 39), haar rapport *Heffen naar draagkracht. Op weg naar een solidair inkomensbeleid*. De commissie, die werd voorgezeten door de Hengelose burgemeester F.A.M. Kerckhaert, stelde vast dat het inkomensbeleid van het kabinet weliswaar evenwichtig opgezet was, maar dat meer helderheid geschapen zou moeten worden over de gevolgen voor met name de lagere inkomens. Zij vroeg zo nodig extra maatregelen van het kabinet voor de minima.

In de loop van het jaar klonk – evenals in 2003 (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 39) – kritiek op de sociale koers van het CDA, die te weinig rekening zou houden met lagere inkomensgroepen en werknemersbelangen. Die kritiek kwam niet alleen van oppositiepartijen, maar ook van oud-ministers als B. de Vries en J. Boersma. Op 4 oktober ondertekende De Vries met 36 andere bekende christen-democraten een open brief aan het partijbestuur, waarin zij kritiek leverden op het weinig sociale beleid van het kabinet. Het Christelijk Nationaal Vakverbond en andere verwante organisaties in het maatschappelijk middenveld zouden daardoor steeds verder van de partij verwijderd raken. De steun van CNV-leden voor het CDA zou volgens een overigens niet erg representatief ledenpanel zijn gedaald van 42 procent in 2003 tot dertien procent. Ook andere christelijke organisaties zoals de Protestants-Christelijke Ouderen Bond (PCOB), de Katholieke Bond van Ouderen (KBO) en de Raad van Kerken leken meer afstand te nemen van het CDA en soms de voorkeur te geven aan de ChristenUnie vanwege haar meer ‘sociale’ koers. Het CDA zou teveel meegaan in het ‘doorgeschoten liberale denken’, aldus de directeur van de PCOB, J. van der Spek (*de Volkskrant*, 25 september 2004). Fractievoorzitter Verhagen verwierp de kritiek. Partijvoorzitter Van Bijsterveldt daarentegen zei de bezorgdheid wel te herkennen. Zij organiseerde in de herfst een tournee van kamerleden en bewindslieden door het land om het beleid uit te leggen.

Het partijcongres, dat op 13 november in Utrecht bijeenkwam, hield zich ook bezig met het sociale beleid van het kabinet. De Basisgroep Sociale Zekerheid had een kritische resolutie ingediend over de tweedeling in de samenleving, die ondanks afwijzing door het partijbestuur in een licht gewijzigde vorm een meerderheid kreeg. Bij volgende bezuinigingen zouden de minima niet meer aan koopkracht mogen inleveren. De Basisgroep had in de oorspronkelijke resolutie ook de hypotheekrenteaftrek ter discussie willen stellen, maar zag daar van af toen de weerstand te groot bleek. De Tweede-Kamerfractie stemde overigens in december – tot ongenoegen van de Basisgroep – tegen een vrijwel identieke motie die de SP had ingediend. Een resolutie tegen afschaffing van de kortdurende WW-uitkering van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) kreeg eveneens – ondanks weerstand van de partijtop – de steun van een (nipte) meerderheid op het congres.

programma Europese verkiezingen

Op 4 en 5 februari nam een delegatie van het CDA deel aan het congres van de Europese Volkspartij (EVP) ter voorbereiding op de verkiezingen van het Europees Parlement. Het congres stelde een verkiezingsprogramma vast. Veel regeringsleiders, waaronder premier Balkenende, woonden het congres bij.

Het CDA-congres dat op 14 februari bijeenkwam, nam een resolutie van de provinciale afdeling Zuid-Holland aan waarin het werd betreurd dat er weinig mogelijkheden waren geweest om het verkiezingsprogramma van de EVP te amenderen. Het CDA presenteerde naast dit EVP-programma een eigen manifest, getiteld 'Een eigen plek in Europa'. Hierin werd onder meer een gemeenschappelijk asiel- en immigratiebeleid en meer politieke eenheid bepleit.

kandidatenlijst Europese verkiezingen

Het partijcongres op 14 februari stond grotendeels in het teken van de Europese verkiezingen. Het koos (bij acclamatie) C.M.P.S. Eurlings tot lijstaanvoerder, die door de partijraad in november 2003 was voorgedragen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 42). De Limburger was in 2003 met bijna 70.000 voorkeurstemmen in de Tweede Kamer gekozen. In de Tweede Kamer werd Eurlings opgevolgd door mevr. C.W.A. Jonker, lid van het dagelijks bestuur van de partij.

Het congres stelde verder de kandidatenlijst vast, in overeenstemming met het advies van de in 2003 ingestelde vertrouwenscommissie onder leiding van oud-minister van Financiën H.O.Ch.R. Ruding (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 42). De lijst was door de gemeentelijke afdelin-

gen in januari besproken maar niet wezenlijk gewijzigd. Onder de tien min of meer verkiesbare kandidaten bevonden zich vijf nieuwelingen. In april besloten CDA, ChristenUnie en SGP tot een lijstverbinding.

campagne Europese verkiezingen

De CDA-leden van het Europees Parlement kwamen op 6 februari in opspraak toen bekend werd dat zij het niet gebruikte deel van hun reiskostenvergoeding voor zichzelf zouden houden in plaats van het terug te storten, zoals de leden van GroenLinks, PvdA en SP deden. Volgens europarlementariër A.M. Oostlander berustte het bericht op een misverstand; zijn partijgenoten zouden alleen werkelijk gemaakte kosten declareren en daarom niets hoeven terug te storten.

Op 26 april opende het CDA zijn verkiezingscampagne met een informele bijeenkomst in Deventer, 'CDA Plaza Europa'. In dezelfde sfeer vonden in mei en juni nog negen regionale bijeenkomsten plaats. Op 8 juni had in Den Bosch de slotmanifestatie plaats met korte toespraken van Balkenende, Eurlings en andere bekende christen-democraten.

uitslag Europese verkiezingen

Bij de Europese verkiezingen behaalde het CDA zeven zetels – evenveel als de PvdA, maar procentueel bleven de christen-democraten de grootste partij (zie tabel 1). Eurlings beschouwde deze uitkomst als 'een groot compliment voor het CDA en het campagneteam' (*CDA-Krant*, 26 juni 2004). In Limburg wonnen de christen-democraten ruim 46 procent van de stemmen. Twee van de nieuwe kandidaten kwamen in het parlement: mevr. C.M. Wortmann-Kool, een hoge ambtenaar op het ministerie van Verkeer en Waterstaat, en L.J.J. van Nistelrooij, oud-gedeputeerde in de provincie Noord-Brabant. Een derde nieuwkomer, J. Post, stond weliswaar op de zevende plaats, maar werd gepasseerd door de als achtste geplaatste oudgediende mevr. M.G.H.C. Oomen-Ruijten.

A.M. Oostlander nam afscheid van het Europees Parlement, waarin hij vanaf 1989 zitting had gehad, met de publicatie van een aantal beschouwingen over Europa en internationale politiek onder de titel *Leven in de dromen van gisteren*.

gekozen burgemeester

In 2002 had het partijbestuur een commissie onder leiding van de Haagse burgemeester W.J. Deetman gevraagd de kwestie van de gekozen burgemeester te onderzoeken. De commissie bracht in oktober 2003 een voorlopig advies uit, dat vervolgens op verschillende bijeenkomsten

werd besproken (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 45). In april 2004 bood Deetman een herzien verslag aan het partijbestuur aan, en presenteerde dat op de ledenraad van de CDA-Bestuurdersvereniging op 17 april in Utrecht. De commissie bleek nog steeds voorstander van directe verkiezing van de burgemeester, maar anders dan minister De Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing achtte zij dit alleen mogelijk via wijziging van de grondwet, wat invoering in 2006 onmogelijk zou maken.

Met het oog op de toenemende onvrede over deze zaak stelde het bestuur van de Bestuurdersvereniging in mei een nieuwe commissie in onder leiding van de burgemeester van Zoetermeer, J.B. Waaijer, ‘om de meningen te stroomlijnen’ (*Bestuursforum*, november 2004). De commissie keerde zich in haar conceptadvies op de bestuurdersdag op 2 oktober in Utrecht tegen het plan van het kabinet om op korte termijn de burgemeester door de burgers te laten kiezen, en betreurde dat de door de raad gekozen burgemeester niet meer ter discussie stond. De ledenraad van de Bestuurdersvereniging op 12 november in de Domstad wees deze optie echter af, maar steunde wel de commissie in haar kritiek op directe verkiezing van burgemeesters.

Niet alle christen-democratische bestuurders deelden overigens deze mening. Zo sprak de burgemeester van Maastricht, G.B.M. Leers, in een televisieprogramma verkozen tot ‘beste burgemeester van Nederland’, zich in december duidelijk uit voor directe verkiezing. De gekozen burgemeester zou volgens hem op een program gekozen moeten worden en dat uitvoeren met een zelf geselecteerd team wethouders – kleiner dan het huidige college.

Turkije

In augustus publiceerde de Commissie Buitenland het rapport *Turkije en de Europese Unie*, waarin de discussie over dit hete hangijzer nuchter werd samengevat. De commissie kwam tot de voorzichtige conclusie dat er veel inspanning nodig zou zijn om ‘het draagvlak voor de toetreding van Turkije te versterken’.

De top van het CDA bleek in de herfst verdeeld over de vraag of Turkije binnen afzienbare tijd lid van de Europese Unie zou moeten worden. Na een reis door het land in kwestie pleitte Tweede-Kamerfractievoorzitter Verhagen in oktober voor uitstel van de onderhandelingen, met het oog op de discriminatie van christenen en de martelingen die nog steeds plaats zouden vinden. De christen-democratische Tweede-Kamerfractie accepteerde niettemin in december het besluit van de EU – mede mogelijk gemaakt door haar eigen bewindslieden Balkenende en B.R. Bot van Buitenlandse Zaken – om de onderhandelingen te openen.

Edmund Burke Stichting

De directeur van de Edmund Burke Stichting, B.J. Spruyt, die het conservatieve gedachtegoed in Nederland wil stimuleren en bevorderen, leek in november betrokken te worden bij de oprichting van een nieuwe partij door het van de VVD afgescheiden Tweede-Kamerlid G. Wilders (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Oud-premier A.A.M. van Agt en oud-Tweede-Kamerlid J.S.J. Hillen trokken zich daarop terug uit het bestuur. Directeur Spruyt ontkende overigens directe betrokkenheid en verklaarde alleen vrijblijvend met Wilders gesproken te hebben.

minister Van der Hoeven

Minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap kwam in juni in conflict met haar staatssecretaris, mevr. A. Nijs (zie in deze Kroniek onder VVD). In september kwam zij zelf in opspraak wegens mogelijke betrokkenheid bij de 'HBO-fraude' als bestuurslid van de Stichting Katholiek Hoger Beroepsonderwijs in de periode 1999-2002. De Technische Hogeschool Rijswijk, die toen teveel overheidsgeld zou hebben binnengehaald, viel onder deze stichting. De meerderheid van de Tweede Kamer nam echter genoegen met de verklaring van de minister dat zij geen weet had van deze gebeurtenissen. Alleen de linkse oppositiepartijen kon zij niet overtuigen.

Lubbers

In mei kwam de oud-premier R.F.M. Lubbers, zoals reeds vermeld Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties, in opspraak door de beschuldiging van ongewenste intimiteiten van de kant van een vrouwelijke medewerker bij de Verenigde Naties. Intern onderzoek pleitte hem in juli vrij. De kwestie zou in 2005 weer in de publiciteit komen.

verwante instellingen en publicaties

De oud-voorzitter van de CDA-Tweede-Kamerfractie W. Aantjes publiceerde in maart herinneringen en politieke bespiegelingen onder de titel *Herfstdagboek: maar de meeste van deze is de A*. Hij reageerde daarin op actuele gebeurtenissen (in de herfst van 2003) en haalde herinneringen op uit een verder verleden. Op 22 april werd de Norbert Schmelzerlezing in Den Haag gehouden door mevr. A. Merkel, leider van de *Christlich Demokratische Union* (CDU), met als onderwerp 'het appèl van de christen-democratie'. Eurlings gaf hierop een korte reactie.

Samen met de Tweede-Kamerfractie publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport *Pas 65: ouderen zijn geen doelgroep maar een doe-groep*, geschreven door P. Cuijvers en opgesteld door een commissie onder leiding van het Tweede-Kamerlid mevr. N.W. van Oerle-van der Horst. De teneur was dat ouderen meer invloed zouden moeten krijgen op hun buurt en zorginstellingen.

Het Wetenschappelijk Instituut presenteerde op 31 maart het rapport *Zekerheid op maat. Van nazorg naar voorzorg in de sociale zekerheid*, geschreven door E.J. van Asselt, medewerker van het Instituut, voor een commissie onder voorzitterschap van oud-staatssecretaris mevr. Y.C.M.Th. van Rooy. De commissie meende dat in de sociale zekerheid meer rekening zou moeten worden gehouden met de gevarieerde levensloop van moderne mensen, tegen de achtergrond van vergrijzing en tweedeling op de arbeidsmarkt. A. Klink, directeur van het Instituut, overhandigde het rapport aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, partijgenoot A.J. de Geus. Voorts verscheen op 21 april een rapport over het omroepbeleid van de commissie die werd voorgezeten door de Tilburgse hoogleraar economie S.C.W. Eijffinger, getiteld *Afstemmen op het publiek. De maatschappelijke verankering van de publieke omroep* van de hand van mevr. P. van der Burg, medewerker van het Instituut. De commissie wilde de bestaande omroepverenigingen als 'maatschappelijke ondernemingen' laten voortbestaan, mits zij meer invloed aan hun leden zouden toekennen. Het rapport *Schoon en bereikbaar* van een commissie onder voorzitterschap van een oud-directeur van de Nederlandse Spoorwegen, K. Noordzij, en geschreven door R.F. Becqué en G. Marlet, zag op 21 juni het licht. In plaats van mobiliteit trachten terug te dringen, stelde zij voor juist meer te investeren in autowegen en spoorwegen: onder meer 200 à 250 kilometer snelweg in tien jaar. Op 16 september presenteerde de Rotterdamse hoogleraar financieel management C.G. Koedijk eveneens in Den Haag het rapport van de door hem voorgezeten commissie *De ontbrekende schakel. Leerrechten als verbinding tussen onderwijs en arbeidsmarkt*. Om het onderwijsaanbod beter af te stemmen op de vraag van de arbeidsmarkt zouden jongeren persoonlijke leerrechten moeten krijgen, die zij op verschillende tijden in hun leven zouden kunnen verzilveren. Ook deze tekst was geschreven door Van Asselt. Het Wetenschappelijk Instituut produceerde in november *Energiekeuze(s) belicht. Beleidskeuzes voor de inrichting van de elektriciteits- en gassector in Nederland*, van de hand van haar medewerker H.P.A. Knops en twee medewerkers van de Technische Universiteit Delft, L.J. de Vries en A.F. Correljé. Het slothoofdstuk bevatte het standpunt van een commissie van het Instituut, geleid door mevr. R. Janssen-Van Rosmalen. De commissie legde nadruk op de publieke aansprakelijkheid bij de energievoorziening.

De Commissie Duurzame Ontwikkeling onder leiding van partijvoorzitter Van Bijsterveldt, die was ingesteld naar aanleiding van de Fonteinavonden in 2003 (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 43), produceerde begin september een discussienotitie onder de titel *Investeren in duurzame ontwikkeling*. De notitie formuleerde verschillende dilemma's op verschillende deelterreinen als milieu en economie, mobiliteit, ruimtelijke inrichting, landbouw en natuur. De discussie hierover zou in 2005 moeten uitmonden in een manifest.

De Commissie Buitenland publiceerde in april een *Discussienotitie over internationale veiligheid*, waarbij de relatie tussen Europa, de Verenigde Staten en de NAVO ter sprake kwamen.

Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), de jongerenorganisatie van het CDA, koos op zijn voorjaarscongres in Amersfoort op 28 en 29 mei R. van Bruchem tot voorzitter. Eurlings sprak het congres toe, in het kader van de Europese verkiezingen. Op 26 en 27 november hield het CDJA een congres in Rotterdam rond het thema veiligheid.

Het CDA-Vrouwenberaad had als jaarthema voor 2004 'emancipatie en mobiliteit' gekozen. Op de ledendag op 3 april in Utrecht verzorgde mevr. K.M.H. Peijs, minister van Verkeer en Waterstaat, een inleiding over dit thema. Zowel de penningmeester als de voorzitter van het Vrouwenberaad traden onverwacht af. Mevr. A. van Doesburg verklaarde in een afscheidsbrief het voorzitterschap niet langer te kunnen combineren met haar baan en haar fractievoorzitterschap in de gemeenteraad van Middenmeer. In een gezamenlijke vergadering van bestuur en provinciale voorzitters werden vier nieuwe bestuursleden gekozen, maar het voorzitterschap bleef de rest van het jaar vacant.

De CDA-Bestuurdersvereniging hield een ledenraad op 17 april en op 12 november in Utrecht (zie hierboven) en een bestuurdersdag op 2 oktober in dezelfde stad. Hierbij sprak mevr. C.I.J.M. Ross-van Dorp, staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, over de Wet maatschappelijke ondersteuning en de gevolgen voor de gemeenten.

De Eduardo Frei Stichting, die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, organiseerde op 16 en 17 december in Utrecht een conferentie over 'cultuur, religie en ontwikkeling', in het bijzonder gericht op Afrika. Minister van Ontwikkelingssamenwerking mevr. A.M.A. van Ardenne-van der Hoeven opende de bijeenkomst, de partijvoorzitter sprak een slotwoord uit.

De Dertigers, een informele groep CDA-leden tussen de 25 en 40 jaar, organiseerden op 17 april een bijeenkomst in Amsterdam over Europese integratie.

Het Intercultureel Beraad (ICB) hield op 22 mei in Amsterdam in samenwerking met organisaties van Chinese Nederlanders een bijeenkomst over 'de politieke bewustwording van Chinezen in Nederland'.

personalia

Op 21 augustus overleed I.A. Diepenhorst, minister van Onderwijs en Wetenschappen van 1965 tot 1967, lid van de Tweede Kamer voor de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) van 1967 tot 1971 en lid van de Eerste Kamer voor ARP en vervolgens CDA in de periode 1952-1965 en 1971-1981.

ChristenUnie

De ChristenUnie werd in 2004 geconfronteerd met problemen voortvloeiende uit het declaratiegedrag van de gezamenlijke eurofractie met de SGP. Mede daardoor viel het resultaat van de ChristenUnie/SGP bij de Europese verkiezingen wat tegen. Deze gebeurtenissen droegen er bovendien toe bij dat de relatie tussen beide partijen enigszins onder druk kwam te staan. Een opsteker voor de Unie was de verkiezing door de parlementaire pers van haar fractievoorzitter in de Tweede Kamer A. Rouvoet tot politicus van het jaar.

kandidatenlijst Europese verkiezingen

In 2003 was de ChristenUnie begonnen met de voorbereidingen van de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 55). In december had het Uniebestuur besloten dat zittend eurofractieleader J. Blokland en nieuwkomer P. van Dalen zouden strijden om het lijsttrekkerschap voor de ChristenUnie en daarmee ook voor de eerste plaats op de gemeenschappelijke lijst van de ChristenUnie/SGP. Het bestuur plaatste de tweede europarlementariër van de ChristenUnie R. van Dam op de – onverkiesbare – derde plaats. Deze besloot daarop een campagne voor zichzelf te voeren.

Tijdens het Uniecongres van 24 januari 2004 besloot de vergadering dat ook Van Dam aan de verkiezing van de lijsttrekker mocht deelnemen. Bij de stemming viel hij echter met vijftien procent van de stemmen na de eerste ronde af. Omdat geen van de twee andere kandidaten een absolute meerderheid had behaald, was een tweede ronde nodig. Die werd door Blokland gewonnen met 52 procent, tegenover ruim 47 procent voor Van Dalen. Op de gemeenschappelijke lijst met de SGP zou Van Dalen nu de derde plaats innemen en Van Dam de vijfde.

programma Europese verkiezingen

Het Uniecongres aanvaardde zonder noemenswaardige discussie tevens het Europese verkiezingsmanifest van ChristenUnie en SGP. Het

hoofdbestuur van de SGP ging op 6 februari akkoord. Het manifest – *Geloofwaardige keuzes. Manifest voor christelijke politiek in Europa* geheten – was opgesteld door een commissie waarin vertegenwoordigers van beide partijen zitting hadden. Op 28 april werd dit manifest in Den Haag gepresenteerd.

eurofractie in problemen

Op 6 februari berichtte het ‘Radio 1 Journaal’ dat van de Nederlandse europarlementariërs alleen die van PvdA, GroenLinks en SP zich hielden aan de door alle Nederlandse afgevaardigden ondertekende gedragscode betreffende de onkostenvergoeding. Deze code hield in dat onkostenvergoedingen die niet gebruikt werden zouden worden teruggestort en dat over de besteding van de vergoedingen jaarlijks verantwoording zou worden afgelegd. Blokland verklaarde echter dat zijn fractie zich aan de regels hield. Op 11 mei berichtte *NRC Handelsblad* dat de leden van de eurofractie van de ChristenUnie en de SGP sinds 1999 een deel van hun onkostenvergoeding (maandelijks zo’n 480 euro) als salaris aanmerkten en daarover geen verantwoording aflegden. Blokland legde uit dat dit gebeurde om hun salarissen in de pas te laten lopen met die van de Tweede-Kamerleden, wat volgens hem wettelijk was voorgeschreven. Dat deze handelwijze in strijd was met de Europese regeling dat de onkostenvergoeding niet gebruikt mag worden voor persoonlijke uitgaven, had volgens Blokland geen praktische betekenis. ‘Ik heb namelijk meer onkosten dan ik van het parlement vergoed krijg. Het punt is alleen dat wij over de besteding van dat deel van de onkostenvergoeding geen verantwoording hebben afgelegd’ (*NRC Handelsblad*, 11 mei 2004). Blokland zei ook dat de handelwijze van zijn fractie in het voorjaar van 2000 aan de andere Nederlandse europarlementariërs was gemeld en dat die geen bezwaren hadden geuit. Ook volgens Unievoorzitter Th. van Daalen was er niet veel aan de hand, aangezien de Europese Rekenkamer de uitgaven van de fractie kort daarvoor had goedgekeurd.

Nadat de besturen van de ChristenUnie en de SGP met de leden van de eurofractie hadden gesproken, concludeerden zij ‘dat er geen enkele reden was om te twijfelen aan de integriteit van onze parlementariërs’ (*de Banier*, 28 mei 2004). Mede met het oog op de aanstaande verkiezingen stelde Rouvoet op 15 mei echter voor dat beide partijbesturen een onafhankelijk onderzoek zouden laten uitvoeren naar de financiële handel en wandel van de leden van de eurofractie – ook al omdat bekend was geworden dat Van Dam als enige Nederlandse europarlementariër gebruik maakte van een aanvullende pensioenregeling van het Europees Parlement, hetgeen ook in strijd zou zijn met de bovenver-

melde gedragscode. Het Uniebestuur besloot daarop tot het instellen van een onderzoek.

De SGP, die van meet af aan sceptisch stond tegenover het onderzoek, sprak haar onaanvaardbaar uit toen de opzet bekend werd. Volgens algemeen partijvoorzitter van de SGP W. Kolijn was de opzet te subjectief. De leiding van de SGP was bovendien gepikeerd dat zij niet bij het besluit tot het instellen van een onderzoek was betrokken. Bijzonder boos op de ChristenUnie was SGP-europarlementariër B. Belder: ‘Ik voel me in mijn eer aangetast’ (*Reformatorisch Dagblad*, 18 mei 2004). Belder zei dat hij een volledige verantwoording had gegeven over de aanwending van de ontvangen onkostenvergoeding.

Toch ging ook de SGP tot een onderzoek over, omdat het anders zou kunnen lijken alsof zij of Belder iets te verbergen had. De partij besloot op 18 mei – met ‘volledige instemming, zelfs op aandringen’ van Belder – een externe deskundige te laten toetsen of de visie van het partijbestuur dat Belder geheel volgens de voorschriften had gehandeld, juist was (*de Banier*, 28 mei 2004). Op 27 mei maakte de SGP bekend dat de door haar geraadpleegde externe onderzoeker – wiens naam op verzoek van de persoon zelf niet bekend werd gemaakt – tot de conclusie was gekomen dat Belder al zijn uitgaven kon verantwoorden. ‘Ook van dat deel dat hij niet gewend was nader te specificeren, zo’n 480 euro per maand’, aldus Kolijn (*Reformatorisch Dagblad*, 28 mei 2004). De onderzoeker had zich beperkt tot de officiële regels van het Europees Parlement en had de SGP dringend geadviseerd de gedragscode niet in het oordeel te betrekken, omdat over die code te veel verschillen van inzicht zouden bestaan. Op het specifieke punt dat Belder in 1999 zevenhonderd euro te veel had gedeclareerd – hetgeen door het radio-programma ‘De ochtenden’ op 24 mei was gemeld – kon Kolijn niet ingaan.

Op 28 mei verklaarde Unievoorzitter Van Daalen dat zijn partij ook – op basis van het rapport van het door haar ingeschakelde accountantsbureau – onverminderd vertrouwen bleef houden in Blokland als lijsttrekker voor de Europese verkiezingen. Uit het rapport was volgens Van Daalen gebleken dat Blokland en Van Dam niet gefraudeerd hadden. Blokland had zich ook aan de gedragscode gehouden, met als enige uitzondering dat hij onvoldoende informatie had gegeven. Het bestuur van de Unie vond het niet verantwoorden van 480 euro per maand uit de onkostenvergoeding omdat het salaris zou zijn ‘ongelukkig’ (*NRC Handelsblad*, 29 mei 2004). Blokland zou nu zijn werkelijke uitgaven – ook wat betreft de gemaakte reiskosten – herberekenen. Zou dan blijken dat hij geld had overgehouden, dan zou hij het terugstorten.

Het rapport van het accountantsbureau werd niet integraal openbaar gemaakt. Het was de bedoeling dat vóór de Europese verkiezingen een samenvatting zou worden gepubliceerd, maar op 9 juni maakte Van Daalen bekend dat het accountantsbureau de definitieve samenvatting niet op tijd gereed kon krijgen. Toen deze samenvatting in de laatste week van juni verscheen, bleek dat het rapport 'flink kritisch' stond tegenover het declaratiegedrag van Blokland en Van Dam: beiden hadden zich niet aan de gedragscode gehouden, met name wat betreft het voldoen aan de verantwoordingsplicht. Verder had Blokland bijvoorbeeld geen geld voor reiskosten teruggestort omdat hij uitging van een 'kostprijsberekening' en niet van werkelijk gemaakte kosten, terwijl Van Dam helemaal geen inzicht had gegeven in zijn reiskosten (*Reformatisch Dagblad*, 23 juni 2004). Van Dam werd het ook zwaar aangerekend dat hij aan het pensioenfonds van het Europees Parlement deelnam. Overigens was het onderzoek al na tien dagen op 28 mei op verzoek van de ChristenUnie afgebroken, volgens Unievoorzitter Van Daalen omdat 'toen al duidelijk (was) wat er aan de hand was' en verder onderzoek te veel tijd en geld zou kosten (*Nederlands Dagblad*, 24 juni 2004). De twee europarlementariërs maakten een behoorlijk aantal kanttekeningen bij het rapport. Wel stortte Blokland begin november 3.100 euro terug in de kas van het Europees Parlement. Het betrof hier het bedrag dat hij had overgehouden van zijn kilometervergoeding. Ook aan Van Dam was gevraagd geld terug te storten, maar die wilde dat niet doen.

Anders dan bij de SGP verdween in de ChristenUnie de affaire rond de eurofractie niet uit de belangstelling. Een overgrote meerderheid van de raads- en Statenleden van de ChristenUnie vond dat Blokland vanwege zijn declaratiegedrag de eer aan zichzelf moest houden, zo bleek uit een peiling van de Bestuurdersvereniging vlak vóór het Uniecongres van 13 november. Op het Uniecongres stond een motie van de kiesvereniging Reeuwijk op de agenda, waarin het Uniebestuur gevraagd werd er bij Blokland op aan te dringen om af te treden. Het bestuur van de Bestuurdersvereniging steunde deze motie. Het Uniebestuur had bij de motie geen pre-advies gegeven. Het stelde wel dat het intensief met Blokland had gesproken over de mogelijke politieke gevolgen van zijn declaratiegedrag, maar het meende dat Blokland zelf diende te beslissen over zijn aanblijven. Aan de vooravond van het congres gaf Blokland te kennen niet te zullen terugtreden. De doorslag gaf voor hem dat hij bij de in juni gehouden Europese verkiezingen een mandaat van de kiezers had gekregen. 'Het moet wel heel bont zijn, wil je zo'n mandaat naast je neerleggen. Ik heb een rein geweten ...' (*Nederlands Dagblad*, 12 november 2004). Op het Uniecongres werd uitvoerig over de affaire gedebatteerd, waarna Blokland spijt betuigde over zijn declaratiegedrag

en erkende dat de naam van de ChristenUnie hierdoor schade had opgelopen. Vervolgens vroeg hij het congres om vergeving. Daarop trok de kiesvereniging Reeuwijk haar motie in. Eerder al had de Bestuurdersvereniging haar steun aan deze motie ingetrokken, toen Blokland had toegezegd zijn persoonlijke bijdrage aan de kas van de eurofractie ‘aanzienlijk te verhogen’ (*Reformatorisch Dagblad*, 15 november 2004).

campagne Europese verkiezingen

Op 28 april, bij de presentatie van het gezamenlijke verkiezingsmanifest, maakten ChristenUnie en SGP bekend dat zij hun gecombineerde lijst verbonden hadden met die van het CDA om de kans te vergroten dat een restzetel aan één van beide fracties zou toevallen. De officiële start van de campagne van de Europese verkiezingen was op 11 mei in Gorinchem. Het motto voor de campagne was: ‘kies geloofwaardig’.

uitslag Europese verkiezingen

De uitslag van de Europese verkiezingen leverde de lijst ChristenUnie/SGP twee zetels op, een verlies van één (zie tabel 1). Deze teruggang was ingecalculeerd, mede omdat door de uitbreiding van de Europese Unie het aantal beschikbare Nederlandse zetels was gekrompen. Maar dat de ChristenUnie/SGP bijna 30.000 stemmen minder had behaald dan in 1999 en alleen door de lijstverbinding met het CDA de tweede zetel kon binnenhalen, werd niet als een bevredigend resultaat gezien. Dat de opkomst hoger uitviel dan in 1999, drukte – zoals gebruikelijk – het stemmenpercentage van de samenwerkingslijst van de ChristenUnie/SGP. Daarnaast bestond het vermoeden dat een aantal vaste kiezers – met name als gevolg van de problemen aangaande het declaratiegedrag van de leden van de eurofractie – naar de lijst Europa Transparant waren uitgeweken.

politiek-organisatorische aansluiting van de eurofractie

Na de Europese verkiezingen voerde de ChristenUnie/SGP-fractie gesprekken met de fractie van Europa Transparant over samenwerking binnen één overkoepelende fractie. Op 29 juni deelde Blokland mee dat de besprekingen niet tot resultaat hadden geleid. Van Buitenen wilde aansluiting zoeken bij de Groenen in het Europees Parlement (zie in deze Kroniek onder GroenLinks).

Medio juli werd officieel bekend gemaakt dat de ChristenUnie/SGP-fractie met ruim dertig collega's uit andere landen de *Indepen-*

dence/Democracy Group zou gaan vormen. Naast de United Kingdom Independent Party (UKIP) – die pleitte voor het uittreden van Groot-Brittannië uit de EU – met twaalf zetels vormde de conservatieve, rooms-katholieke *Liga Polskich Rodzin* (Liga van Poolse families) met tien zetels het tweede zwaartepunt van de nieuwe groepering. Blokland noemde de afwijzing van de Europese grondwet ‘het belangrijkste samenbindende element’ (*Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 2004), en daarmee samenhangend de afkeer van de vorming van een Europese superstaat. Blokland erkende dat er tegelijkertijd ook grote verschillen van opvatting waren.

Op 20 juli sloten de vier europarlementariërs van de vaak van xenofobie beschuldigde Italiaanse *Lega Nord* zich bij de I/DG aan. Voor een deel van de achterban van vooral de ChristenUnie ging dit te ver. Blokland legde uit dat zijn fractie akkoord was gegaan uit angst dat er anders mogelijk een fractie van extreem-rechts en een aantal onafhankelijken zou zijn gevormd. De ChristenUnie/SGP-fractie had afgezien van haar vetorecht ‘met het behoud van bezwaar en onder de voorwaarde dat xenofobie en racisme niet zouden worden getolereerd’ (*Nederlands Dagblad*, 28 juli 2004). Het tegelijk met het Uniecongres van 13 november gehouden ledencongres gaf aan Blokland en Belder de opdracht de deelname aan de I/DG ‘ernstig te heroverwegen’ (*Nederlands Dagblad*, 15 november 2004). Een voorstel dat de eurofractie zich zou aansluiten bij de Groenen werd met grote meerderheid verworpen. Wel wilden de congresgangers dat de mogelijkheid om met andere christelijke fracties samen te werken nader onderzocht zou worden. De besluiten van het ledencongres zijn overigens niet bindend.

relatie ChristenUnie-SGP

Niet alleen naar aanleiding van de problemen rond de eurofractie ontstond er wrijving tussen de ChristenUnie en de SGP. Aan het einde van 2003 was uit onderzoek gebleken dat beide partijen steeds vaker in de Tweede Kamer verschillend stemden (*Reformatorisch Dagblad*, 24 december 2003). Dit was het geval bij één op de zes moties, waarbij de SGP in verreweg de meeste gevallen aan de kant van de coalitiepartijen CDA, VVD en D66 stond en de ChristenUnie in het gezelschap verkeerde van PvdA, GroenLinks en SP. Rouvoet meende dat de SGP ‘vrij klakkeloos’ de neiging had de regeringscoalitie te volgen. ‘Die volgzzaamheid viel me ook op tijdens de formatieonderhandelingen waar Bas (van der Vlies) soms sneller tevreden was dan ik’. Deze opmerkingen schoten de SGP in het verkeerde keelgat. ‘Zoiets komt laag over’, aldus Van der Vlies (*de Banier*, 9 januari 2004).

Na de Europese verkiezingen bepleitte Rouvoet een evaluatie van de samenwerking tussen ChristenUnie en SGP, vooral vanwege het verloop van de verkiezingscampagne. Op verzoek van de staatkundig-gereformeerden was er afgesproken dat er geen voorkeursacties zouden worden gevoerd. Rouvoet meende dat dat een aantal malen wel was gebeurd, met name in advertenties van de SGP in het *Reformatorisch Dagblad*. Kolijn vond echter dat de SGP geen afspraken had geschonden.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Vanwege gemeentelijke herindelingen vonden op 17 november tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen plaats. De ChristenUnie deed in vijf gemeenten mee, waarvan in twee via een gemeenschappelijke lijst met de SGP. In vier van de vijf gemeenten werd een zetel behaald. In Zutphen was dat voor het eerst.

permanente campagne

In 2003 was de ChristenUnie een ‘permanente campagne’ gestart (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 56). Met deze strategie wilde de Unie samen met verwante maatschappelijke organisaties laten zien ‘dat er werkbare alternatieven zijn voor tal van politieke dilemma’s’ (*Reformatorisch Dagblad*, 19 februari 2004). Zo werden in het najaar van 2003 acties gestart met betrekking tot ex-gedetineerden, drugs en prostitutie. In 2004 werden er onder meer activiteiten ontwikkeld ten aanzien van gokverslaving, een ruimhartiger pardon voor asielzoekers – met name voor gezinnen – en ‘kunst in de openbare ruimte’.

In de permanente campagne was ook een belangrijke rol weggelegd voor de zogeheten ‘kandidaat-Kamerleden’ (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 56). Voor deze nieuwe functie meldden zich 39 sollicitanten, waarvan er 36 werden geselecteerd als kandidaat-kamerlid.

financiële korting via de ChristenUnie

Vanaf 1 februari bood de ChristenUnie haar leden de mogelijkheid kortingen van tien tot vijftig procent op de KPN Bel Basistarieven te verwerven. De partij had hiervoor een contract gesloten met het bedrijf Yiggers Nederland, dat op grote schaal telefoonminuten inkoopt. In december hadden zich vierhonderd leden van de Unie, onder wie Rouvoet, voor ChristenUnie Telefonie aangemeld. Op het aanmeldingsformulier kon men aangeven welk percentage van de gerealiseerde kortingen men eventueel aan de partij wilde doneren. Deze donaties konden weer afgetrokken worden van de belasting.

partijlidmaatschap rooms-katholieken

Begin februari publiceerde PerspectieF, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie de uitkomsten van een onderzoek onder raads- en Statenleden over de mogelijkheid van een partijlidmaatschap voor rooms-katholieken. Van de 243 aangeschreven personen reageerden er 92. Van hen was 49 procent voor een lidmaatschap van rooms-katholieken en 44 procent tegen. PerspectieF-voorzitter M. Benard noemde deze uitkomst verrassend. Hij meende dat de Unie duidelijk zou moeten maken dat aspirant-leden niet zouden worden buitengesloten op grond van hun kerkgenootschap, maar dat alle bijbelgetrouwe christenen die de grondslag van de Unie onderschreven lid konden worden.

De directeur van het partijbureau van de ChristenUnie, H. van Rhee, vond het onderzoek van PerspectieF wel interessant maar zonder ‘praktische betekenis’ (*Nederlands Dagblad*, 7 februari 2004). De partij zou naar zijn mening de beginselen en het toelatingsbeleid – gebaseerd op de onderschrijving van de Unieverklaring en -fundering – niet veranderen. Van Rhee dacht dat de meeste rooms-katholieken volgens hun overtuiging niet tot die onderschrijving zouden kunnen overgaan.

ledenpolls

Half september werd bekend dat de ChristenUnie via ledenpolls de politieke opvattingen en wensen van de leden zou gaan peilen. Dit zou gaan gebeuren ‘op elk moment dat bestuur, fracties of andere partijonderdelen dit wenselijk achten’ (*Reformatorisch Dagblad*, 16 september 2004). De leden zouden bij een peiling per email op de hoogte worden gesteld, waarna zij via internet hun stem konden uitbrengen.

ledencongres

Tegelijk met het Uniecongres werd op 13 november het eerste ledencongres van de ChristenUnie gehouden (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 53). Dit congres stond onder leiding van ChristenUniesenator E. van Middelkoop. Op basis van een representatieve peiling onder de Unieleiden waren vier gespreksthema’s geselecteerd, waarover in deelsessies werd gedebatteerd aan de hand van ingediende resoluties en amendementen. Na de deelsessies werd in een plenaire zitting over dertien resoluties – waarvan enkele hierboven of hieronder zijn vermeld – een niet-bindend oordeel geveld. Overigens vond Van Middelkoop dat de resoluties ‘nog wel iets te vaak over interne kwesties (gingen)’ (*Reformatorisch Dagblad*, 6 november 2004).

werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel

In 2002 was de werkgroep ChristenUnie Nederland Multicultureel opgericht, met als doel voor de allochtone aanhangers van de Unie op te komen (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67; en *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 57). In 2004 ging deze werkgroep door met de organisatie van zogeheten ‘migranten-talkshows’, zoals op 18 juni in Den Helder waar het Tweede-Kamerlid mevr. J.C. Huizinga-Heringa en Uniedeelraadslid in Amsterdam mevr. Y. Lont-van Eersel spraken over integratie.

Verder legde de werkgroep enkele resoluties voor aan het ledencongres van 13 november. Zo werd het voorstel aangenomen dat op de kandidatenlijsten van de Unie voor gemeenteraden, Provinciale Staten en Tweede Kamer van de eerste zeven kandidaten er minimaal één christen-migrant zou moeten zijn. Het congres wees daarentegen met een nipte meerderheid de suggestie af dat er minstens één vertegenwoordiger van de christen-migranten in het partijbestuur zou moeten zitten.

vrouwenwerkgroep

In oktober 2003 was in de ChristenUnie een vrouwenwerkgroep opgericht (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 57). In februari 2004 schaarde het bestuur van de ChristenUnie zich achter dit initiatief. Op 11 november maakte de voorzitter van de vrouwenwerkgroep, mevr. J. Boerma-Buurman, bekend dat de ChristenUnie een subsidie van 80.000 euro van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid had gekregen voor een driejarig project voor vrouwenemancipatie. Door middel van het project zou ‘de grote achterstand’ van de Unie op het gebied van vrouwenparticipatie ten opzichte van andere partijen moeten worden weggewerkt. Tot de instrumenten die de vrouwenwerkgroep daarbij wilde inzetten behoorden de oprichting van een vrouwennetwerk en een heroverweging van ‘de vrouw-man-verhouding in de christelijke context’ (*Nederlands Dagblad*, 12 november 2004).

Het ledencongres van 13 november deed met betrekking tot de vrouwenparticipatie onder meer aan de betreffende Unie-organen de oproep om kandidatenlijsten voor de verkiezingen van vertegenwoordigende organen voor minimaal een kwart uit vrouwen te laten bestaan, waarbij minstens één vrouw bij de eerste drie zou moeten behoren.

internationale contacten

In 2002 en 2003 was de ChristenUnie nauw betrokken bij de oprichting en uitbouw van de European Christian Political Movement (ECPM) (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 67-68; en *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 54). In

2004 organiseerde de ChristenUnie een ECPM-conferentie in Amersfoort. Er waren vertegenwoordigers van ruim tien zusterpartijen van de Unie en christelijke politieke bewegingen uit heel Europa aanwezig. Besloten werd een Europees bestuur te vormen. J.P. Manni, medewerker van het partijbureau van de ChristenUnie, zou voorlopig als secretaris van de ECPM gaan fungeren.

verwante instellingen en publicaties

De Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie bracht begin april de notitie *Kiezen voor Nederland* uit, waarin de visie van de Unie op het Nederlandse integratiebeleid werd weergegeven. De partij was van mening dat dit beleid een meer verplichtend karakter moest krijgen, onder meer door het tekenen van een loyaliteitsverklaring door hen die tot Nederlander genaturaliseerd werden. Aan de vooravond van Prinsjesdag presenteerde de fractie bij wijze van tegenbegroting een 'christelijk sociaal inkomensplan', dat als motto de uitspraak 'omzien naar elkaar' meekreeg. Het plan was met name gericht op een verbetering van de positie van chronisch zieken, gehandicapten en gezinnen met kinderen. Tot slot bracht de fractie begin november een notitie uit over drugsgebruik.

De Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk bureau van de ChristenUnie, organiseerde op 22 april voor de tweede keer de jaarlijkse Groen van Prinstererlezing. De spreker was deze keer J.W. Sap, universitair hoofddocent Staatsrecht en Europees recht aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Het onderwerp was: 'de oorsprong van de Europese Grondwet'. De tekst van deze lezing werd nadien als brochure uitgegeven.

Op 14 mei belegde het wetenschappelijk bureau een symposium naar aanleiding van de presentatie van de conceptversie van het rapport *Boeren voor morgen, landbouwbeleid en christelijke politiek*. De definitieve tekst werd op 8 november naar buiten gebracht. De nota was geschreven door de landbouwwerkgroep van de Groen van Prinsterer stichting, met als eindredacteurs C. van Bruchem, oud-senator van de Unie, en C. Visser, wetenschappelijk medewerker van de stichting. Voor de voedselproductie en het behoud van het landschap was het van groot belang dat de boerenstand in Nederland zou blijven, zo stelde het geschrift. Dat zou onder meer bereikt moeten worden door prijsondersteuning en een beloning voor de boeren voor het leveren van 'groene diensten', zoals een goed landschapsbeheer. Op 10 december hield de Groen van Prinsterer stichting haar najaarscongres met als titel: 'Op eigen benen. Vadertje staat en een volwassen samenleving'. De hoofdsprekers waren R. Kuiper, voormalig directeur van het wetenschappelijk

bureau van de ChristenUnie, en P. Winsemius, oud-minister en nu werkzaam bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). In november verscheen in de serie Kort Commentaar *Polderen of polariseren*, geschreven door M. van Meppelen Scheppink, B. Doek en E. van Dijk. In het commentaar werd geconcludeerd dat de politiek en de sociale partners zich moesten bezinnen op de overlegeconomie. Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, hield op 27 maart haar algemene voorjaarsvergadering. Zij belegde samen met de SGP-jongeren op 8 juni in Utrecht een Europa-congres, waar onder meer door Blokland en Belder gesproken werd. Op 30 oktober organiseerde Perspectief haar najaarscongres, waar ontwikkelingssamenwerking het belangrijkste thema was. De algemene najaarsvergadering vond plaats op 27 november. Na het huishoudelijk gedeelte hield C. Sobel, de ambassadeur van de Verenigde Staten in Nederland een lezing. Het besluit van de Uniejongeren om deel te nemen aan de demonstratie tegen het beleid van het tweede kabinet-Balkenende op 2 oktober (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'), viel niet goed bij de Tweede-Kamerfractie. Hoewel de fractie ook ernstige bezwaren koesterde tegen het sociale beleid, ging deelname aan de betoging haar te ver – ook al, aldus Rouvoet, omdat de demonstratie te veel tegen het kabinet en in het bijzonder Balkenende was gericht. De Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie hield op 13 maart een ledenvergadering. Naast huishoudelijk zaken stonden er twee actuele onderwerpen op de agenda. Eerst sprak Tweede-Kamerlid A. Slob over de te verwachten veranderingen aangaande de burgemeestersbenoemingen en daarna kwamen de gevolgen van de Wet Werk en Bijstand aan de orde. Op 25 september was er opnieuw een ledenbijeenkomst. Daar werd de reeds genoemde notitie van de Tweede-Kamerfractie *Kiezen voor Nederland* over het integratiebeleid behandeld.

personalia

Op 5 maart overleed dominee G. Broere. Hij behoorde in 1975 tot de oprichters van de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF), één van de voorgangers van de ChristenUnie.

Democraten 66 (D66)

In 2003 had het ledencongres van D66 zich met overtuigende meerderheid uitgesproken voor deelname aan het tweede kabinet-Balkenende. In 2004 nam echter de onrust in de partij over het regeringsbeleid toe. Daarnaast dook ook weer het thema van fusie met de VVD op, maar daaraan had D66 weinig behoefte (zie in deze Kroniek onder VVD).

Begin januari werd bekend dat staatssecretaris mevr. M.C. van der Laan van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de benoeming van partijgenote en oud-minister van Justitie mevr. W. Sorgdrager tot voorzitter van de Raad voor Cultuur had doorgezet, tegen het advies van de Benoemingenadviescommissie van de Raad in. Sorgdrager zou zodoende nog eens vier jaar voorzitter blijven van de Raad, die het ministerie en de staatssecretaris van advies dient. De commissie verweet Van der Laan in strijd met het beginsel van transparantie binnen het openbaar bestuur te hebben gehandeld. Een woordvoerder van Van der Laan benadrukte dat de commissie alleen een advies gaf en dat de staatssecretaris uiteindelijk het laatste woord had.

integratiebeleid

Op 5 april presenteerde D66 een nota over het integratiebeleid, getiteld *De anderen dat zijn wij. Een sociaal-liberaal tegengeluid*. De partij stelde onder meer voor dat een nieuwe migrant pas na zeven jaar verblijf toegang zou krijgen tot de sociale voorzieningen. Migranten dienden de kernwaarden van de Nederlandse samenleving te onderschrijven, in een zogeheten 'letter of intent'. Verder wilde D66 de huwelijksmigratie beperken en migranten die zich schuldig maken aan eerwraak en stalking de Nederlandse nationaliteit ontnemen. Tweede-Kamerfractievoorzitter B.O. Dittrich meende dat zijn partij met deze notitie een 'tegengeluid' liet horen tegen coalitiegenoten CDA en VVD, die het debat zouden hebben 'verruwd' met hun constatering dat de integratie was mislukt (*NRC Handelsblad*, 5 april 2004).

In december stelde minister L.J. Brinkhorst van Economische Zaken in een interview dat Hirsi Ali het debat over integratie te veel op scherp zette. Hij vond haar film *Submission* te provocerend: 'Je weet wat er gebeurt als je in een munitiemagazijn een sigaret opsteekt', aldus Brinkhorst (*Vrij Nederland*, 18 december 2004). De VVD-ministers Verdonk en Zalm namen Hirsi Ali meteen in bescherming en verklaarden dat Brinkhorst niet namens het kabinet had gesproken. Ook Kamerfractievoorzitter Weisglas was het niet eens met de minister en merkte daarbij op dat een minister geen kritiek mag leveren op het werk van een kamerlid. De fractie van D66 in de Tweede Kamer keurde eveneens de uitlatingen van Brinkhorst af. Na een gesprek met premier Balkenende en vice-premier Zalm trok de minister zijn kritiek in en merkte bovendien op dat deze niet op de persoon Hirsi Ali gericht was, maar op haar film.

nieuw kiesstelsel

In 2004 ging D66-minister Th.C. de Graaf voor Bestuurlijke Vernieuwing verder met de uitwerking van zijn plan voor de invoering van een nieuw kiesstelsel. Binnen en buiten de Tweede Kamer ontmoette hij echter veel weerstand (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Hoewel de Tweede-Kamerfractie van D66 zijn voorstellen steunde, vond fractievoorzitter Dittrich deze eveneens onvoldoende duidelijk. Hij stelde dat het kabinet in het algemeen zijn beleid niet goed uitlegde en ‘Thom de Graaf moet het zich ook aantrekken’. Het ging bij De Graafs voorstellen teveel over de ‘modellen’ in plaats van de achterliggende bedoeling, aldus Dittrich (*Reformatorisch Dagblad*, 9 juni 2004).

kandidatenlijst Europese verkiezingen

In november 2003 was mevr. S.H. in ‘t Veld door het congres tot lijsttrekker gekozen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 66-67). Verder hadden zich achttien andere partijleden aangemeld voor een plaats op de kandidatenlijst. In januari 2004 organiseerde D66 een vijftal regionale openbare bijeenkomsten waar leden en niet-leden schriftelijk hun voorkeur voor de lijstvolgorde kenbaar konden maken. In totaal maakten tweehonderd leden en niet-leden van deze mogelijkheid gebruik. De gezamenlijke uitkomst van de bijeenkomsten gold vervolgens als een niet-bindend stemadvies voor de partijleden, die in een poststemming de kandidaten konden rangschikken. Nadat de uitslag van deze stemming begin april bekend was gemaakt, bleek dat de leden de plaatsen twee en drie op de lijst hadden toegewezen aan zittend europarlementariër mevr. J.L.A. Boogerd-Quaak en de nieuweling mevr. M.W. de Jong. Zittend europarlementariër B.R.A. van den Bos kreeg de vierde plaats. Hoewel D66 geen nauwere samenwerking op nationaal niveau wenste met de VVD, besloten beide partijen in maart wel een lijstverbinding aan te gaan voor de Europese verkiezingen in juni. Ze gingen echter wel ieder een eigen campagne voeren.

programma Europese verkiezingen

In 2003 had het landelijk bestuur een programmacommissie ingesteld onder voorzitterschap van E. van Buiten, die een ontwerpverkiezingsprogram moest schrijven (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 67). Op 13 maart 2004 stelde het voorjaarscongres in Den Haag het program vast, *Een succesvol Europa* geheten. Dit document, waarin D66 zichzelf ‘een groot voorstander van de Europese gedachte’ noemde, gold naast het programma van de Europese Liberalen en Democraten, het Europese

partijverband waartoe D66 (met de VVD) behoorde. Het congres stond grotendeels in het teken van de Europese verkiezingen. De Belgische liberale premier G. Verhofstadt stak in een toespraak de Democraten een hart onder de riem.

campagne en uitslag Europese verkiezingen

Op 14 mei startte D66 in Amsterdam de verkiezingscampagne. Hierin wilde de partij benadrukken dat ze pro-Europees was. Met de leus 'het andere geluid' probeerde D66 zich te onderscheiden van de andere meer eurosceptische partijen. Dittrich stelde voor dat op alle scholen in de Europese Unie het vak Europese Geschiedenis gegeven zou moeten worden.

In de peilingen stond D66 er erg slecht voor; de partij dreigde zelfs te verdwijnen uit het Europees Parlement. Uiteindelijk haalde zij één zetel – een halvering van haar zeteltal (zie tabel 1). Lijsttrekker In 't Veld was teleurgesteld, maar partijleider Dittrich toonde zich opgelucht dat D66 toch nog één zetel had gehaald.

toetreding Turkije tot de Europese Unie

D66 was een verklaard voorstander van de toetreding van Turkije tot de Europese Unie. In het voorjaar bezocht op initiatief van de D66-stichting Internationaal Democratisch Initiatief een delegatie van de partij Turkije. Europees lijsttrekker In 't Veld toonde zich positief over de voortgang van de hervormingen in dat land.

Irak

In 2003 had D66 zich afwijzend opgesteld ten aanzien van de oorlog in Irak (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 65). Het voornemen van het kabinet-Balkenende in het voorjaar van 2004 om de militaire missie in Irak te verlengen leidde dan ook tot verdeeldheid binnen de partij. Oud-partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo was voorstander van verlenging, maar oud-Tweede-Kamerlid W.A.F. Wilbers riep de fractie publiekelijk op tegen verlenging te stemmen: 'laat D66 de rug recht houden!' (*NRC Handelsblad*, 25 mei 2004). Minister De Graaf verklaarde dat de D66-fractie in de Kamer de vrijheid moest hebben tegen verlenging te stemmen, zonder daarmee een kabinetscrisis te veroorzaken. Ook vond hij dat het mogelijk moest zijn dat de twee D66-ministers het kabinetsvoorstel wel steunden en de fractieleden niet, omdat die een eigen afweging dienen te maken. De Jonge Democraten, de jongerenorganisatie van D66, riepen op 21 mei in een open brief de kamerleden en bewinds-

lieden van D66 op niet onder druk van de coalitiegenoten voor de missie in Irak te stemmen, maar eerst een resolutie van de Verenigde Naties hierover af te wachten. Uiteindelijk verleende op 22 juni een ruime meerderheid van de Kamer – waaronder de D66-fractie – goedkeuring aan het voorstel van het kabinet om de missie met maximaal acht maanden te verlengen.

gasboringen in de Waddenzee

Al jaren verzette D66 zich tegen gasboringen in de Waddenzee. Tijdens de kabinetsformatie in 2003 had D66 een voorlopig verbod hierop weten af te dwingen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 64). In het regeerakkoord waren wel afspraken gemaakt over een onderzoek naar mogelijke gevolgen van boringen, waardoor er enige rek bestond inzake dit onderwerp. Op het voorjaarscongres op 13 maart 2004 riep Dittrich de leden op om ‘tot een afgewogen oordeel te komen’, wanneer het rapport van de door het kabinet ingestelde ‘Adviesgroep Waddenzee’ (in de wandeling Commissie Meijer geheten) zou uitkomen (www.d66.nl, 25 maart 2004). In het rapport, dat enkele weken later verscheen, betoogde de commissie dat mogelijke gasboringen in de Waddenzee weinig direct gevaar voor het milieu met zich mee zouden brengen. Op 10 mei verklaarde Dittrich dat zijn fractie mede op grond van de uitkomsten van het rapport gasboringen niet langer afwees en dat zijn partij jarenlang ‘oogkleppen’ had opgehad over dit onderwerp (*Trouw*, 11 mei 2004). Nogal wat partijleden (met name in het noorden) waren het echter met hem oneens. De regio Groningen wees gaswinning in de Waddenzee van de hand, evenals de D66-fractie in de Provinciale Staten van Friesland. De afdeling Breda riep op tot een algemene ledenvergadering, waarin de leden zich zouden kunnen uitspreken over het besluit van de kamerfractie. Eind augustus trad A.H.L. Westerouen van Meeteren, in 2003 nummer dertien op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer en bekend van het televisieprogramma *Het Lagerhuis*, uit de partij, niet alleen vanwege de gasboringen in de Waddenzee, maar ook vanwege de kwestie-Irak. De Tweede-Kamerfractie hield echter voet bij stuk.

afschaffen godslastering

Naar aanleiding van de moord op Van Gogh op 2 november (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) diende het Tweede-Kamerlid mevr. L.W.S.A.L.B. van der Laan een motie in om de strafbaarstelling van godslastering uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen. Op deze wijze wilde zij duidelijk maken ‘dat de vrijheid van godsdienst voorop staat’ (*Trouw*, 17 november 2004). Vanwege alle gevoeligheden kreeg

zij in het kamerdebat op 17 november weinig steun voor haar voorstel. Op het najaarscongres, dat op 20 november werd gehouden, bleken veel leden achter Van der Laan te staan – inclusief fractievoorzitter Dittrich. Partijvoorzitter Pechtold daarentegen was weinig gelukkig met het initiatief, evenals partijoprichter Van Mierlo. Deze had er bij Van der Laan persoonlijk op aangedrongen de motie in de Tweede Kamer niet in stemming te brengen, omdat dit alleen tot meer onrust in Nederland zou leiden. Pechtold sloot zich bij Van Mierlo's standpunt aan. Dittrich verklaarde echter achter Van der Laan te staan en haar motie te steunen.. Van der Laan trok de motie niet in en liet haar op 23 november in stemming brengen. Slechts een kleine groep kamerleden stemde voor de motie.

onrust over regeringsdeelname

Mede door de gang van zaken rond de verlenging van de Nederlandse militaire missie in Irak, de gasboringen in de Waddenzee en het gevoerde sociale beleid gingen er in de achterban van D66 stemmen op om uit het tweede kabinet-Balkenende te stappen (al in 2003 was de aarzeling om toe te treden tot het kabinet aanzienlijk geweest; zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 63-64). In oktober verliet de afdeling Rozenburg de partij, uit onvrede over de gebrekkige sociale politiek van het kabinet. Ook de beide D66-wethouders verlieten de partij. De afdeling ging verder onder de naam 'Nieuwe Democraten'.

Onder het motto 'wat doet D66 in het kabinet?' stond de regeringsdeelname centraal op het najaarscongres van de partij op 20 november in Arnhem. Vice-premier De Graaf hield de leden voor dat D66 veel van haar eigen standpunten kon verwezenlijken en als kleine partij onevenredig veel invloed kon uitoefenen. Ook fractievoorzitter Dittrich telde de zegeningen van het regeren. Aan het slot van het congres sprak een ruime meerderheid van de leden hun vertrouwen uit in de partijkoers en de deelname aan het kabinet-Balkenende. Ook de Jonge Democraten stonden achter de regeringsdeelname van D66. Wel stelden zij in een motie voor het kort daarvoor gesloten sociaal akkoord tussen het kabinet en de sociale partners niet te steunen, omdat het kabinet te veel concessies aan de vakbonden zou hebben gedaan. De motie werd met nipte meerderheid afgewezen.

Een motie die D66 opriep onmiddellijk uit het kabinet te stappen werd uiteindelijk ingetrokken. Andere moties werden door 'tijdgebrek' niet in behandeling genomen, hetgeen onvrede wekte bij leden (*NRC Handelsblad*, 22 november 2004). Een aantal afdelingen leverde naderhand kritiek op deze gang van zaken. De afdeling Bussum nam vervolgens publiekelijk afstand van het kabinetsbeleid. Deze verklaring werd

ondertekend door meer dan honderd lokale D66-politici. Andere ontevreden D66-ers hadden ondertussen een protestbeweging gevormd onder de naam 'rebellencub' (*de Volkskrant*, 18 december 2004). De partijleiding trok zich de kritiek aan en stuurde alle leden een brief waarin ze toegaf dat het congres 'niet helemaal bevredigend geëindigd' was en beterschap beloofde (www.D66.nl, 1 februari 2005).

Op 17 december maakten de leden van het bestuur van de afdeling Veenendaal en van de gemeenteraadsfractie van D66 bekend dat zij hun partijlidmaatschap opzegden. Zij waren het oneens met de deelname van D66 aan het kabinet-Balkenende, en richtten vervolgens de partij Lokaal Veenendaal op.

verwante instellingen en publicaties

Op 18 juni publiceerden Tweede-Kamerlid B. van der Ham en de fractievoorzitter in de Amsterdamse gemeenteraad mevr. S. Bruines het Manifest *Dance '66*, waarin ze pleitten voor meer afspraken in de dance-sector. Deze muziek- en danssector in Nederland zou volgens de auteurs in economisch en cultureel opzicht serieus genomen en beter geregeld moeten worden. De Tweede-Kamerfractie schaarde zich achter het pleidooi.

Het Kenniscentrum van D66 publiceerde in januari de notitie *Investeren in innovatie. Knelpunten en oplossingen voor het MKB*, van de hand van E. Tanja. Zij schetste de problemen voor kleine en middelgrote ondernemingen die hun bedrijf willen vernieuwen. De overheid zou hen kunnen helpen door regelgeving te vereenvoudigen, administratieve lasten te verlichten en subsidieregelingen te stroomlijnen. Het Kenniscentrum organiseerde samen met het D66-platform Internationale Zaken en de Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling (NCDO) op 2 april in Den Haag een symposium onder de titel 'Appel op Europa'. Vier deskundigen lieten hier hun licht schijnen op ontwikkelingssamenwerking en het veiligheidsbeleid in Europa.

Het platform Kennis-Economie organiseerde in samenwerking met de Technische Universiteit Eindhoven op 25 oktober in Eindhoven een conferentie over de kenniseconomie, waaraan Brinkhorst en Dittrich deel namen. Het platform Volksgezondheid hield op 27 oktober in Utrecht een bijeenkomst over de Wet Maatschappelijke Ondersteuning, waaraan oud-minister mevr. E. Borst-Eilers en het Tweede-Kamerlid A.D. Bakker een bijdrage leverden.

Op 6 maart 2004 vierde de jongerenorganisatie van D66, de Jonge Democraten, haar twintigjarig bestaan in Amsterdam. Ook het congres op 23, 24 en 25 april in Amsterdam stond in het teken van het lustrum

en werd bijgewoond door vele kamerleden en bewindslieden. Gastspreker was de Amerikaanse ambassadeur C. Sobel. Op het najaarscongres op 23 en 24 oktober in Rotterdam kozen de leden J. Paternotte tot hun nieuwe voorzitter, als opvolger van V. Verkoelen.

De Bestuurdersvereniging hield op 3 en 4 september haar bestuurdersweekend en jaarvergadering in Nunspeet. Aan de discussie over de Europese grondwet namen europarlementariër In 't Veld, het Tweede-Kamerlid Van der Laan en de Eerste-Kamerleden A.G. Schouw en J.W.M. Engels deel.

De Stichting International Democratic Initiative (IDI) bevordert democratisering en internationale samenwerking met gelijkgezinde groeperingen, met name in Midden- en Oost-Europa. Zij organiseerde onder meer een 'autumn academy' in de Poolse stad Krakow van 15 tot en met 17 november met als motto 'From Braindrain to Brainpower'. Daarnaast verleende het IDI steun aan liberale partijen in Bosnië-Herzegovina, Servië, Kroatië, Bulgarije en Roemenië door middel van symposia, seminars en trainingen.

personalia

Op 13 januari werd H. van Wieren, conrector van het Terra College in Den Haag en raadslid in Zoetermeer, door een leerling doodgeschoten.

In januari trad oud-minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening J.P.A. Gruyters uit D66. Hoewel hij tot de oprichters van de partij behoorde, kwam hij naar eigen zeggen nooit meer op vergaderingen en congressen en had hij daarom besloten zijn lidmaatschap op te zeggen.

In april werd bekend dat A. Docters van Leeuwen, bestuursvoorzitter Autoriteit Financiële Markten en oud-voorzitter van het college van procureurs-generaal, in 2003 was overgestapt van D66 naar de VVD.

Op 7 september verliet J. Kohnstamm de Eerste Kamer, omdat hij op 1 augustus voorzitter van het College Bescherming Persoonsgegevens was geworden. Hij was eerder lid van de Tweede Kamer, partijvoorzitter en staatssecretaris geweest. In de senaat werd hij opgevolgd door J.W.M. Engels.

Op 8 september verliet mevr. F. Ch. Giskes om persoonlijke redenen de Tweede Kamer, waarvan zij sinds 1994 lid was. Giskes werd opgevolgd door mevr. F. Koser-Kaya.

GroenLinks

Consolidatie, zo zou men het jaar 2004 voor GroenLinks in één woord kunnen samenvatten. De Europese verkiezingen kregen veel aandacht en leverden een niet onverwacht verlies op. Daarnaast werd gesproken

over vernieuwing op organisatorisch en ideologisch vlak, zonder dat daaraan meteen praktische consequenties werden verbonden. Op het GroenLinks Forum van 6 november stond de partij stil bij haar vijftienjarig bestaan.

kandidatenlijst Europese verkiezingen

Op 12 januari bracht de in 2003 ingestelde kandidatencommissie onder leiding van oud-senator W.Th. de Boer advies uit voor de kandidatenlijst bij de Europese verkiezingen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 73). Zij droeg J.J. Lagendijk voor als lijsttrekker. Hij had die functie ook in 1999 vervuld en zat sindsdien in het Europees Parlement. Twee andere europarlementariërs, mevr. K.M. Buitenweg en A. de Roo, kregen in het advies de plaatsen twee respectievelijk zeven toebedeeld. Hiermee zou De Roo een onverkiesbare plaats krijgen. De commissie achtte dit noodzakelijk met het oog op de gewenste vernieuwing en doorstroming. Met enkele medestanders startte De Roo daarop een campagne binnen de partij om de tweede plaats te veroveren, waarbij hij tevens voorstelde dat niet Lagendijk maar Buitenweg de lijst zou trekken. De vierde GroenLinkser in het Europees Parlement, T.J.J. Bouwman, had zich niet herkiesbaar gesteld.

Buitenweg weigerde aanvankelijk om tegen Lagendijk in het strijdperk te treden. Toen echter het congres, dat op 14 februari in Nijmegen de lijst vast moest stellen, een motie had aangenomen waarin het 'iets te kiezen' eiste, besloot zij dit alsnog te doen (www.groenlinks.nl, 18 februari 2004). Het partijcongres koos haar vervolgens met 259 stemmen (tegen 219 voor Lagendijk) tot lijsttrekker. Buitenweg maakte op veel leden een 'frissere' en meer strijdbare indruk dan Lagendijk, die nu de tweede plaats kreeg toebedeeld. Daarnaast speelde verzet van 'de basis' tegen de partijtop waarschijnlijk ook een rol. Lagendijk reageerde teleurgesteld; Buitenweg gaf toe dat de gang van zaken niet de schoonheidsprijs verdiende. Op de derde plaats kwam niet de voorgedragen milieu-activiste mevr. I. Visseren-Hamakers maar De Roo. Visseren kon wel de vierde plaats veroveren. In juni zou de partijraad haar overigens tot Europees secretaris van GroenLinks kiezen – een nieuwe functie.

programma Europese verkiezingen

Het congres stelde ook het verkiezingsprogramma *Eigenwijs Europees* vast. Het ontwerp-program – waarvan een eerdere versie al in 2003 was besproken (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 73) – werd met enkele wijzigingen aangenomen, waaronder de eis dat het Europees Parlement het

initiatiefrecht zou moeten krijgen voor wetgeving. Verder steunde GroenLinks in beginsel het ontwerp voor een Europese grondwet, maar wilde die wel voorleggen aan de kiezers in een referendum.

Op 18 september sprak ook de partijraad zich uit vóór de Europese grondwet. Men signaleerde wel nadelen van de grondwet, vooral aangaande de voornemens betreffende militaire samenwerking, economisch beleid en (de onvoldoende geachte) democratisering, maar de voordelen – zoals de extra bevoegdheden voor het Europees Parlement, openbaarheid van de Raad van Ministers, de aanstelling van een Europese minister van buitenlandse zaken, de invoering van een burgerinitiatief en artikelen over dierenwelzijn en duurzame energie – wogen toch zwaarder.

Europese Groene Partij

Op 20-22 februari nam GroenLinks deel aan het congres van de Europese Federatie van Groene Partijen in Rome, waar de Europese Groene Partij formeel werd opgericht door vertegenwoordigers van 32 partijen. Een belangrijk onderwerp was ‘The Role of Europe as Global Player’, waarover onder meer de Duitse minister van Buitenlandse Zaken J. Fischer zijn (groene) licht liet schijnen. Debatten en workshops werden omlijst door muziek.

campagne Europese verkiezingen

Op 15 mei startte GroenLinks de verkiezingscampagne in Groningen met een bijeenkomst in samenwerking met de Duitse zusterpartij *Bündnis 90/Die Grünen*. Toespraken werden gehouden door de lijsttrekkers van de twee partijen en de voorzitter van de groene fractie in het Europees Parlement, D. Cohn-Bendit. Daarnaast vonden discussies plaats over onderwerpen als de Waddenzee en de Dollard. Op dezelfde dag hield GroenLinks een congres over landbouw in Zeist, met als motto ‘links zaaien, groen oogsten’. De Duitse minister van Consumentenbescherming, Voedsel en Landbouw, mevr. R. Künast (lid van *Die Grünen*) was de belangrijkste spreker.

De verkiezingscampagne werd geleid door R. van der Ent, oud-voorzitter van de partijafdeling Rotterdam. Onder het motto ‘Laat Europa niet rechts liggen’ richtte GroenLinks zich vooral tegen neoliberale en conservatieve opvattingen over Europese eenwording en meer impliciet tegen de afwijzing van Europa door de SP. Daarnaast benadrukte de partij de zelfstandige rol van Europa tegenover de Verenigde Staten en het milieu.

uitslag Europese verkiezingen

De verkiezingen betekenden voor GroenLinks een forse maar (gezien de peilingen) niet onverwachte nederlaag: twee van de vier zetels gingen verloren (zie tabel 1). De Roo, die zich nogal had ingespannen om een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst te verwerven, keerde desondanks niet terug in het Parlement. De twee gekozen GroenLinkse europarlementariërs zouden vanaf juli binnen de Fractie van de Groenen en de Europese Vrije Alliantie (regionale partijen zoals de *Scottish National Party*) nauw gaan samenwerken met de Vlaamse europarlementariër B. Staes, die lid was van hun zusterpartij 'Groen!'. De twee leden van Europa Transparant sloten zich ook bij de groene fractie aan maar vormden daarbinnen een onafhankelijke groep.

De partijraad van 19 juni evalueerde de Europese verkiezingen. Gezien de slechte peilingen verklaarde Buitenweg trots te zijn op de campagne en op de uitslag van 7,4 procent. Sommige leden vonden haar daarbij iets te enthousiast en opperden dat men meer regionale kandidaten op de lijst had moeten zetten, of bijvoorbeeld meer aandacht had moeten schenken aan diertransporten.

partijvernieuwing

Naar aanleiding van de onvrede van veel leden over de kandidaatstelselprocedure voor het Europees Parlement – maar ook voor de Tweede Kamer – werd nog op het partijcongres in februari besloten een commissie in te stellen die een andere, meer democratische procedure diende te ontwerpen. De commissie werd voorgezeten door de Commissaris van de Koningin in Noord-Holland, H.J.L. Borghouts. Zij ontwikkelde twee varianten: in de ene werd aan de leden 'maximale' invloed toegekend waarbij voor de kandidatencommissie een 'faciliterende rol' was weggelegd; in de andere was er sprake van 'grote' ledeninvloed en werd van de kandidatencommissie een 'actieve opstelling' verwacht. Beide modellen werden besproken op de partijraad op 18 september om vervolgens aan het partijcongres in 2005 te worden voorgelegd.

multiculturele samenleving

GroenLinks hield zich in 2004 op verschillende manieren bezig met de problematiek van de multiculturele samenleving.

In januari brak in Rotterdam een conflict uit binnen de raadsfractie, dat naast persoonlijke kanten ook de koers van de partij betrof. Het raadslid B. Bourzik wenste een hardere oppositie tegen het college, vooral waar het om minderhedenbeleid ging. Fractievoorzitter mevr. B. Kruse ver-

weet hem gemaakte afspraken niet na te komen. Beiden verlieten de fractie, maar Bourzik bleef als onafhankelijke lid van de raad.

In maart presenteerde de Tweede-Kamerfractie de nota *Het hoofd koel, het hart warm* over immigratie en integratiebeleid, van de hand van fractievoorzitter mevr. M. Halsema en mevr. N. Azough. In plaats van de statische benadering van 'integratie met behoud van identiteit' verdedigden zij een dynamische benadering, waarbij integratie van immigranten door emancipatie tot stand zou komen. Dit beleid werd in twintig voorstellen concreet uitgewerkt, variërend van een betere verdeling van huur- en koopwoningen per gemeente tot inburgering van imams in Nederland.

Zowel het GroenLinks Forum op 6 november als de partijraad op 20 november besteedden aandacht aan de moord op Van Gogh en de gevolgen voor de multiculturele samenleving (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Het oud-Tweede-Kamerlid M. Rabbæ beschuldigde zijn partij en in het bijzonder fractievoorzitter Halsema van opportunisme in de reactie op de moord – waarbij hij onder meer doelde op haar voorstel om moskeeën te sluiten waar extremistische preken werden gehouden.

Het Tweede-Kamerlid mevr. F. Karimi riep via een ingezonden brief in november 'moslimdemocraten' op om een eigen partij op te richten, wanneer ze zich niet vertegenwoordigd voelden in de Tweede Kamer (*Trouw*, 23 november 2004). Ze zou zich daar zelf niet bij aansluiten, maar hoopte dat daarmee verdere radicalisering van groepen moslims voorkomen zou kunnen worden. De oproep lokte veel discussie uit, maar de van verschillende kanten aangekondigde partij kwam in 2004 nog niet echt van de grond.

GroenLinks gaf in 2004 een kleine folder uit over emancipatie (*Een GroenLinkse visie op emancipatie*). Daarnaast verspreidde zij vanaf juli een viertal affiches met teksten als 'Mohammed houdt van Jan', 'Gül geeft les op het Sint-Jozefcollege' en 'Latifa kiest zelf haar man', waarmee zij de emancipatie en tolerantie van moslims en homo's hoopte te bevorderen.

Halsema's 'links liberalisme'

In het ledenblad van GroenLinks noemde partijleider Halsema GroenLinks 'de laatste links-liberale partij' (*GroenLinks Magazine*, februari 2004). Deze uitspraak leidde tot veel discussie in de partij. Halsema kwam er uitgebreid op terug in een bijdrage aan het door het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks uitgegeven tijdschrift *De Helling* (nr. 2, zomer 2004). Omdat de term 'liberalisme' zoveel weerstand opriep, koos ze daar voor de aanduiding 'vrijzinnig links'. GroenLinks

zou tegenover het oprukkend conservatisme meer nadruk moeten leggen op vrijheid, vooral op sociaal-cultureel gebied. De overheid zou mensen vrij moeten laten in hun relaties, religie, kleding enzovoort. Op sociaal-economisch gebied zou de overheid eveneens vrijheid dienen te bevorderen, of liever: mogelijk maken, bijvoorbeeld door ouders 'persoonsgebonden budgetten' aan te bieden zodat zij zelf de opvang van hun kinderen konden regelen.

Op de partijraad van 19 juni werden de opvattingen van Halsema bediscussieerd, maar dit leidde niet tot een formele resolutie of standpuntbepaling. Dat was evenmin het geval op het GroenLinks Forum op 6 november te Utrecht.

verwante instellingen en publicaties

Het Tweede-Kamerlid A.J.W. Duyvendak presenteerde in maart namens zijn fractie het rapport *De schaduwmacht. De invloed van politieke commissies*. Hierin werd het netwerk van politieke benoemingen in adviescommissies en relaties tussen politici en bedrijfsleven bloot gelegd. De fractie pleitte onder meer voor een open voordracht van de commissies en een groter beroep op Vlamingen, omdat die minder met Nederlandse bedrijven en andere belangen verstrengeld zouden zijn.

Op 29 april nam mevr. C. van Dullemen afscheid als directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks. Ze werd opgevolgd door de econoom B. Snels, die eerder beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie en ambtenaar bij het ministerie van Financiën was geweest. Het bureau publiceerde in april *Het basisonderwijs zwart wit bekeken. Naar een lokale aanpak van segregatie*, geschreven door haar medewerker G. Pas en de bestuurskundige mevr. D. Peters. Hierin werd onderzocht hoe gemeenten allochtone en autochtone leerlingen in het basisonderwijs beter zouden kunnen spreiden. Ook in april verscheen *Het GroenLinks-electoraat onder de loep. Een onderzoek naar verkiesingsuitslagen en kiezersprofielen van GroenLinks* van de hand van mevr. L. Michon, medewerker van het bureau. Zij wees onder meer op de toenemende vergrijzing en 'academisering' van de GroenLinks-kiezers. Ten slotte publiceerde het bureau in september een schets van een flexibeler en meer op individuele zelfstandigheid gericht sociaal zekerheidsstelsel, getiteld *Nieuwe tijden, nieuwe zekerheden*, geschreven door de econoom P. de Beer en drie andere deskundigen. Op 19 maart hield het Wetenschappelijk Bureau in samenwerking met de Eerste-Kamerfractie een symposium in Den Haag over 'oorlog, vredesmissies en de grondwet', waarbij politici van verschillende partijen reageerden op inleidingen van deskundigen.

Op 27 maart organiseerde de afdeling Partijontwikkeling in Ede een conferentie van raads- en statenleden. In haar openingsrede richtte Halsema zich vooral op integratie en emancipatie – zaken die in haar visie nauwer verbonden zouden moeten worden. Buitenweg hield een toespraak over ‘lokale en landelijke samenwerking met Brussel’.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, organiseerde onder meer op 3 april in Amsterdam een congres over ontwikkelingssamenwerking en op 20 en 21 november een congres in Groningen, dat vooral gewijd was aan het integratiebeleid en het westerse denken over moslims. Het Tweede-Kamerlid Azough hield over dit thema een toespraak en ging in debat met J. Dijsselbloem, Tweede-Kamerlid voor de PvdA. In september presenteerde Dwars samen met de Jonge Socialisten in de PvdA en ROOD, de jongerenorganisatie van de SP, het zogeheten *Peper-Manifest* voor een brede linkse coalitie (zie in deze Kroniek onder PvdA).

De Linker Wang, het platform voor geloof en politiek verbonden met GroenLinks, wijdde zijn najaarsvergadering op 20 november in Utrecht aan het thema ‘de leegte van links’. De socioloog D. Pels hield daarover een inleiding, waarop politici als Halsema en het Eerste-Kamerlid mevr. D.J.B. de Wolf reageerden.

De Stichting Duurzame Solidariteit organiseerde in samenwerking met de afdeling Groningen op 11 december een informatie- en kennismakingsdag over kleinschalige ontwikkelingsprojecten. De bijeenkomst werd voorgezeten en ingeleid door het Tweede-Kamerlid mevr. W. van Gent.

Het Ambtenarennetwerk van GroenLinks (meestal afgekort tot ‘Ambtonetwerk’) had in 2003 een wedstrijd uitgeschreven voor essays over ‘de toekomst van de overheid’. Acht essays verschenen in 2004 in een bundel, getiteld *Verhalen uit het vooronder. Ambtenaren over de overheid*, onder redactie van mevr. B. Paardekooper en T. Schillemans en voorzien van een voorwoord van Halsema.

Europarlementariër Lagendijk nam in een kritische brochure getiteld *De Marktmeester van Europa. Vijf jaar Bolkestein in Brussel* de liberale eurocommissaris de maat. Samen met de Europarlementariër J.M. Wiersma (PvdA) presenteerde hij op 7 mei in Amsterdam het boek *Na Mars komt Venus. Een Europees antwoord op Bush*. Op basis van 24 gesprekken met deskundigen in Amerika en Europa analyseerden zij de spanningen tussen de twee werelddelen en braken zij een lans voor een krachtiger en meer eensgezind buitenlands beleid van de Europese Unie, die zij als ‘civiele supermacht’ zouden willen zien.

personalia

Het Tweede-Kamerlid A. van den Brand vertrok formeel op 10 maart uit de Kamer, omdat zijn gezondheid te wensen overliet nadat hij in december 2002 een hartinfarct overleefd had. Hij werd opgevolgd door mevr. N. Azough, die in 2002 al kortstondig kamerlid was geweest.

Oud-Tweede-Kamerlid M. Rabbae trad op 1 april af als wethouder in Leiden, nadat hij in december 2003 een hartoperatie had ondergaan. Tijdens zijn ziekteverlof waren door medewerkers fouten gemaakt, waarvoor hij de politieke verantwoordelijkheid droeg.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

De interne conflicten die de LPF eigenlijk sinds zijn ontstaan teisterden, hielden ook in 2004 aan. De partijstrijd kwam tot uiting in een groot verloop in het hoofdbestuur: maar liefst vijf (interim-)voorzitters gaven achtereenvolgens leiding aan de partijorganisatie. Gekweld door torenhoge schulden vroeg het bestuur in augustus faillissement aan, wat overigens door de rechter op procedurele gronden werd geweigerd – anders zou het de eerste keer zijn dat een in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partij failliet was gegaan. Het vele gekrakeel deed de LPF in electoraal opzicht overigens weinig goed: eind augustus stond de partij op slechts één zetel in de opiniepeilingen.

kandidatenlijst Europese verkiezingen

Nadat de LPF had besloten aan de Europese verkiezingen deel te nemen, riep het hoofdbestuur de leden op zich kandidaat te stellen. Twintig mannen en een vrouw meldden zich aan. De door het hoofdbestuur ingestelde selectiecommissie en een professioneel adviesbureau voerden met hen gesprekken. Op 18 februari stelde het hoofdbestuur de verdere procedure vast, nadat in de partij hierover onrust was ontstaan. De Tweede-Kamerfractie en de kandidaten die zich hadden aangemeld, maakten bezwaar toen het bestuur de algemene ledenvergadering waarop de leden de kandidatenlijst konden vaststellen, had verschoven tot na de dag waarop de politieke partijen uiterlijk hun kandidatenlijsten bij de Kiesraad dienden in te leveren. Het hoofdbestuur besloot in samenspraak met de selectiecommissie en met Tweede-Kamerfractievoorzitter M. Herben de groslijst samen te stellen, waarna de leden schriftelijk per post de kandidaten konden aanwijzen.

De eerste acht kandidaten op de groslijst presenteerden zich midden maart op matig bezochte bijeenkomsten in Apeldoorn, Eindhoven en Rotterdam aan de achterban. In de poststemming wezen de leden J.E.R.

van der Vorm-de Rijke als lijsttrekker aan, die sinds 2003 namens de LPF in de Provinciale Staten van Zuid-Holland zat. Als tweede kwam S.A.S. Spaargaren, beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie, uit de bus.

programma, campagne en uitslag Europese verkiezingen

De campagne voor de Europese verkiezingen voerde de LPF onder de leus 'Is u iets gevraagd?' Dit motto was ook de teneur van het verkiezingsprogramma: de burger zou niet zijn gekend in wezenlijke beslissingen op het terrein van de Europese integratie, zoals de invoering van de euro en de uitbreiding van de Europese Unie. In het programma kantte de LPF zich onder meer tegen toetreding van Turkije tot de Unie. Hoewel de LPF op minstens een zetel had gerekend, bleef de partij na de verkiezingen met lege handen staan (zie tabel 1). Partijleider Herben weet dit mede aan de deelname van Europa Transparant.

hoofdbestuur

In 2004 hielden de perikelen in het hoofdbestuur van de LPF aan. In de herfst van 2003 waren partijvoorzitter en geldschieter E.A.M. Maas en partijsecretaris O. Hammerstein afgetreden (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 89); volgens latere persberichten omdat vastgoedondernemer Chr. Thunnessen, de andere belangrijke financier van de LPF, anders zijn lening aan de partij van 800.000 euro zou opeisen. Ook penningmeester R.P. Both legde in die periode zijn functie neer nadat bekend was geworden dat hij privé grote schulden had (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 90-91), maar hij bleef wel deel uitmaken van het hoofdbestuur. De gewezen Tweede-Kamerleden F.A. Palm en H.J.C. Smulders werden bereid gevonden zitting te nemen in het hoofdbestuur. Op 6 februari 2004 trokken zij zich echter terug, omdat zij zich beiden kandidaat hadden gesteld voor de Europese verkiezingen. Van 28 november 2003 tot 15 januari 2004 konden leden zich kandidaat stellen voor het hoofdbestuur, waarna de op 6 maart 2004 geplande algemene ledenvergadering de nieuwe bestuursleden zou moeten kiezen.

In de eerste maanden van 2004 groeide de weerstand tegen het zittende hoofdbestuur, dat naast Both verder bestond uit partijvoorzitter A.F. van Dillen – die Maas was opgevolgd – en A. de Jong, en waaraan als 'gedelegeerd penningmeester (ad-interim)' H.G. Maronier tijdelijk was toegevoegd. Daarbij speelde mee dat het hoofdbestuur enkele keren de algemene ledenvergadering had uitgesteld waarop niet alleen een nieuw bestuur zou worden verkozen, maar ook statuten en een huishoudelijk reglement moesten worden vastgesteld. Zoals vermeld zou deze bijeen-

komst eerst op 6 maart gehouden worden. Daarna werd die verschoven naar 8 mei, waarna weer uitstel volgde tot 19 juni. Volgens het bestuur was het niet verstandig tijdens de campagne voor de Europese verkiezingen een ledenvergadering te houden. Bovendien meende het bestuur dat het nog niet kon terugtreden, omdat de verantwoording van de financiën over 2003 nog moest worden afgerond.

Het feit dat de jaarrekening nog niet op orde was en de accountantsverklaring ontbrak, leidde eveneens tot onvrede binnen de partij en de Tweede-Kamerfractie. Met name het fractielid G. van As drong erop aan dat het bestuur zou aftreden. In een open brief riep hij de LPF-leden op hem te steunen om een algemene ledenvergadering te beleggen voor het geval het bestuur de geplande bijeenkomst weer zou uitstellen. Het bestuur verklaarde op 28 mei geïrriteerd dat deze actie overbodig was, omdat het al voor 19 juni een ledenvergadering had uitgeschreven.

Naast de Tweede-Kamerfractie verlangde ook Thunnessen dat de zittende bestuursleden zouden terugtreden en zich niet herkiesbaar zouden stellen. Hij gaf te kennen anders in de LPF geen geld meer te zullen steken. In januari 2004 eiste Thunnessen plotseling zijn lening van 800.000 euro binnen de termijn van een week op; later besloot hij de uitkomsten van de ledenvergadering af te wachten. Namens Thunnessen voerde Marten Fortuyn, de broer van Pim, het overleg met het hoofdbestuur. Fortuyn, die zich in oktober 2003 uit de LPF had teruggetrokken (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 90), zou door de vastgoedondernemer naar voren zijn geschoven als kandidaat-partijvoorzitter. Ook zou Thunnessen hebben geëist dat Van As in het hoofdbestuur werd opgenomen (*Trouw*, 19 juni 2004). De onderhandelingen tussen Thunnessen en Fortuyn enerzijds en het hoofdbestuur anderzijds liepen op niets uit; ook de bemiddelaars Herben en het Tweede-Kamerlid H.P.A. Nawijn konden niets uitrichten.

Toch traden de vier hoofdbestuursleden vlak voor het begin van de algemene ledenvergadering op 19 juni terug; wellicht vanwege de motie van wantrouwen die Van As dreigde in te dienen. In een officiële verklaring bedankten zij Maas en Hammerstein, zonder wie het niet mogelijk was geweest de door ons aanvaarde taak af te ronden. Vervolgens kozen de leden een nieuw bestuur, bestaande uit J. Belder, H.E.S. Moleveld, C.H. Fabius, M. Pieterman en H.J.J. Swarte. De laatste drie waren eerder al door Thunnessen en Van As (namens de Tweede-Kamerfractie) voorgesteld als bestuurslid; de beide eersten genoten de steun van het vertrekkende bestuur. Namens de Tweede-Kamerfractie werd Nawijn gedelegeerd bestuurder met als taak de partijfinanciën op orde te brengen; enkele weken later bleek dat Marten Fortuyn eenzelfde functie vervulde. Op 22 juni wees het hoofdbestuur Fabius tot partijvoorzitter aan en Swarte tot penningmeester.

nijpende financiële situatie: surseance of faillissement?

Op de ledenvergadering van juni had het ‘oude’ bestuur inzicht gegeven in de financiële situatie van de LPF (die nog zo’n 3.000 betalende leden zou tellen), waarbij bleek dat de schulden van de partij meer dan twee miljoen euro bedroegen. De leden stemden in met het bestuursvoorstel dat de LPF surseance van betaling zou aanvragen. Namens het hoofdbestuur sprak Nawijn met Maas en Thunnessen, maar overeenstemming tussen de beide financiers van de LPF – die noodzakelijk was voor surseance – bleek niet mogelijk. Herben verklaarde echter dat zij wel bereid zouden zijn om hun leningen om te zetten in een gift. Dit zou de LPF echter niet uit de problemen helpen, omdat de partij de daaruit voortvloeiende belastingaanslag niet zou kunnen betalen.

Gezien de nijpende financiële situatie besloot het hoofdbestuur op 10 augustus unaniem een ‘technisch’ faillissement aan te vragen bij de arrondissementsrechtbank in Rotterdam. Voor Maas en Thunnessen zou deze oplossing voordeel bieden, omdat hun lening bij een faillissement als oninbare vordering zou worden beschouwd die ten laste van het bedrijfsresultaat kon worden gebracht, waardoor minder vennootschapsbelasting hoefde te worden afgedragen. De aan te stellen curator zou de sanering van de partijfinanciën uitvoeren, waarna de partij een ‘doorstart’ kon maken. Herben verklaarde zich publiekelijk hiermee akkoord. De rechtbank wees op 17 augustus het verzoek echter af; de faillissementsaanvraag diende eerst aan de partijleden te worden voorgelegd.

oprichting ‘vereniging LPF’

Inmiddels hadden op 13 augustus de hoofdbestuursleden Belder en Moleveld afstand genomen van de faillissementsaanvraag; het tweetal zou opteren voor het aanvragen van surseance van betaling. In een open brief verklaarden zij dat de andere drie bestuursleden doelbewust en zonder de leden erin te betrekken hadden toegewerkt naar een bankroet om daarna een nieuwe partij te stichten. Het is de bedoeling dat er een ballotagecommissie komt om zogenaamde querulanten buiten de nieuwe partij te houden. Ik zie het als een machtsgreep in de partij, aldus Belder (*Trouw*, 16 augustus 2004). Inderdaad hadden Fabius, Pieterman en Swarte op 11 augustus een nieuwe vereniging opgericht en bij de Kamer van Koophandel ingeschreven, de ‘vereniging LPF’, als alternatief voor de officiële ‘Politieke Vereniging “Lijst Pim Fortuyn”’. Wanneer de laatste failliet zou worden verklaard en derhalve als rechtspersoon zou worden ontbonden, kon met de nieuwe vereniging – die nog niet actief was – een ‘doorstart’ gemaakt worden. De Tweede Kamerfractie steunde bij monde van Herben deze aanpak.

Nadat de rechter de faillissementsaanvraag had afgewezen, legden op 18 augustus Fabius, Pieterman en Swarte op een bijeenkomst met partijvertegenwoordigers uit de provincie, de Tweede-Kamerfractie en de Jonge Fortuynisten hun bestuursfunctie neer. Als reden noemden zij de organisatorische chaos en de snel oplopende schulden, die minstens een kwart miljoen euro bedroegen (de leningen van Maas en Thunissen niet meegerekend). Ook speelde bij hun besluit mee dat zij naar hun zeggen waren tegengewerkt en soms zelfs fysiek geïntimideerd door een ‘kleine harde kern van leden’. De website zou door hun tegenstanders zijn gebruikt om hen en leden van de Tweede-Kamerfractie te belasten. Belder, die na het vertrek van Fabius ‘voorlopig’ als partijvoorzitter optrad, had het drietal zonder enig overleg al laten uitschrijven uit het register van de Kamer van Koophandel te Rotterdam.

Op 23 augustus maakte het Openbaar Ministerie (OM) in Rotterdam bekend dat het een onderzoek naar eventuele malversaties had ingesteld in de financiële administratie van de LPF. Een deel van de boekhouding was overhandigd door Fabius, die onregelmatigheden vermoedde uit de zittingsperiode van het oude bestuur. Belder deed vervolgens aangifte bij de politie van ‘ontvreemding’ van de administratie. Volgens hem werd dit materiaal op de burelen van de Tweede-Kamerfractie bewaard. Toen hij de stukken wilde ophalen, ontzegden fractiemedewerkers hem de toegang, in het bijzijn van vele journalisten. Overigens zou het OM op 30 augustus meedelen dat het geen sporen van fraude had kunnen ontdekken. In december meldde het televisieprogramma ‘RTL Nieuws’, dat ook een deel van de boekhouding in handen had gekregen, dat er de afgelopen jaren wel zou zijn gefraudeerd, waarbij volgens het programma Both zou zijn betrokken.

Tweede-Kamerfractie LPF breekt met de partij

Deze verwikkelingen waren op 24 augustus voor de Tweede-Kamerfractie aanleiding om te breken met de beide overgebleven bestuursleden Belder en Moleveld en de door hen geleide LPF. Met uitzondering van de zieke W. van den Brink zeiden de fractieleden *en bloc* hun lidmaatschap op vanwege ‘de voortdurende machtsstrijd op bestuurlijk niveau binnen de partij’ (persbericht Tweede-Kamerfractie LPF, www.lijstpimfortuyn.nl, 24 augustus 2004). ‘We willen af van het gedonder’, zo verklaarde Nawijn (*Trouw*, 25 augustus 2004). Enkele dagen later riepen de fractieleden de afdelingen en partijleden op hun voorbeeld te volgen en de LPF vaarwel te zeggen. Met name met het oud-bestuurslid en directeur van het partijbureau Both wilden zij niets meer te maken hebben, en ook wensten zij meer afstand te houden tot de financiers van de LPF. De fractie beraadde zich over een andere

‘bestuurlijke ondergrond’ – bedoeld werd een nieuwe politieke partij. Een commissie van wijze mannen, geleid door Van As, moest dit verkennen. De fractie gaf verder te kennen dat zij haar werkzaamheden zou voortzetten onder de naam LPF. Door het besluit van de fractie te breken met de partij, zou deze haar recht op overheidssubsidie verliezen, zo deelde het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties mee. Partijvoorzitter Belder stelde naar aanleiding van de breuk tussen de partij en de kamerfractie dat die niet langer de naam LPF mocht gebruiken. Toen de fractie geen afstand deed van deze aanduiding, stapte het hoofdbestuur naar de rechter. Begin oktober stelde de rechtbank in Den Haag de partij deels in het gelijk: de naam ‘Lijst Pim Fortuyn’ was eigendom van de vereniging. De fractie mocht zich buiten de Tweede Kamer niet langer bedienen van deze aanduiding, op straffe van een dwangsom van 2.500 euro per dag. Belder en Moleveld daagden ook de drie oud-bestuursleden en de Stichting Fractieondersteuning LPF voor de rechter. Het drietal zou de domeinnaam van de LPF-website (www.lijstpimfortuyn.nl) zonder de formele toestemming van het hoofdbestuur naar de stichting hebben overgeschreven.

‘voorlopig’ voorzitter Belder

Vlak na het conflict tussen de Tweede-Kamerfractie en de twee overgebleven hoofdbestuursleden raakte bekend dat ‘voorlopig’ voorzitter Belder in 1985 was veroordeeld voor oplichting van de bank ABN Amro. Zijn gevangenisstraf van zes maanden had hij nooit uitgezeten; wel zat hij een maand in voorarrest. Zijn strafblad was wel besproken met de partijleiding, toen hij zich kandidaat had gesteld voor het hoofdbestuur. Nawijn zou er toen niet zo zwaar aan hebben getild omdat alles al zo lang geleden was, maar de kwestie wel met zijn fractiegenoten hebben besproken. Van As meende echter dat Belder zijn verleden had moeten melden op de ledenvergadering in juni, waarop hij verkozen was. Volgens hem diende een partijvoorzitter van ‘onbesproken gedrag te zijn, zeker bij een partij die bestrijding van de criminaliteit hoog in het vaandel heeft staan’ (*de Volkskrant*, 30 augustus 2004). Op 30 augustus trok Belder zich als voorzitter terug; hij bleef nog wel hoofdbestuurslid. Hij werd opgevolgd door Moleveld.

fractievoorzitter Herben keert terug naar de LPF

Op 4 oktober meldde fractievoorzitter Herben zich weer als lid aan bij de LPF. Als motief gaf hij op ‘een laatste verzoeningspoging te (willen) wagen’ (*NRC Handelsblad*, 5 oktober 2004), op verzoek van Belders en Moleveld en de beide financiers Maas en Thunnessen. Herben kondigde

aan deel te zullen gaan uitmaken van het hoofdbestuur – het liefst als voorzitter – om zo bij te dragen aan de hervorming van de partijorganisatie. Bij zijn besluit zou hebben meegespeeld dat een deel van de fractieleden hem nauwelijks als voorzitter steunde.

Vanwege zijn hernieuwde lidmaatschap van de LPF trad Herben terug als fractievoorzitter. Volgens persberichten werd door zijn aftreden een scheuring in de fractie voorkomen. Herben werd op 5 oktober na lang fractieberaad als voorzitter opgevolgd door Van As, die in 2002 ook al eens had geprobeerd deze functie te verwerven (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 119). Aan het begin van 2005 zouden de fractieleden de balans opmaken van Herbens pogingen om de partijorganisatie te vernieuwen en bepalen of zij allemaal weer lid van de LPF zouden worden. Uit woede over Herbens besluit weer toe te treden tot de LPF, kondigde Nawijn aan zich los te maken van de fractie en als zelfstandig kamerlid verder te gaan. Enkele uren nadat Herben afstand had gedaan van het fractievoorzitterschap besloot hij echter deel te blijven uitmaken van de fractie, maar een week later zou hij stellen dat hij binnen de LPF-fractie een *status aparte* innam. De fractieleden spraken af dat allen de vrijheid hadden zich bij de LPF aan te sluiten. Voor Nawijn, M.J.L.M. Hermans en J. Eerdmans kwam dat evenwel niet *im Frage*.

De fractieleden besloten verder dat zij zich niets gelegen zouden laten liggen aan het gerechtelijke verbod om zich buiten het parlement als LPF aan te duiden. Tot het betalen van de dwangsom (zie hierboven) kwam het niet, omdat partijvoorzitter Moleveld met Herben en Van As op 12 oktober overeenkwam dat de fractie de aanduiding LPF tot 1 december ook buiten de Tweede Kamer mocht gebruiken. Wanneer vóór die tijd de fractieleden zich niet weer bij de LPF hadden aangesloten, dienden zij een andere benaming te verzinnen. Voor Eerdmans hoefde het allemaal niet meer: ‘ik gebruik de naam LPF niet meer’ (*Trouw*, 13 oktober 2004).

interim-voorzitter Moleveld

Op 10 november werd partijvoorzitter Moleveld door de politie aangehouden, omdat hij een valse dreigbrief had verstuurd aan zichzelf en aan Herben. In de brief, die verzonden zou zijn door een radicale islamitische groepering, werden de geadresseerden persoonlijk bedreigd. Moleveld had zelf aangifte gedaan van de bedreiging. De politie stelde al snel vast dat hij daar zelf voor verantwoordelijk was. Na zijn arrestatie legde Moleveld zijn functie als partijvoorzitter neer. Fractievoorzitter Van As sprak van een ‘stupidie actie’, die eens te meer bevestigde ‘dat onze beslissing om de LPF te verlaten de juiste is geweest’. Herben vond het vertrek van Moleveld als partijvoorzitter een geluk bij

een ongeluk. ‘Dit maakt de weg vrij voor echte partijvernieuwing. Het oude bestuur onder leiding van Moleveld was niet echt een serieuze gesprekspartner’ (*de Volkskrant*, 12 november 2004).

Met ingang van 11 november trad er een interim-bestuur aan, dat als taak had het voorbereiden van een algemene ledenvergadering waarop een nieuw bestuur kon worden gekozen. De bestuurstaken werden overgedragen aan een ‘tijdelijk managementteam’, dat werd geleid door de emeritus-hoogleraar criminologie G. Snel, directeur van het wetenschappelijk bureau van de LPF. Hij bepaalde onder meer dat de fractie de naam LPF kon blijven gebruiken tot de eerstkomende algemene ledenvergadering.

de LPF en Leefbaar Rotterdam

In het kader van zijn pogingen om de LPF-fractie van een organisatorische basis te voorzien (zie hierboven), riep Van As alle geïnteresseerden op ‘een nieuwe Fortuynistisch getinte partij op te richten’ (*NRC Handelsblad*, 25 augustus 2004). Als één van de mogelijke partners zag hij Leefbaar Rotterdam, waarmee met andere lokale partijen een ‘Fortuynistische Federatie’ zou kunnen worden gevormd.

De relatie tussen de LPF en de lokale groepering Leefbaar Rotterdam, die formeel los stond van de partij, was in 2003 gespannen geraakt (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 88-89). In augustus van dat jaar werd bekend dat de LPF van plan was om onder de naam ‘LPF Rotterdam’ deel te nemen aan de raadsverkiezingen van 2006. De voorzitter van de gemeenteraadsfractie van Leefbaar Rotterdam, R. Sörensen, zegde daarop samen met de overige fractieleden verontwaardigd hun LPF-lidmaatschap op. Hij meende dat de LPF het gedachtegoed van Fortuyn had verkwanseld: ‘de LPF is een burgermanspartij geworden en ik houd daar Mat Herben, de burgerman in persoon, verantwoordelijk voor’ (*Trouw*, 6 augustus 2004). In 2004 bleven de verhoudingen slecht. Beide partijen konden niet tot overeenstemming komen over een gezamenlijke herdenking van de moord op Fortuyn, met als gevolg dat er op 6 mei ’s avonds twee rouwstoeten door Rotterdam trokken. Begin augustus verklaarde Sörensen dat Leefbaar Rotterdam overwoog om met een nog op te richten landelijke rechtse volkspartij aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007 deel te nemen, met als lijsttrekker de Rotterdamse wethouder M. Pastors. Voorwaarde was dat Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 een goed resultaat zou boeken. Herben reageerde afwijzend op deze aankondiging en noemde ‘verdere versplintering van het fortuynisme een heilloze weg’ (*Trouw*, 6 augustus 2004).

Toen Van As eind augustus contact opnam met Leefbaar Rotterdam om over samenwerking te spreken, bleek Sörensen bereid tot nader overleg. Volgens de Rotterdamse fractievoorzitter waren er al eerder gesprekken met de Haagse LPF-fractie geweest, maar waren die een half jaar geleden afgeketst ‘op dat achterlijke bestuur’ (*NRC Handelsblad*, 25 augustus 2004).

Fortuynistisch Manifest

Begin juli had het hoofdbestuur besloten tot de instelling van een partij-commissie die een zogeheten ‘Fortuynistisch Manifest’ moest opstellen. Marten Fortuyn zou de werkzaamheden van de commissie coördineren. Het was de bedoeling dat het manifest op 1 oktober gereed zou zijn, maar waarschijnlijk als gevolg van de bestuursperikelen werd van de commissie verder niets meer vernomen.

Prof.dr. W.S.P. Fortuynstichting

Op 5 september 2003 was de ‘Prof.dr. W.S.P. Fortuyn Stichting. Wetenschappelijk Bureau van de Politieke Vereniging “Lijst Pim Fortuyn”’ opgericht (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 91). Op 21 februari 2004 werd het officiële oprichtingscongres van het wetenschappelijk bureau van de LPF gehouden. Centraal stond het thema ‘normen en waarden in een verweesde samenleving’. Tot de sprekers behoorden minister van Justitie Donner, de voorzitter van de Edmund Burke Stichting B.J. Spruyt en de hoogleraar P. Cliteur. Snel, die het Wetenschappelijk Bureau zou gaan leiden, stelde dat het ‘fortuynisme’ een vierde politieke stroming vormde, naast het liberalisme, het socialisme en de christen-democratie. ‘Het is een pragmatische stroming, geen ideologie... De LPF moet de partij zijn die in staat is aansluiting te vinden bij de problemen en gevoelens van de gewone mensen in het land. Noem het pragmatisch populisme’ (*de Volkskrant*, 23 februari 2004).

Pim Fortuynzaal

In november 2003 had het presidium van de Tweede Kamer besloten dat er een zaal naar Fortuyn zou worden vernoemd. Dit was tegen de procedure, aangezien alleen politici die in de Tweede Kamer zitting hadden gehad, in aanmerking kwamen voor vernoeming (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 83). Op 17 mei 2004 nam de Tweede-Kamerfractie op feestelijke wijze de Pim Fortuynzaal in gebruik. De ruimte bevond zich in het nieuwe bijgebouw van de Tweede Kamer aan het Plein, waar de LPF-fractie zich had gevestigd.

Forza! Nederland

In februari richtte P.C.I. Meijer, voormalig voorzitter van de LPF-afdeling in Hoofddorp, de partij Forza! Nederland op, naar het voorbeeld van *Forza! Italia*, de partij van de Italiaanse premier S. Berlusconi. Volgens Meijer richtte zijn partij zich op het gedachtegoed van Fortuyn, zonder zich daar blind op te staren. Begin november deed Forza! Nederland mee aan een demonstratie naar aanleiding van de moord op Van Gogh, samen met partijen als Nieuw Rechts en Het Stootblok.

publicaties

Op 8 maart publiceerde de Tweede-Kamerfractie van de LPF haar jaarverslag over 2003. De fractieleden wilden zich hierin verantwoorden tegenover de partijleden. Bij de presentatie verklaarde fractievoorzitter Herben het opstellen van het jaarverslag te zien als een voorbeeld van ‘nieuwe politiek’: ‘Als eerste partij leggen wij rekenschap af aan de kiezer’ (*de Volkskrant*, 9 maart 2004).

Op 2 april presenteerde de fractie het zogeheten ‘deltaplan integratie’, ‘*De moeite waard om Nederlander te zijn*’. Volgens de partij was Nederland niet meer een samenleving – ‘een land waarin ons meer bindt dan verdeelt’ –, omdat grote groepen immigranten de Nederlandse taal niet machtig waren of de Nederlandse normen en waarden niet deelden. Om hierin verandering te brengen, diende het integratiebeleid op de schop te worden genomen. Zo moesten immigranten een ‘Nederlander-contract’ ondertekenen, waarin zij de Nederlandse normen en waarden onderschreven. Ook diende aan het verkrijgen van de Nederlandse nationaliteit strengere eisen te worden gesteld.

In december publiceerde Eerdmans namens de fractie het *Aanvalsplan tegen wapengeweld*. De fractie wenste onder meer de minimumleeftijd voor een wapenvergunning te verhogen van achttien naar 21 jaar, en een verbod op alle vlindermessen, valmessen en stiletto’s in te voeren.

personalia

Op 15 maart maakte mevr. M. Agema, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland bekend dat zij haar lidmaatschap van de LPF had opgezegd. Zij leefde al enige tijd in onmin met haar partij (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 90). Agema verklaarde als onafhankelijk Statenlid verder te gaan.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Het jaar 2004 leek een goed jaar voor de sociaal-democraten. In de peilingen bleef de PvdA ondanks enige schommelingen de grootste partij – aan het begin en aan het eind van het jaar zou zij 47 zetels gehaald hebben volgens de Politieke Barometer van het Bureau Interview/NSS. Bij de Europese verkiezingen boekte de PvdA een zetel winst.

partijleider Bos

Ook de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie W.J. Bos bleef populair – in maart bleek hij volgens het Nipo de favoriete politicus voor 29 procent van de bevolking, terwijl de leiders van CDA en VVD slechts door acht respectievelijk achttien procent als favoriet genoemd werden (*Reformatorisch Dagblad*, 13 maart 2004). Op 21 augustus stelde Bos in het televisieprogramma ‘Follow the Leader’ zich al beschikbaar voor het lijsttrekkerschap bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen van 2007. Intern klonk evenals in 2003 (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 98) overigens ook wel kritiek op de PvdA-leider, met name op zijn soms solistische optreden en vrijblijvende uitspraken. Zo oordeelde J. Monasch, die in 2002 de verkiezingscampagne had geleid, dat Bos zich ‘presidentieel’ opstelde; het Tweede-Kamerlid J. Tichelaar vroeg zich af of Bos wel rekening hield met het verkiezingsprogramma; en zijn fractiegenoot (en oud-minister) K.G. de Vries vond: ‘Bos zou wat gearticuleerder moeten zijn in zijn politieke stellingname’ (*de Volkskrant*, 13 december 2004).

partijvernieuwing

Na de dramatische verkiezingsnederlaag in mei 2002 was de PvdA begonnen met de vernieuwing van de partijorganisatie (zie *Jaarboek 2002 DNPP*, blz. 138-139 en *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 94-95).

Partijvernieuwing was volgens partijleider Bos dringend geboden, anders zou de PvdA uit elkaar vallen en opgeslokt worden door SP en VVD, zo verklaarde hij in een vraaggesprek: ‘en als het mij niet lukt, lukt het niemand’ (*het Parool*, 7 januari 2004). Partijvoorzitter R.A. Koole relativeerde de ‘apocalyptische’ boodschap van Bos, maar steunde hem in het streven naar verdere vernieuwing (*NRC Handelsblad*, 8 januari 2004). Het vernieuwingsproces stond in 2004 overigens niet stil. Gevolg gevend aan een op het congres in december 2003 aangenomen motie stelde het partijbestuur aan het begin van het jaar een commissie in om een nieuwe procedure voor de kandidaatstelling

van parlementsleden te ontwerpen (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 98). In deze commissie namen drie leden van het partijbestuur zitting – waaronder de partijvoorzitter – en voorts een gemeenteraadslid, mevr. M. van der Garde, en een (waarnemend) burgemeester, P. Rombouts. De commissie stelde voor om in elke provincie één kandidaat voor de Tweede Kamer rechtstreeks door de leden uit die provincie te laten kiezen. Deze twaalf kandidaten zouden een verkiesbare plaats moeten krijgen op de lijst. De overige kandidaten op de lijst zouden door het partijcongres gekozen moeten worden, behalve de lijsttrekker die door alle leden in een referendum aangewezen zou worden. Het voorstel zou op het congres in december 2004 behandeld worden, maar dat congres werd vanwege het overlijden van prins Bernhard verschoven naar januari 2005.

Eind oktober verscheen een nieuw ledenblad, getiteld *Rood*, dat in de plaats kwam van *Pro&Contra* en direct onder verantwoordelijkheid van het partijbestuur viel. Daarin verschilde *Rood* van het oude blad, dat een eigen redactie kende met ‘een zekere mate van onafhankelijkheid’ (*Pro&Contra*, 25 mei 2004).

Oudkerk

R.H. Oudkerk, wethouder van Sociale Zaken, Onderwijs en Integratie in Amsterdam, zou eens per jaar cocaïne snuiven en regelmatig pornografische websites bezoeken, zo berichtte de schrijfster H. van Rooyen in een column in *het Parool* op 10 januari. Bovendien zou hij prostituees bezoeken. De PvdA-wethouder (en voormalig Tweede-Kamerlid) ontkende aanvankelijk deze feiten en sprak tegen dat hij haar zoiets zou hebben verteld. Binnen de hoofdstedelijke PvdA ontstond hierover onrust. Het gemeenteraadslid B. Olij adviseerde Oudkerk meteen op te stappen. Kort daarna werd bekend dat Oudkerk al in 2000 als Tweede-Kamerlid bedreigd of gechanteerd was vanwege prostitueebezoek. Bij zijn kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 was hier niet over gesproken. Burgemeester Cohen had vervolgens in het najaar van 2002 van de politie vernomen dat de wethouder gesignaleerd was in de tippelzone aan de Theemsweg in Amsterdam. Hij had de wethouder daarop aangesproken, maar deze beschouwde dit als een privé-kwestie – aldus Cohen in het televisie-programma ‘Buitenhof’ op 18 januari 2004. De tippelzone was overigens in december 2003 door het gemeentebestuur gesloten vanwege het grote aantal slachtoffers van vrouwenhandel en de criminaliteit op deze ‘afwerkplek’. De raadsfractie van de PvdA zei naar aanleiding van deze kwestie op 19 januari het vertrouwen in Oudkerk op, die – na enige aarzeling – delfde avond zijn aftreden bekend maakte. Volgens fractievoorzitter T. Halbertsma

maakten ‘onware verhalen’ in de media de wethouder het functioneren onmogelijk (*NRC Handelsblad*, 20 januari 2004). Cohen betreurde het verlies van een ‘kleurrijk persoon’, maar meende dat Oudkerk deze onaangename afloop in eerste instantie aan zichzelf te wijten had. Oudkerk werd als wethouder opgevolgd door A. Aboutaleb, een in Marokko geboren gemeentebestuurder die voordien directeur van het instituut voor multiculturele ontwikkeling Forum geweest was.

De kwestie-Oudkerk had binnen de Amsterdamse afdeling van de PvdA nog een nasleep: drie bestuursleden stapten op 9 februari op uit onvrede over de gang van zaken en in het bijzonder over de als halfslachtig ervaren rol van de voorzitter, mevr. J. Belinfante. Eerder waren al twee bestuursleden om soortgelijke redenen afgetreden. Eind maart kondigde ook fractievoorzitter Halbertsma zijn vertrek aan.

vluchtelingen- en vreemdelingenbeleid

Het vluchtelingenbeleid van het tweede kabinet-Balkenende, en vooral de uitzetting van niet als zodanig erkende asielzoekers, wakte veel weerstand bij leden van de PvdA. In een brief aan burgemeesters en wethouders van deze partij moedigde partijvoorzitter Koole (op 4 februari) hen aan om het verzet tegen uitzetting van langdurige asielzoekers te ondersteunen. Dit ging volgens CDA-fractievoorzitter Verhagen ‘alle perken te buiten’; Koole zou volgens hem in feite oproepen tot ‘bestuurlijke ongehoorzaamheid’ (*de Volkskrant*, 5 februari 2004). Koole ontkende dit.

Op 2 april presenteerde de Amsterdamse oud-burgemeester S. Patijn aan de Tweede-Kamerfractie het rapport van de door hem voorgezeten commissie over het immigratie- en integratiebeleid (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 100), getiteld *Integratie en immigratie: aan het werk!* In de commissie zaten naast de hoogleraar sociologie G. Engbersen en drie plaatselijke politici ook drie Tweede-Kamerleden, mevr. N. Albayrak, mevr. K.Y.I.J. Adelmund en J.R.V.A. Dijsselbloem. Zij pleitten voor een meer op Amerikaanse of Canadese leest geschoeid selectief immigratiebeleid dat arbeidsmigratie regelt, en nadruk op de sociale en culturele emancipatie van migranten. Kinderen van legale migranten zouden automatisch de Nederlandse nationaliteit moeten krijgen. Anders dan het kabinet wilde de commissie voorwaarden (op het gebied van opleiding) stellen aan huwelijksmigranten en niet zozeer aan hun partners in Nederland.

Bos zei toe het rapport persoonlijk in de partij te zullen verdedigen. Hij verweet CDA, VVD en LPF het vreemdelingenbeleid teveel op angst te baseren. Ook partijvoorzitter Koole liet zich positief uit over de notitie, die in zijn ogen een ‘derde weg’ insloeg tussen ‘opsluiting in eigen

gemeenschap' en 'volledig opgeven van eigen cultuur' (*NRC Handelsblad*, 2 april 2004). Het stuk werd ook als compromis tussen deze twee opvattingen binnen de partij gezien. Er kwam ook kritiek op, met name van het Tweede-Kamerlid A.Th. Duivesteijn, die 'fantasie en daadkracht' en aandacht voor de verantwoordelijkheid van de autochtoon in het rapport miste en bovendien betreurde dat het woord 'multiculturele samenleving' in de tekst niet voorkwam (*NRC Handelsblad*, 23 april 2004). Het rapport werd besproken op het Politiek Forum dat op 24 april in Rotterdam plaats vond, en ook in verschillende afdelingen. Het stond ook op de agenda voor het partijcongres dat voorzien was voor 11 december, maar plaats vond in januari 2005.

Pronk contra Verdonk

Volgens J.P. Pronk, die geruime tijd minister van onder meer Ontwikkelingssamenwerking was geweest maar nu voorzitter was van de Vluchtelingenorganisatie Nederland (VON), stond het asielbeleid van het tweede kabinet-Balkenende op gespannen voet met de geest van de grondwet, die discriminatie verbiedt. Hij zei dit in de Burgemeester Dales-lezing op 30 januari in Nijmegen. In een interview gebruikte hij tevens de woorden 'gedepoteerd worden', hetgeen bij minister Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie associaties opriep met het transport van joodse Nederlanders naar de vernietigingskampen in de Tweede Wereldoorlog (*de Volkskrant*, 29 januari 2004). Zij brak een gesprek met hem op 10 februari af toen hij zich niet verontschuldigde en weigerde in het vervolg met hem te overleggen. Pronk hield vol dat 'deportatie' niet per se naar de Tweede Wereldoorlog verwees maar een geschikte term was voor 'het terugleiden van mensen naar een situatie die hen onder controle brengt van machthebbers voor wie zij zijn gevlucht' (*NRC Handelsblad*, 20 maart 2004). In juli besloot hij alsnog af te treden als voorzitter van de VON, waarbij hij zelf als reden aanvoerde dat hij het te druk kreeg als gezant van de Verenigde Naties voor Soedan.

campagne en uitslag Europese verkiezingen

In december 2003 had het partijcongres de kandidatenlijst en het programma van de PvdA voor de Europese verkiezingen vastgesteld (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 99-100).

De sociaal-democraten startten hun verkiezingscampagne eigenlijk op 1 mei, bij de landelijke viering van de Dag van de Arbeid in Haarlem. Deze dag stond tevens in het teken van de uitbreiding van de Europese Unie en werd dan ook georganiseerd door de aan de PvdA gelieerde

Alfred Mozer Stichting, die contacten onderhoudt met sociaal-democraten in Oost-Europa. In Haarlem sprak de Europese lijstaanvoerder, M.J. van den Berg. Bos verdedigde in zijn rede de uitbreiding van de Europese Unie, ook met Turkije. Koole zat de Politieke Campagne Commissie voor, die werd bijgestaan door een campagne-team onder leiding van M. Esser. Op 8 mei kwam de Vlaamse socialistenleider S. Stevaert naar Rotterdam om samen met Bos de Europese verkiezingscampagne officieel te starten. Vanaf 20 mei voerde de PvdA dagelijks campagne in verschillende steden onder het motto 'meer rood op straat'. De PvdA toonde zich tamelijk tevreden over de winst die zij behaalde – één zetel er bij (zie tabel 1), terwijl het totale aantal Nederlandse zetels in het Europees Parlement kleiner was geworden. Dat de sociaal-democraten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 relatief (en absoluut) meer stemmen hadden gekregen dan nu, deed aan deze tevredenheid geen afbreuk.

Van der Ploeg

In de aanloop naar de Europese verkiezingen kwam een discussie op gang over de benoeming van het Nederlandse lid van de Europese Commissie (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Bos en zijn fractiegenoot F.C.G.M. Timmermans verlangden hierover een debat in de Tweede Kamer. Oud-staatssecretaris F. van der Ploeg stelde zich al in maart – met steun van zijn partij – kandidaat voor de functie die nu nog werd vervuld door Bolkestein (VVD). Van der Ploeg, nu hoogleraar economie in Florence, zette zijn opvattingen over Europa uiteen in een boekje dat in mei verscheen onder de titel *Ik geloof in Europa. Agenda voor een sterker, veiliger en democratischer Europa*. Zonder het door Bos gewenste debat werd echter mevr. N. Kroes (VVD) tot Commissaris benoemd.

beginselprogramma

Op 1 mei presenteerde Bos het ontwerpbeginselformule, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van Koole en Bos (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 98). Het was een kort manifest, dat een antwoord bood op drie vragen: 'wat beweegt ons?', 'waar staan wij?' en 'wat willen wij?'. Volgens het ontwerp onderscheidde de sociaal-democratie zich van het liberalisme door haar nadruk op gelijke kansen en solidariteit, en van het conservatisme door 'een vrijzinnige moraal waarin vanzelfsprekend ruimte is voor verschillende levensbeschouwingen en culturen' (*Beginselen. Concept-manifest*, blz. 3). Ieder mens had recht op een fatsoenlijk bestaan. De ondernemingswijze productie

bracht welvaart, maar ook concentratie van macht, waarvoor sociaal-democraten tegenmacht wilden vormen. Onder bepaalde voorwaarden (toegankelijkheid, kwaliteit) wilden zij publieke voorzieningen wel aan de markt overlaten. Volgens partijvoorzitter Koole kreeg de PvdA met dit beginselprogramma zijn 'ideologische veren' weer terug die zij in de jaren negentig volgens haar toenmalige politiek leider W. Kok had afgeschud (*Dagblad van het Noorden*, 3 mei 2004).

Het manifest ademde een andere, veel minder radicale geest dan het geldende beginselprogramma uit 1977. De socioloog B.A.G.M. Tromp vond de 'ruk naar rechts' te groot en miste enige verwijzing naar gewenste maatschappijhervorming (*Trouw*, 4 mei 2004). Een andere PvdA-ideoloog, de Amsterdamse hoogleraar politicologie J.W. de Beus, vond het manifest een helder, krachtig en herkenbaar stuk, al had hij graag meer nadruk willen zien op gelijkheid van levenskansen. Het ontwerp werd op 24 april besproken op het Politiek Forum in Rotterdam.

Op grond van de reacties en commentaren schreef de commissie een tweede, iets aangescherpte versie die op 31 augustus gepresenteerd en vervolgens opnieuw in de partij besproken werd. De definitieve versie zou aanvankelijk door het congres op 11 december vastgesteld worden, maar vanwege het overlijden van Prins Bernhard werd deze bijeenkomst verschoven naar januari 2005.

Irak

In 2003 had de PvdA zich uitgesproken tegen de oorlog in Irak, omdat deze werd gevoerd zonder een expliciet mandaat van de VN (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 94-95). In 2004 leek de PvdA lange tijd te aarzelen over de vraag of het verblijf van de Nederlandse troepen in Irak na 1 juli verlengd zou moeten worden. In maart kantte Bos zich tegen verlenging. Op 22 juni steunde hij echter met het overgrote deel van zijn fractie de verlenging met acht maanden. Drie sociaal-democratische kamerleden verklaarden zich tegen: D.M. Samsom, mevr. G.M. van Heteren en Duivesteijn. In een door het partijbestuur aan alle leden verstuurd brief rechtvaardigden Bos en buitenland-woordvoerder A.G. Koenders de koerswijziging met verwijzing naar de toestemming van de VN voor de missie.

gekozen burgemeester

De PvdA bleek in 2003 nogal verdeeld over de vraag of de burgemeester rechtstreeks door de bevolking gekozen zou moeten worden (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 100). Ook sociaal-democratische gemeentebestuurders dachten verschillend over deze kwestie. Volgens een

enquête voelden burgemeesters wel wat voor directe verkiezing, maar gaven wethouders en raadsleden duidelijk de voorkeur aan verkiezing door de raad.

De verdeeldheid in de partij weerspiegelde zich in de projectgroep Democratische en Bestuurlijke Vernieuwing, die werd voorgezeten door de hoogleraar politicologie R.B. Andeweg. Op 23 juni presenteerde de groep in zijn rapport *Burgemeester tussen bevolking en bestuur* vier varianten van een gekozen burgemeester. De meerderheid koos voor een direct door de bevolking gekozen burgemeester, een minderheid gaf de voorkeur aan verkiezing door de gemeenteraad, zoals in het verkiezingsprogramma vastgelegd was. De groep wees echter eensgezind de bestaande benoemingsprocedure af, maar adviseerde ook om de gewenste verandering niet voor 2010 in te voeren. Op het Politiek Forum op 26 juni in Den Bosch werd uitgebreid gesproken over de varianten.

Het partijbestuur legde de kwestie in oktober aan de leden voor, zoals op het partijcongres in december 2003 al was toegezegd voor het geval de partijtop af wilde wijken van het verkiezingsprogramma. Een dergelijk ‘raadplegend referendum’ was een novum in de geschiedenis van de partij. Tussen 4 en 12 oktober konden de leden hun stem uitbrengen. Op 13 oktober maakte Koole de uitslag bekend. Ruim 19.000 partijleden (bijna 32 procent) hadden aan het referendum deelgenomen. Daarvan hield 65 procent vast aan de door de raad gekozen burgemeester en gaf slechts 34 procent de voorkeur aan een rechtstreeks door de bevolking gekozen functionaris. Gezien de hoge opkomst – ruim tweemaal zoveel als vereist – zou de fractie de uitslag serieus nemen, zo verklaarde Bos, al bleef hij zelf voorstander van directe verkiezing.

Een meerderheid van de fractie stemde op 9 november voor een grondwetswijziging die verkiezing van de burgemeester – in welke vorm dan ook – mogelijk zou maken (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Vier leden stemden tegen, omdat deze wijziging in hun ogen vooral de weg vrij maakte voor de direct gekozen burgemeester, wat in tegenspraak zou zijn met het partijstandpunt. Eén van de vier, oud-minister K.G. de Vries, deelde later mee (in zijn weblog) dat Bos door te dreigen met aftreden de fractie zwaar onder druk had gezet bij deze stemming. Intussen bereidde de PvdA een initiatief-wetsontwerp voor om de burgemeester toch door de raad te laten kiezen.

Keer het tij

De PvdA verleende steun aan de demonstratie tegen het sociaal-economisch beleid van het kabinet – en in het bijzonder de beoogde afschaffing van vervroegde pensionering –, die op 2 oktober in Den Haag werd georganiseerd door het platform ‘Keer het tij’. De partij plaatste hiertoe

een advertentie in landelijke dagbladen op 1 oktober. De opkomst was massaal: naar schatting kwamen 300.000 demonstranten op of bij het Museumplein bijeen. Voorafgaand aan deze bijeenkomst vond een manifestatie op de Dam plaats, waar ook partijvoorzitter Koole een toespraak hield. Hij voorspelde een spoedig einde van het kabinet, omdat dit een onfatsoenlijk beleid zou voeren (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

partijbijeenkomsten

Het Kenniscentrum organiseerde op 27 maart het Onderwijsfestival in Zwolle. Na enkele workshops vonden drie algemene debatten plaats, aan de hand van een discussiestuk van de Amsterdamse onderwijskundigen S. Karsten en W. Meijnen, over achterstandsbestrijding, grondwetsartikel 23 (vrijheid van onderwijs) en 'de school van de toekomst'.

verwante instellingen en publicaties

Ter nagedachtenis aan de in 1994 overleden mevr. C.I. Dales, toen minister van Binnenlandse Zaken, vond op 24 mei 2004 een seminar plaats. De bijdragen werden gepubliceerd in de bundel getiteld *'Een beetje integer bestaat niet'*. *Minister Ien Dales: een leven tussen geloof en dienen*, onder de redactie van Th.H. Dragt, L.A. Spaans en J. Peters. Oud-minister en senator E. van Thijn liet in november zijn oorlogservaringen het licht zien onder de titel *Achttien adressen*.

De Tweede-Kamerfractie liet in 2004 een aantal notities en brochures het licht zien: over het beroepsonderwijs (*Lang leve het VMBO!*), het pensioenstelsel (*Voor een toekomstvast pensioen- en levensloopstelsel*), probleemjongeren (*Als ouders het niet alleen kunnen*), ouderschap en scheiding (*'Ouder blijf je'*) en over de koopkracht van de minima en wat daar aan te doen (*Dag van de feiten*). In juni publiceerde zij in samenwerking met twintig deskundigen een manifest over de jeugdzorg, dat in september aanleiding vormde voor een aantal bezoeken aan jongeren en hulpverleners. Een verslag hiervan verscheen in november onder de titel *Jeugd zorg voor de toekomst*, geredigeerd door het Tweede-Kamerlid mevr. N.A. Kalsbeek-Jasperse. Het Bureau Jeugdzorg zou meer als een huisarts directe hulp moeten bieden. Daarnaast zouden professionals meer vertrouwen verdienen en minder bureaucratisch gecontroleerd moeten worden.

De Eerste-Kamerfractie publiceerde een aantal bijdragen aan debatten in de senaat onder de titel *Mevrouw de voorzitter... 1 jaar management by law*. Doel van de bundel was 'het verbeteren van de openheid van het werk van de Senaat'.

Het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), wijdde het 25-ste jaarboek voor het democratisch socialisme in 2004 geheel aan Rotterdam. Op 8 december werd het in de havenstad gepresenteerd. Voorts publiceerde de WBS samen met de Uitgeverij Contact in juli *De toekomst van het koninkrijk. Over de dekolonisatie van de Nederlandse Antillen* van de hand van de journalist J. Jansen van Galen. Het boek beschreef de geschiedenis van de eilanden en schetste verschillende staatkundige mogelijkheden voor de toekomst. Op 30 oktober organiseerde de WBS een conferentie over 'Energieopties voor de 21ste eeuw', waarbij de in de loop van deze eeuw verwachte energieschaarste in de context van klimaatverandering werd besproken aan de hand van een in juni verschenen rapport met dezelfde titel, geredigeerd door de natuurkundigen M. Beurskens en E. Boeker en de milieukundige mevr. H. de Coninck. De landelijke werkgroep voor energie en milieu van de PvdA had hiertoe het initiatief genomen. De directeur van de WBS, P. Kalma, liet in november *Links, rechts en de vooruitgang* het licht zien. Hij brak een lans voor de linkse, sociaaldemocratische traditie van een brede en activerende verzorgingsstaat, sociale gelijkheid, een 'coöperatief kapitalisme' (in plaats van het heersende 'aandeelhouderskapitalisme') en meer participatie van burgers in het overheidsbeleid. De tegenstelling tussen links en rechts bleef volgens hem actueel in de politiek. De PvdA zou dan ook afstand moeten bewaren tot de VVD. De WBS benoemde verder een nieuwe hoogleraar voor de J.M.den Uyl-leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam: met ingang van 1 oktober volgde L.A.Geelhoed, advocaat-generaal bij het Europese Hof van Justitie, de politicoloog E. van Thijn op.

De Jonge Socialisten (JS), de jongerenorganisatie van de PvdA, hielden op 19 en 20 juni hun voorjaarscongres in Eindhoven, waar R. Wilshaas tot voorzitter werd gekozen. Het congres besloot tot samenwerking met Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, en ROOD, de jongerenorganisatie van de SP. De samenwerking mondde uit in een gezamenlijk manifest, het *Peper-Manifest*, dat op 23 september aan de politieke leiders van de drie partijen in Den Haag werd aangeboden. Voorts congresseerde de JS op 6 november in Groningen (over armoede) en op 13 en 14 november in Rotterdam (najaarscongres).

Op 1 november kreeg de Evert Vermeer Stichting (EVS), de nevinstelling van de PvdA die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, een nieuwe voorzitter: oud-minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen J.M.M. Ritzen. De EVS hield haar jaarlijkse Afrikadag op 3 april in Utrecht, waar de minister van Ontwikkelingssamenwerking, mevr. A.M.A. van Ardenne-van der Hoeven (CDA) en de Keniase minister van gezondheidszorg mevr. C. Ngilu de belangrijkste sprekers waren.

De Projectgroep Zorg schreef *De zorg als zorgenkind: onze diagnose. Analyse van problemen in de zorg en stellingen voor een partijdebat*. De groep, die werd voorgezeten door S. de Waal, organisatie-adviseur en lid van het partijbestuur, vroeg meer aandacht voor preventie en voor eigen keuzes van patiënt en professional, ‘waar voor je geld’ en tegenmacht daar waar macht uitgeoefend wordt.

De reeds genoemde Alfred Mozer Stichting publiceerde in mei *Over buitenland gesproken: 10 bijdragen van Wouter Bos*. In deze bundel waren toespraken en opiniërende artikelen over internationale politiek van de hand van de partijleider opgenomen.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) belegde op 13 maart in Utrecht een bijeenkomst over dualisme. De hoogleraar staatsrecht D.J. Elzinga hekelde in een kritisch betoog de ‘vervuiling’ van het dualisme en pleitte voor versterking van het politieke profiel van de gemeenteraad. Het CLB organiseerde het festival van het Binnenlands Bestuur op 9 oktober in Utrecht – een week later dan aanvankelijk voorzien, vanwege de demonstratie op 2 oktober. De hoogleraar politicologie (en oud-senator) J.J. van den Berg hekelde in de Wibaut-lezing de ‘slonzigheid waarmee de PvdA haar lokale bestuurstaak en haar lokale bestuurders behandelt’ (*Lokaal Bestuur*, november 2004).

De in 2003 opgerichte afdeling New York schreef *Amerikaanse toestanden. Zeventien succesverhalen uit de V.S.* De bedoeling was om te laten zien dat ook sociaal-democraten iets konden leren van Amerikaans beleid op verschillende gebieden.

personalia

Op 23 juni overleed mevr. H. Verwey-Jonker, één van de oprichters van de PvdA en van 1954 tot 1957 lid van de Eerste Kamer.

Mevr. J. van Nieuwenhoven werd op 27 oktober gedeputeerde van de provincie Zuid-Holland en verliet daarom de Tweede Kamer, waarvan zij 23 jaar lid was geweest – waaronder vier jaar als voorzitter. In 2002 had zij bovendien de fractie korte tijd voorgezeten. In die functie werd zij opgevolgd door mevr. S. Dijkema, terwijl mevr. C.W.J.M. Roefs haar zetel in de Kamer overnam.

Socialistische Partij (SP)

Ook in 2004 zette de SP haar vooruitgang voort. Het ledental steeg met bijna duizend naar 44.299, en bij de Europese verkiezingen kreeg de partij er een zetel bij. Toch moest de SP ook een minpunt noteren: de Tweede-Kamerfractie ging terug van negen naar acht leden als gevolg van het vertrek van A. Lazrak.

In december 2003 werd bekend dat het kamerlid Lazrak sinds 1 januari van dat jaar niet langer zijn ‘schadeloosstelling’ (zijn inkomen als kamerlid) aan de SP afdroeg (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 108-109). De volksvertegenwoordigers van de SP dienen voorafgaande aan hun kandidaatstelling een contract te ondertekenen waarin zij toezeggen hun inkomsten uit deze functie aan de partij af te dragen, die hun vervolgens weer een deel van het bedrag uitkeert. Met deze zogeheten ‘afdrachtregeling’ hoopt de partij baantjesjagers buiten de deur te houden en tegelijk haar inkomsten te vergroten. Voor Tweede-Kamerleden van de SP betekent dit dat zij hun brutosalaris van ruim 7.100 euro per maand aan de partijkas overmaken, waarna zij 2.165 euro netto (in 2003 nog 1.900 euro) terugkrijgen.

Bij zijn conflict met de partijleiding speelde volgens Lazrak ook mee dat hij in september 2003 als partijvertegenwoordiger uit de op initiatief van de SP ingestelde Parlementaire commissie integratiebeleid was gestapt, zonder daarin Tweede-Kamerfractie- en partijvoorzitter J.G.Ch.A. Marijnissen te kennen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 108). ‘Hij vindt dat ik de partij daarmee schade heb berokkend. Ik heb over die stap niet met hem overlegd, ik heb hem op de hoogte gesteld’ (*Trouw*, 15 januari 2004). Na zijn terugtreden uit de commissie zou Lazrak zijn portefeuille als kamerlid en zijn fractiemedewerker zijn kwijtgeraakt.

In een gesprek met Marijnissen en de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie M.J.M. Kox gaf Lazrak te kennen niet bereid te zijn langer aan de financiële regeling mee te werken. Het partijbestuur van de SP stuurde hem daarop in december 2003 een brief, waarin hij te verstaan kreeg dat hij zijn inkomsten weer diende af te dragen aan de partijkas. Wanneer Lazrak in gebreke bleef, zou hij worden geroyeerd. Lazrak ging niet op het ultimatum in, maar zocht de publiciteit. In een interview beschuldigde hij partijleider Marijnissen van ‘koppelbaaspraktijken’, omdat hij financieel geheel afhankelijk van hem zou zijn (*NRC Handelsblad*, 12 januari 2004). Volgens Lazrak ging het echter niet alleen over financiën: hij zou ook met Marijnissen van mening verschillen over het integratievraagstuk. Bovendien keurde hij de autoritaire wijze waarop Marijnissen de fractie zou leiden af. ‘Voor een minder geslaagd Kameroptreden krijg je ten overstaan van andere fractieleden de wind van voren. Je wordt gekleineerd, althans zo voel ik dat.’

Na twee bemiddelingspogingen van Kox op 15 en 19 januari verklaarde Lazrak zich niet van de SP-fractie te willen afsplitsen. Afgesproken werd dat hij zou gaan praten met het partijbestuur en met Marijnissen. Deze laatste zei dat Lazrak de beschuldigingen aan zijn adres zou

moeten ‘waarmaken of terugnemen’ voordat hij weer in de fractie kon terugkeren (*de Volkskrant*, 20 januari 2004). Ook verklaarde Marijnissen dat van wijziging van de afdrachtregeling geen sprake kon zijn. Van het geplande gesprek kwam niets terecht – volgens Lazrak omdat Marijnissen niet met hem wilde praten, volgens de SP omdat Lazrak te elfder ure een afspraak met het partijbestuur afzegde. Op 2 februari zegden de Tweede-Kamerfractie en het partijbestuur van de SP unaniem hun vertrouwen in Lazrak op en vroegen hem zijn zetel ter beschikking te stellen. Lazrak besloot evenwel om als eenmansfractie verder te gaan. Nadat Lazrak niet had gereageerd op het verzoek van de partijraad van de SP op 28 februari om zijn kamerzetel aan de partij af te staan, besloot het partijbestuur op 2 juli hem als partijlid te royeren.

afdrachtregeling

Lazrak stond in de SP niet alleen in zijn verzet tegen de afdrachtregeling. In januari 2004 schorste het afdelingsbestuur van de SP in Heerenveen het raadslid H. de Wit. Reden was het feit dat hij zijn zetel niet ter beschikking wilde stellen aan de partij, nadat hij anderhalf jaar lang nauwelijks de raads- en commissievergaderingen had bijgewoond. In het conflict speelde mee dat De Wit zijn raadsvergoeding niet had willen afstaan. In dezelfde maand zette de SP-fractie in de Provinciale Staten van Gelderland H. de Boer uit de fractie, mede omdat hij zijn vergoeding als Statenlid niet aan de partij wilde afdragen. In maart ontstond een conflict in de SP-fractie van de deelraad Amsterdam-Noord, toen twee fractieleden hun raadsvergoeding niet aan de partij wensten over te maken.

oorlog in Irak

Op 20 maart werd in Amsterdam een landelijke demonstratie gehouden tegen de ‘bezetting’ van Irak door de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. De manifestatie was georganiseerd door het ‘Platform tegen de nieuwe oorlog’, waarvan de SP lid was. Zo’n duizend mensen liepen mee in de betoging, aanzienlijk minder dan de 70.000 die in 2003 tegen de oorlog in Irak hadden gedemonstreerd (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 106).

programma Europese verkiezingen

Op 6 september 2003 had de partijraad een commissie ingesteld die het ontwerpprogramma voor de Europese verkiezingen van juni 2004 moest opstellen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 108). Bespreking van het

concept in de afdelingen leverde 353 wijzigingsvoorstellen op. Op de partijraad van 28 februari 2004 werd de definitieve versie – met als titel *Wie zwijgt, stemt toe!* – vastgesteld. Belangrijkste punt was de eis dat de overdracht van bevoegdheden van nationale staten aan Brussel zou worden stopgezet.

kandidatenlijst Europese verkiezingen

De partijraad van september 2003 had ook een kandidatencommissie in het leven geroepen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 108). Tot 13 januari 2004 hadden 73 partijleden zich als kandidaat aangemeld. Half februari stelde de kandidatencommissie de zittende europarlementariër E.T.M. Meijer voor als lijsttrekker. De partijraad wees hem op 28 februari vervolgens als eerste man aan. Op de tweede plaats stond R. Roovers, oud-lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant en medewerker van de SP-eurofractie in Brussel. Nummer drie was mevr. K.T. Liotard, werkzaam bij LASER, een uitvoeringsorgaan van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

campagne en uitslag Europese verkiezingen

De SP voerde haar campagne, die geleid werd door oud-partijsecretaris Kox, onder de leus ‘stuur een waakhond naar Brussel’. Vanaf de SP-verkiezingssite konden bezoekers gratis sms-berichten versturen aan ‘eurosceptische vrienden’ om hen op te wekken op de SP te stemmen. De Europese verkiezingen verliepen voor de SP zeer succesvol: het aantal zetels ging van een naar twee (zie tabel 1) – echter één minder dan het gestelde doel van drie zetels. Naast de zittende europarlementariër Meijer werd de als derde op de SP-kandidatenlijst staande Liotard met voorkeurstemmen verkozen.

Europese grondwet

Vlak na de Europese verkiezingen bereikten de regeringsleiders van de Europese Unie overeenstemming over een grondwet voor Europa. Hoewel het op dat moment nog niet geheel zeker was of er in Nederland hierover een referendum zou worden georganiseerd, kondigde de SP al de oprichting van het comité ‘Nee tegen deze Europese Grondwet’ aan.

linkse samenwerking

Op 26 juni hield partijleider Marijnissen in *de Volkskrant* een pleidooi om voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007 tot vergaande

samenwerking met de PvdA en GroenLinks te komen teneinde een alternatief te kunnen bieden voor het beleid van het tweede kabinet-Balkenende. Concreet stelde hij voor dat de drie partijen een minimumprogramma van 25 punten zouden opstellen, en een schaduwkabinet zouden vormen. PvdA-leider Bos en GroenLinks-aanvoerder Halsema reageerden verbaasd, omdat zij niet door Marijnissen van tevoren van zijn initiatief op de hoogte waren gesteld. Bos wees er verder op dat de SP bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement een lijstverbinding met de PvdA had afgewezen. Binnen de SP bleek eveneens niet iedereen geporteerd voor zo'n 'strategische alliantie'; tijdens de discussie hierover op de partijraad van 11 september vreesde een aantal aanwezigen dat de SP ondergesneeuwd zou raken. In september bood ROOD, het organisatieverband van jongeren in de SP, samen met de Jonge Socialisten in de PvdA en Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, aan de partijleiders van SP, PvdA en GroenLinks het zogeheten *Peper-Manifest* aan. Hierin werd gepleit voor de totstandkoming van een linkse coalitie (zie in deze Kroniek onder PvdA).

Manifest 'Marktwerving in de zorg? Nee'

Op 26 oktober verscheen in *de Volkskrant* het door het Tweede-Kamerlid mevr. A.C. Kant opgestelde manifest 'Marktwerving in de zorg? Nee'. Meer dan veertig ondertekenaars – overwegend artsen, wetenschappers en bestuurders – wezen hierin op de volgens hen schadelijke effecten van de door het kabinet-Balkenende beoogde vergroting van de concurrentie in de gezondheidszorg, zoals oplopende kosten, afnemende kwaliteit en toenemende bureaucratie. Na publicatie van het manifest kwamen er dezelfde dag nog vierhonderd adhe-siebetuigingen binnen. Het Koninklijk Nederlands Medisch Genootschap, de Orde van Medisch Specialisten en de Nederlandse Patiënten Consumenten Federatie hadden echter weinig op met het manifest.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen die op 17 november werden gehouden als gevolg van gemeentelijke herindelingen deed de SP het behoorlijk goed. In Zutphen won de partij een zetel; in Deventer en Zevenaar bleef het zeteltal stabiel maar boekte zij wel procentuele vooruitgang.

acties

In het kader van de campagne 'Red de solidariteit', waarin de SP de gevolgen wilde onderzoeken van het bezuinigingsbeleid van het tweede kabinet-Balkenende (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 106), hield de partij samen met het SP-Ouderenplatform in de eerste helft van 2004 een enquête onder medewerkers en bewoners van verpleeg- en verzorgingstehuizen. Uit het onderzoek, waarvan de resultaten in augustus werden gepubliceerd, bleek onder meer dat de werkdruk voor het personeel veel te groot was. Eveneens in het kader van 'Red de solidariteit' opende de Tweede-Kamerfractie op 20 januari de zogeheten 'Minlijn', een 'telefoon- of emailmeldlijn om inzicht te krijgen in de gevolgen van de kabinetsmaatregelen op het inkomen van mensen' (*Spanning*, 29 januari 2004). De iets meer dan duizend reacties werden samengevat in het rapport *Nederland in de min*. Onder dezelfde vlag begon de SP in juli met een campagne tegen de kabinetsplannen om met ingang van 2005 een no-claim-systeem in het ziekenfonds te introduceren. Onder de leus 'No claim? No way' zamelde de SP protesthandtekeningen in. De actie was voor de SP zelf 'van groot strategisch belang... Het gaat om een cruciaal thema' (*Spanning*, 24 juni 2004). Op 14 januari voerde de SP actie bij winkels van het supermarktconcern Aldi tegen de slechte arbeidsverhoudingen binnen het bedrijf. Op 2 oktober nam de SP in het kader van 'Keer het tij' – een samenwerkingsverband van een aantal organisaties inclusief de SP, Groen-Links en de PvdA – deel aan een door het FNV en CNV georganiseerde demonstratie in Amsterdam tegen het tweede kabinet-Balkenende (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

internationale contacten

Van 2 tot 10 januari bezochten het Tweede-Kamerlid H. van Bommel, Eerste-Kamerlid mevr. A.H. Meulenbelt en ROOD-voorzitter D. van Vugt Israël en de bezette gebieden. Zij wilden een onderzoek instellen naar de levensvatbaarheid van het vredesproces. De delegatie sprak onder meer met de Palestijnse president Y. Arafat.

In april bracht een vertegenwoordiging van de SP – met onder meer senator Kox – een bezoek van tien dagen aan het relatief veilige noorden van Irak, op uitnodiging van leden van de Iraakse Regeringsraad. In Irak sprak de delegatie onder meer met enkele leden van de Nationale Regeringsraad. In oktober bezocht een Iraakse delegatie op uitnodiging van de SP Nederland. Leider van de vertegenwoordiging was M.J. Mohammed, lid van het bestuur van de Iraakse Communistische Partij.

partijbijeenkomsten

Op 20 januari startte partijleider Marijnissen in Overijssel de 'provincietour'. In twaalf maanden wilde de SP-leider een tournee maken langs alle provincies, onder het motto 'de Haagse waan verlaten en het land in naar de mensen toe' (*de Tribune*, 20 februari 2004). Elk werkbezoek duurde een kleine week, waarin veel tijd was ingeruimd voor ontmoetingen met mensen in de provincie en voor debat.

Op 23 april organiseerde het oud-Tweede-Kamerlid R.J.L. Poppe samen met het Nederlands Architectuur-instituut (NAi) een debat over het onderwerp 'slopen of renoveren?'. Eén van de sprekers, de hoogleraar woningverbetering en woningbeheer A. Thomsen, stelde dat renovatie meer aandacht moest krijgen als alternatief voor het slopen van woningen.

Op 5 juni vond de vierde Ouderendag van de SP plaats in Utrecht. Tot de sprekers behoorde partijleider Marijnissen.

Op 13 september wisselden leden van de werkgroep Solidair – die fungeert 'als spreekbuis van de SP richting de werkenden' (Spanning, 28 oktober 2004) – van gedachten over de vraag waaraan het meeste behoefte was op het gebied van de 'strijd in de bedrijven' (Spanning, 25 november 2004). Besloten werd een speciale website op te zetten.

Het sinds 2000 door de SP georganiseerde culturele Festival Tomaat, dit jaar omgedoopt tot 'Tomaat 2004', werd op 19 september in Amsterdam gehouden. Zo'n 1.600 personen – overwegend partijleden – bezochten de bijeenkomst. Het partijbestuur besloot om in 2005 niet opnieuw een dergelijk festival te organiseren, omdat het niet was gelukt een substantieel aantal bezoekers van buiten de SP te trekken.

Op 3 november organiseerde het Milieu Alarmteam van de SP een bijeenkomst over de bedreigingen van het Waddengebied. Een van de sprekers was het Tweede-Kamerlid mevr. K. van Velzen.

verwante instellingen en publicaties

In september publiceerde de Tweede-Kamerfractie *Biologische landbouw prijzenswaardig. Tien-puntenplan voor tien procent biologisch in 2010*, van de hand van het fractielid Van Velzen en fractiemedewerkster L. Peppelenbos. Het tweetal wilde met tien concrete voorstellen de biologische landbouw stimuleren. Zo dienden bijvoorbeeld in kantines van overheidsinstanties meer biologische producten te worden verkocht. In dezelfde maand verscheen *Beter belast. Voorstellen voor een doordachtere en eerlijkere fiscale behandeling van het eigen huis*. Hierin deed de SP voorstellen om de hypotheekrenteaftrek aan te passen. Aan de nota was bijgedragen door J. Linde, medewerker van het weten-

schappelijk bureau van de SP, Tweede-Kamerfractiemedewerker E. Irrgang en Tweede-Kamerlid Kant. De beide laatste auteurs schreven ook het rapport *De gemeenschap op kosten. Bovenmatige loonstijgingen in de (semi-)publieke sector*. Het tweetal stelde ook de alternatieve rijksbegroting van de SP voor 2005 op, die het licht zag onder de titel *Van harte beterschap*.

In november verscheen onder auspiciën van de Tweede-Kamerfractie het rapport *Onwijs duur onderwijs! Uitkomsten van de enquête naar de schoolkosten*, geschreven door het Tweede-Kamerlid mevr. F. Vergeer en fractiemedewerker M. Bosman. Uit onderzoek dat de SP in de zomer van 2004 had ingesteld, was gebleken dat de schoolkosten substantieel waren gestegen. De partij stelde onder meer voor het lesgeld af te schaffen en de vrijwillige ouderbijdrage op termijn te elimineren.

In de zomer verscheen van de hand van het Eerste-Kamerlid Meulenbelt *Habibi, habibi. Gaza-dagboek*. Hierin schetste zij een beeld van het leven in de Gaza-strook, waar zij in 2003 enige tijd verbleef.

Op 4 oktober presenteerde het Eerste-Kamerlid R.A.A.G.M. van Raak de door hem geredigeerde bundel *Socialisme – What's left?*. In deze publicatie gaat een aantal socialisten van tegenwoordig in op sleutelteksten van voorgangers. Zo behandelde bijvoorbeeld oud-minister Pronk (PvdA) een opstel van de voormalige PvdA-leider J.M. den Uyl.

Het wetenschappelijk bureau van de SP gaf in het voorjaar het rapport *De nieuwe woningnood* uit, van de hand van N. Schouten. Als gevolg van de liberalisering van de woningmarkt was er nieuwe woningnood ontstaan, waardoor woningzoekenden niet zelden jarenlang moesten wachten op een woning. Schouten stelde onder andere voor dat er meer goedkopere woningen zouden worden gebouwd.

Op 6 juni vond de algemene ledenvergadering plaats van ROOD, het organisatieverband van jongeren in de SP. De aanwezigen herkozen D. van Vugt als voorzitter. Op 26 juni organiseerde ROOD een groot feest in Eindhoven, bedoeld tegen de afbraak van cultuur en poppodia. Op 29 augustus hield ROOD een ledendag, waarop onder meer werd bevestigd dat de jongerenorganisatie een integraal onderdeel van de SP diende te blijven. Het bestuur stelde verder een conceptjaarplan op, dat op 24 oktober door de leden werd vastgesteld.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

De SGP werd – evenals de ChristenUnie – in 2004 geconfronteerd met problemen voortvloeiende uit het declaratiegedrag van de leden van de gezamenlijke eurofractie. Mede daardoor viel de uitslag van de Europese verkiezingen voor de ChristenUnie/SGP wat tegen. Deze en andere gebeurtenissen zetten ook de relatie tussen beide partijen enigszins

onder druk (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie). Daarnaast debatteerde de SGP over voor haar wezenlijke zaken: het volwaardige partijlidmaatschap voor vrouwen en de vraag hoe een theocratische partij als de SGP zich in de huidige samenleving moest opstellen.

jaarvergadering

De jaarvergadering van de SGP werd op 28 februari in Utrecht gehouden. In zijn rede zei partijleider B.J. van der Vlies dat de SGP zich bij het integratiedebat moest realiseren ‘dat we zelf ook een kleine minderheid zijn’ (*Reformatorisch Dagblad*, 1 maart 2004). De partij zou hier dan ook met ‘bescheidenheid en voorzichtigheid’ moeten opereren (*Nederlands Dagblad*, 1 maart 2004). Volgens Van der Vlies had zijn partij gemengde gevoelens ten aanzien van de religieuze pluriformiteit. Aan de ene kant was het haar bepaald niet om het even of een kerkgebouw dan wel een moskee bezocht werd. Aan de andere kant diende ook de SGP te werken aan het vreedzaam samenleven tussen de verschillende godsdiensten en culturen.

De jaarvergadering was de laatste algemene vergadering die in de maand februari werd gehouden. Om formele redenen moest de SGP deze jarenlange traditie (die was begonnen in 1933) verlaten. In het vervolg zou de jaarvergadering op de laatste zaterdag van maart of in voorlopend geval de eerste zaterdag van april worden gehouden.

partijvoorzitter

Het leiden van deze jaarvergadering was de laatste activiteit als partijvoorzitter van ds. D.J. Budding, die in 2003 te kennen had gegeven bij deze gelegenheid te zullen aftreden. Ds. A. van Heteren, die op 31 oktober 2003 door het hoofdbestuur als zijn opvolger was aangewezen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 114), werd tijdens de jaarvergadering als lid van het hoofdbestuur herkozen.

Naast de partijvoorzitter kende de SGP ook een ‘algemeen voorzitter’, die het eigenlijke politiek-organisatorische werk deed en het externe gezicht van de partij was. In november 2000 had het hoofdbestuur besloten de functie van partijvoorzitter in twee posten te splitsen (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199). Sinds die tijd was het hoofdbestuurslid W. Kolijn ‘algemeen voorzitter’.

radio en televisie

Aan de vooravond van de jaarvergadering maakte het hoofdbestuur van de SGP bekend dat het een commissie had ingesteld die moest onder-

zoeken of het beleid van de partij ten aanzien van de omgang met de media nog wel paste bij de inmiddels gegroeide praktijk. Naast Van der Vlies, Kolijn en Van Heteren nam W. van Belzen, burgemeester van Graafstroom, in de commissie zitting.

In 1994 had het hoofdbestuur zich voor het laatst over deze zaak uitgesproken. De regel dat om principiële reden geen ‘actief’ gebruik gemaakt mocht worden van radio en televisie, werd toen niet gewijzigd. Concreet betekende dit onder meer dat wanneer een SGP-vertegenwoordiger een microfoon of camera werd voorgehouden, hij die niet hoefde te ontwijken (‘passief’ gebruik) (*Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 81-82).

Volgens Kolijn was sindsdien mede door de veranderingen in het medialandschap het onderscheid tussen actief en passief gebruik een steeds grijzer gebied geworden. Vertegenwoordigers van de partij op de verschillende politieke niveaus voelden zich daar ongemakkelijk bij. Van Heteren vond radio en televisie – en zeker de laatste – echter ‘gevaarlijke media’ en ‘niet erg geëigende middelen’ om het SGP-standpunt uit te dragen. Wat betreft het meewerken aan een radioforum, wat het Tweede-Kamerlid C.G. van der Staaij deed, merkte Van Heteren op dat hij er zelf ‘uiterst terughoudend’ in zou zijn (*Nederlands Dagblad*, 28 februari 2004).

Binnen de partij was Van Heterens opvatting geen gemeengoed. M. de Bruyne, voorlichter van de Tweede-Kamerfractie, stelde dat de SGP de plicht had ‘om uit de schulp te kruipen en als dat mogelijk is de vooroordelen die er leven over de partij weg te nemen’ (*Reformatorisch Dagblad*, 3 juni 2004). Hij voegde daaraan toe dat tijdens een vorige verkiezingscampagne de kamerfractie het televisieprogramma ‘NOVA’ toestemming had gegeven haar onder bepaalde voorwaarden een dag te volgen.

In december bood de partijcommissie haar bevindingen aan het hoofdbestuur aan. Het bestuur onderschreef de conclusies, die onder meer inhielden dat de bestaande richtlijn op hoofdpunten gehandhaafd moest worden. Verder kon een bestuurder of volksvertegenwoordiger van de SGP ‘desgevraagd’ medewerking verlenen aan een optreden voor radio en televisie ter toelichting of verdediging van partijstandpunten, ‘tenzij de uitzending een karakter heeft dat zich niet verdraagt met de boodschap van de SGP, van de betreffende omroep of programmamaker geen objectieve weergave mag worden verwacht, of uitzending op zondag zal plaatsvinden’ (*Jaarverslag 2004 SGP*, blz. 17). Het officiële besluit tot aanpassing van de bestaande richtlijn zou door het hoofdbestuur in 2005 worden genomen.

Europese verkiezingen

In december 2003 had de SGP de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen vastgesteld. Evenals in 1999 voerde de zittende europarlementariër B. Belder de lijst aan (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 119). Belder hield – evenals het Tweede-Kamerlid Van der Staaij – op de jaarvergadering in februari 2004 een inleiding over het thema ‘Europa en Nederland: wat is de invloed van de Europese wetgeving in het dagelijks leven en hoe verhoudt zich dat met de SGP-beginselen?’. Hij wees daarbij op het partijstandpunt dat Turkije niet in de Europese Unie thuishoort, omdat het ‘én een islamitisch karakter heeft én geografisch grotendeels buiten Europa ligt’ (*de Banier*, 16 april 2004). Ook somde hij de onoverkomelijke bezwaren op die de eurofractie van de Christen-Unie en de SGP tegen de Europese grondwet had.

In de periode vóór de Europese verkiezingen roerde zich – evenals vorige keren (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 79) – binnen de SGP dat deel van de partij dat principiële bezwaren had tegen deelname van de partij aan de verkiezingen. Met name in het blad *In het spoor* van de oppositionele, behoudende Landelijke Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen verschenen artikelen gericht tegen Europese integratie en deelname aan de Europese verkiezingen. Eén van de argumenten daarbij was dat God in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) de Nederlanders een zelfstandig volksbestaan had geschonken. Daarom mochten ‘wezenlijke delen’ van die geschonken soevereiniteit niet aan Europa worden afgestaan (*Nederlands Dagblad*, 24 april 2004). Op 3 juni riepen dertien predikanten uit de behoudende kleinere kerkverbanden ter rechterzijde van de Gereformeerde Gemeenten en uit de Hersteld Nederlandse Hervormde Kerk in een advertentie in het *Reformatorisch Dagblad* op om niet te gaan stemmen voor het Europees Parlement. Verder kreeg de redactie van het partijblad *de Banier* het verzoek om ook tegenstanders van deelname aan de Europese verkiezingen aan het woord te laten, maar daaraan werd niet voldaan.

In een reactie gaven algemeen voorzitter Kolijn en J.W. van Berkum, medewerker van de Guido de Brès-Stichting – het wetenschappelijk bureau van de SGP – aan waarom stemmen voor het Europees Parlement wél verantwoord was. Ook zij waren van mening dat te veel bevoegdheden naar Europa waren overgeheveld en dat waar Europese samenwerking noodzakelijk was, niet een Europese Unie in de huidige vorm vereist was. Maar de Europese Unie was wel een wettige overheid en daarom ook Gods dienaar, hetgeen voor de SGP de verantwoordelijkheid met zich meebracht in het Europees Parlement de Europese overheid op te roepen ‘Gods heilzame geboden als richtsnoer te nemen

bij het maken van wet en regelgeving' (*Reformatorisch Dagblad*, 21 mei 2004). Na de advertentie van de predikanten plaatste de SGP nog een aantal advertenties in het *Reformatorisch Dagblad* met de oproep om juist wel te gaan stemmen.

Zie voor de SGP en de Europese verkiezingen – zoals het verkiezingsprogramma alsmede de verkiezingsuitslag – verder in deze Kroniek onder ChristenUnie.

godsdienstvrijheid

Begin juni kwam in de SGP een discussie op gang over haar theocratische uitgangspunten, in het bijzonder over wat de afwijzing inhield van de godsdienstvrijheid op basis van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB), waarin staat dat de overheid de taak heeft 'te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst'. Uit een rondgang van het *Reformatorisch Dagblad* van 5 juni langs zestien staatkundig-gereformeerde (gewezen) lokale politici bleek dat zij uiteenlopend hadden gestemd of zouden stemmen over de komst van een moskee in hun gemeente. Voorstemmers beriepen zich op de door hen afgelegde ambtseed, waardoor zij impliciet erkenden dat de godsdienstvrijheid een zaak was waarover de landelijke overheid ging. Ook werd uit de enquête duidelijk dat men niet wist waar de grens getrokken moest worden. Wel tegen een moskee, maar niet tegen een rooms-katholieke kerk? Algemeen voorzitter Kolijn en J. Mulder, directeur van de Guido de Brès-Stichting, verklaarden dat zij zich als gemeenteraadslid niet tegen de komst van een moskee zouden verzetten. Mulder beschouwde artikel 36 als een ideaal, maar dan met een 'dikke streep onder ideaal' (*Nederlands Dagblad*, 12 juni 2004). Hij meende dat in de huidige situatie voor de SGP zelf de godsdienstvrijheid even zinvol was als de door haar aanvaarde democratie, namelijk als ruimte waarin gewerkt kon worden. De SGP zou volgens Mulder de godsdienstvrijheid dan ook moeten respecteren. Hij voegde er aan toe er niet aan te moeten denken dat de huidige overheid zou beslissen welke religie haar voorkeur had en welke als een 'valse godsdienst' moest worden aangemerkt.

Partijleider Van der Vlies stelde op zijn beurt dat hij zich wel als gemeenteraadslid tegen de komst van een moskee gekeerd zou hebben. Dat standpunt paste volgens hem ook goed in het bredere kader van verzet tegen islamisering van de samenleving dat de SGP voerde. Op de vraag of een SGP-raadslid zich zou moeten verzetten tegen de bouw van een rooms-katholieke kerk, antwoordde Van der Vlies dat hij niet de behoefte had 'om daar een punt van te maken' (*Reformatorisch Dagblad*, 8 juni 2004). Overigens waren zowel Van der Vlies als Kolijn en Mulder van mening dat een SGP-raadslid in kwesties met betrekking tot

artikel 36 vrij naar zijn geweten moet kunnen stemmen; aan een algemene richtlijn was geen behoefte.

Het tolerante standpunt van Van der Vlies ten opzichte van een te bouwen rooms-katholieke kerk viel niet in goede aarde bij de Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginzelen. In haar blad noemde zij het verschil in behandeling van een moskee en een rooms-katholieke kerk 'meten met twee maten'. Dat gold volgens de redactie trouwens ook voor het feit dat de SGP wel rooms-katholieke landen als bijvoorbeeld Polen tot de Europese Unie wilde toelaten, maar niet het islamitische Turkije. Ook 'Rome' was nog steeds een valse religie die geweerd moest worden (*In het spoor*, juli 2004).

In december riepen de SGP-jongeren het partijbestuur op zich opnieuw te bezinnen op het theocratisch gedachtegoed van de partij. Deze stap werd gezet naar aanleiding van de uitkomsten van een enquête die de commissie 'Theocratie' van de jongeren had gehouden onder ruim zestig staatkundig-gereformeerde raadsleden en Statenleden over de verhouding tussen theocratie en de bestuurspraktijk. De SGP-jongeren constateerden dat vanuit het theocratisch ideaal de staatkundig-gereformeerden de vrijheden van godsdienst en onderwijs nooit voluit principieel voor hun rekening hebben kunnen nemen. Nu deze twee vrijheden evenwel als gevolg van de sterk toegenomen secularisatie en de integratieproblematiek van moslims steeds meer ter discussie gesteld werden, zag de SGP zich in toenemende mate genoodzaakt als verdediger van deze vrijheden op te treden, met name ook om de belangen van de eigen achterban veilig te stellen. Op gemeentelijk niveau echter werd dan weer door sommige SGP-ers vanuit het theocratisch ideaal tegen de bouw van een moskee gestemd. Volgens de SGP-jongeren zou het debat moeten gaan over de vraag 'in hoeverre het mogelijk is in het verkiezingsprogramma en het politieke en maatschappelijke debat de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van godsdienst te verdedigen, terwijl in het beginselprogramma het ideaal overeind blijft staan' (*Reformatorisch Dagblad*, 7 december 2004).

vrouwenlidmaatschap

Evenals in 2003 (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 116-118) kwam in 2004 binnen de SGP de positie van de vrouw in de partij aan de orde. Wethouder W.J. van Duijn uit Katwijk, zelf voorstander van een volwaardig lidmaatschap voor vrouwen van de partij, hield voor de zomer samen met enkele geestverwanten een anonieme peiling onder SGP-wethouders. Daaruit bleek dat ruim zestig procent geen moeite had met het volwaardig vrouwenlidmaatschap. Algemeen voorzitter Kolijn was hiervan niet onder de indruk: 'ik hoor vanuit kiesverenigingen heel

andere geluiden. Zij vinden dat SGP-wethouders erg vooruitlopen' (*Reformatorisch Dagblad*, 8 oktober 2004).

Tijdens een conferentie van de Guido de Brès-Stichting op 6 oktober zei de SGP-wethouder van Rijnwoude C.J. van Velzen dat hij er voorstander van was dat de kiesverenigingen de vrijheid zouden krijgen zelf te bepalen of zij vrouwen als partijlid zullen toelaten en hen op gemeentelijke kandidatenlijsten plaatsen. Het officiële partijstandpunt over de plaats van de vrouw in de politiek hinderde hem in zijn functioneren als wethouder, zo zei hij, terwijl bovendien de samenwerking met de ChristenUnie er door werd 'bezwaard' (*Reformatorisch Dagblad*, 7 oktober 2004). Hij riep het hoofdbestuur van de SGP op een open debat over de politieke positie van de vrouw mogelijk te maken. Volgens Kolijn gaf het hoofdbestuur 'deels al uitvoering' aan de oproep van Van Velzen, doordat zij een commissie had ingesteld die de bijbelse onderbouwing van het SGP-standpunt over de vrouw in de politiek nog eens tegen het licht moest houden (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 118).

Wat betreft het door het Clara Wichman Instituut in november 2003 aangespannen proces tegen de Nederlandse staat en de SGP (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 118) waren er in 2004 geen nieuwe ontwikkelingen.

vitale kiesverenigingen

In augustus maakte het hoofdbestuur bekend dat zij – zoals ook in 1996 en 1997 was gebeurd – door middel van regiobijeenkomsten in gesprek wilde gaan met de basis van de partij. De bedoeling was dat vanaf september alle vijftien regio's elke twee jaar een keer zouden worden bezocht. Op deze bijeenkomsten waren niet alleen de bestuursleden van de kiesverenigingen maar ook de partijleden welkom. Het thema van de eerste serie regiobijeenkomsten was: 'Hoe houden (en krijgen) wij onze kiesverenigingen vitaal'. Kolijn zei dat er kiesverenigingen waren die nauwelijks iets aan politiek deden. Volgens hem zouden de kiesverenigingen zich vooral moeten bezighouden met het gemeentelijk beleid en met bezinning op de staatkundig-gereformeerde beginselen. Met name wat dit laatste betreft bespeurde hij 'een ontstellend gebrek aan kennis' (*Reformatorisch Dagblad*, 18 september 2004). De kiesverenigingen zouden onderwerpen moeten agenderen als het vrouwenstandpunt, de taak van de overheid en artikel 36 NGB.

strafzaak algemeen secretaris

In april 2003 vond bij het gerechtshof in Amsterdam de strafzaak in hoger beroep plaats tegen de voormalige algemeen secretaris van de

SGP D. Nieuwenhuis. Hij was in 2000 van ontucht met zijn dochter beschuldigd, en vervolgens door het hoofdbestuur op non-actief gesteld. In augustus 2003 ontbond de rechter op verzoek van de SGP de arbeidsovereenkomst met Nieuwenhuis (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 120). Op 19 januari 2004 werd Nieuwenhuis door het gerechtshof vrijgesproken, aangezien er geen 'wettig bewijs' was dat Nieuwenhuis zich had misdragen (*Reformatorisch Dagblad*, 20 januari 2004). Tijdens de rondvraag op de jaarvergadering van de SGP in februari werd vervolgens de kwestie-Nieuwenhuis enkele malen ter sprake gebracht. Daarbij werd gepleit voor zijn rehabilitatie en werd de vraag gesteld of het hoofdbestuur niet te voorbarig was geweest met het op non-actief stellen van Nieuwenhuis en het beëindigen van zijn dienstverband. Partijvoorzitter Budding antwoordde onder andere dat de partij zelf Nieuwenhuis nimmer had beschuldigd, waardoor er ook van rehabilitatie geen sprake kon zijn.

internationale contacten

Ook in 2004 was de werkgroep Oost-Europa van de SGP weer betrokken bij een aantal activiteiten in dat deel van Europa. Met name ging het dan om meerdaagse conferenties, waarbij ook van staatkundig-gereformeerde zijde lezingen werden gegeven. Soms waren deze conferenties bedoeld voor een speciale groep, zoals jongeren. In Hongarije vonden twee conferenties plaats en in Roemenië zes. Zo was er in Boedapest op 12 en 13 november een bijeenkomst over het onderwerp 'De ontwerpgrondwet van de EU met het oog op de verdeling van de bevoegdheden tussen de EU en de lidstaten en de basis voor een gemeenschappelijke buitenlandse politiek'.

verwante instellingen en publicaties

Het wetenschappelijk bureau van de SGP, de Guido de Brès-Stichting, hield op 9 juni een conferentie over het thema 'integratie en burgerschap'. Er waren inleidingen van de arabist J.J.G. Jansen, de voorzitter van de Stichting Islam en Burgerschap M. Sini en de oud zendingspredikant J.J. Tigchelaar. De lezingen en een verslag van de conferentie werden onder redactie van J. Mulder, directeur van de De Brès-Stichting, uitgegeven onder de titel *Tussen naïviteit en realisme. Over integratie en burgerschap*. Op 6 oktober organiseerde de De Brès-Stichting een conferentie over het onderwerp 'het imago van politieke partijen'. Behandeld werd het functioneren van politieke partijen in het algemeen en de SGP in het bijzonder. De inleiding werd gehouden door G. Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke

Partijen. Op 16 december vond de laatste Guido-conferentie in 2004 plaats, over de betekenis van levensbeschouwing voor het onderwijs. Op deze bijeenkomst werd de nieuwe partijnota over het onderwijs, getiteld *Van ideaal naar werkelijkheid*, gepresenteerd aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Van der Hoeven. De nota was samengesteld door een werkgroep, waarvan Mulder de secretaris was. In het geschrift werd vastgehouden aan het standpunt dat ‘godsdiens en levensbeschouwing het ordenende principe zijn voor het onderwijs en onderwijsbestel’ (*Jaarverslag 2004 SGP*, blz. 19) – al bleef het ideaal voor de SGP dat alle kinderen bij de ‘geopende Bijbel’ onderwijs zouden krijgen.

Afgezien van de hiervoor genoemde publicaties liet de De Brès-Stichting ook twee ‘commentaren’ het licht zien. Van Berkum en anderen schreven *Vrijheid in gebondenheid. Over grondrechten in het digitale tijdperk*. De auteurs noemden de vrijheid van meningsuiting een basisvoorwaarde voor de democratische rechtsstaat, hetgeen overigens volgens hen niet impliceerde dat alles mocht worden gezegd. Voor het commentaar *Gemeenten belasten. Over de afschaffing en maximering van de OZB* tekende een werkgroep waarin Van Berkum eveneens zitting had. Betoogd werd dat van afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) pas sprake kon zijn als gemeenten een vervangende gemeentelijke belasting zouden mogen heffen.

Voorlichting en Vorming organiseerde op 3 september een congres voor lokale bestuurders over de nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Na overleg van Voorlichting en Vorming met de SGP-bestuurders van gemeenten en provincies werd afgezien van het oprichten van een SGP-bestuurdersvereniging. Zo’n organisatie werd binnen een kleine partij als de SGP en gelet op het bestaan van Voorlichting en Vorming niet nodig geacht.

Het hoofdbestuur van de SGP organiseerde de jaarlijkse conferentie in samenwerking met de verschillende geledingen in de partij en de Tweede-Kamerfractie op 15 oktober. Het onderwerp was ‘grondrechten in een pluriforme samenleving’. Centraal stond de vraag welke juridische ruimte er is voor minderheidsopvattingen in de samenleving en hoe een christelijke minderheid deze ruimte moet gebruiken.

De SGP-jongeren hielden op 3 april hun tweejaarlijkse jongerendag. Het thema was deze keer: ‘Zorgen voor morgen. Linkse dromen, rechtse daden’. Sprekers waren minister van Defensie H.G.J. Kamp (VVD), het Tweede-Kamerlid van GroenLinks C.C.M. Vendrik en partijleider Van der Vlies. Een bijzondere activiteit van de SGP-jongeren in 2004 was het organiseren van jongerendebatten. Op 29 oktober, 5 en 19 november was de SGP-jongerenorganisatie gastheer voor zusterorganisaties van andere partijen. Deze debatavonden werden belegd omdat de SGP-

jongeren zich meer extern wilden profileren om daarmee meer begrip te kweken voor de standpunten van de SGP.

personalia

Op 2 maart overleed K. Meuleman. Hij was onder meer van 1963 tot 1988 lid van het hoofdbestuur van de SGP, en had van 1973 tot 1981 zitting in de Eerste-Kamer.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

2004 was voor de VVD geen goed jaar. In de opiniepeilingen bleef de partij op verlies staan; bij de Europese verkiezingen daalde het liberale electorale aandeel dan ook. Verder trad in juni staatssecretaris A.D.S.M. Nijs af en verliet in augustus G. Wilders de Tweede-Kamerfractie. Bovendien was het voor velen niet duidelijk wie de VVD nu leidde: vice-premier G. Zalm, of de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, J.J. van Aartsen.

fusie met D66?

Op 19 januari pleitte staatssecretaris M. Rutte van Sociale Zaken en Werkgelegenheid ervoor dat de VVD zich zou vernieuwen. 'De VVD is een sleets merk... We zijn nog te veel de partij van Wassenaar: rijke mensen, asociaal beleid' (*NRC Handelsblad*, 20 januari 2004). Hij kreeg bijval van mevr. M.H. Schulz van Haagen-Maas Geesteranus, staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. In een interview zei zij dat de VVD teveel werd geassocieerd met 'parelkettingen'. Zij wenste 'een grote sociaal-liberale partij, waarin de VVD opgaat met delen van de PvdA en D66' (*het Parool*, 24 januari 2004). Voor partijgenoot en minister van Defensie H.G.J. Kamp hoefde de VVD niet socialer of linkser te worden, zo zei hij in het televisieprogramma 'Buitenhof'. Met het vraaggesprek van Schultz kwam ook de mogelijkheid van een fusie tussen de VVD en D66 weer in beeld. In oktober 2003 had VVD-voorzitter B. Eenhoorn gepleit voor een samengaan van zijn partij met D66, maar van een fusie bleek de leiding van D66 niet gediend (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 67 en 134). Uit een opiniepeiling die M. de Hond eind januari 2004 hield, bleek bijna de helft van de VVD-kiezers en een vijfde van de D66-kiezers voorstander te zijn van een smelting van deze twee partijen. VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Van Aartsen, die regelmatig verklaarde dat zijn partij de 'Fortuyn-agenda' had overgenomen, stond niet onwelwillend tegenover een samengaan met D66. Hij herhaalde dit standpunt op 5 september in het

televisieprogramma 'Netwerk'. In zijn fractie was echter niet iedereen hiervan gediend. 'Het is absurd dat we het zelfs nog maar hebben over D66', aldus het fractielid W.I.I. van Beek (*NRC Handelsblad*, 13 september 2004).

Ook D66 was niet geporteerd voor een samengaan met de VVD. Desalniettemin besloten beide partijen in maart voor de Europese verkiezingen in juni wel een lijstverbinding aan te gaan (zie ook in deze Kroniek onder D66).

integratiebeleid

Op 19 januari presenteerde de Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid – die werd voorgezeten door het VVD-Tweede-Kamerlid S. Blok – haar eindverslag, getiteld *Bruggen bouwen* (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De belangrijkste conclusie van het rapport was dat ondanks de huidige problemen met immigranten 'het met de meerderheid goed gaat' (*NRC Handelsblad*, 19 januari 2004). Dit positieve oordeel kwam Blok op veel kritiek te staan, ook vanuit zijn eigen partij. Het Tweede-Kamerlid mevr. A. Hirsi Ali meende dat het integratiebeleid volledig was mislukt. Blok beklagde zich vervolgens over 'de grote woorden van collega Hirsi Ali' (*Trouw*, 26 februari 2004).

Op 21 februari publiceerde de Tweede-Kamerfractie de beleidsnotitie *Integratie van niet-westerse migranten in Nederland*. De liberalen spraken zich hierin uit voor beperking van de huwelijksmigratie. Ook wilden zij dat migranten al in het land van herkomst een inburgeringscursus zouden volgen, en het recht op verblijf 'loskoppelen van de toegang tot de verzorgingsstaat'. Daarnaast moest op allerlei manieren de integratie worden bevorderd. Op de VVD-plannen reageerden de coalitiepartners CDA en D66 redelijk positief. Ook oppositiepartij PvdA zag punten van overeenstemming, maar uitte ook kritiek.

Van Aartsen

Met ingang van 1 april stelde fractievoorzitter Van Aartsen als zijn politiek secretaris de filosoof en historicus L. van Middelbaar aan. Van Middelbaar maakte eerder deel uit van het kabinet van eurocommissaris F. Bolkenstein (*Trouw*, 26 januari 2004).

Op 1 april werd Van Aartsen door een geestelijk verwarde vrouwelijke advocaat in Den Haag met haar auto opzettelijk aangereden. Van Aartsen bleef ongedeerd. Een dag later werd de vrouw gearresteerd in haar woonplaats Enschede. Haar motief was vaag, maar ze leek het vooral oneens te zijn met het door de VVD gesteunde integratiebeleid.

oud-partijleider Dijkstal

Begin juni kreeg minister Verdonk zware kritiek van oud-partijleider H.F. Dijkstal, die lid was van de commissie PAVEM (Participatie en emancipatie voor vrouwen uit etnische minderheidsgroepen). In een interview in het *Algemeen Dagblad* (7 juni 2004) vergeleek hij de mogelijke invoering van een systeem met vignetten door Verdonk – waarmee kon worden aangegeven hoever de inburgering van een migrant gevorderd was – met de jodenster. Verdonk reageerde gestoken; ‘dit raakt mij zeer’ (*de Volkskrant*, 8 juni 2004). Zij eiste van Dijkstal dat hij zijn uitspraak zou terugnemen. In een gesprek op 11 juni legden beiden het conflict bij. Verdonk was eerder al in botsing gekomen met de voorzitter van Vluchtelingenorganisatie Nederland (VON), oud-minister Pronk (PvdA) (zie in deze Kroniek onder PvdA).

Nijs

Begin juni haalde staatssecretaris mevr. A.D.S.M. Nijs van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap zich de toorn van haar minister Van der Hoeven (CDA) op de hals, naar aanleiding van een interview in *Nieuwe Revu* dat op 9 juni zou verschijnen, waarin zij zei dat de minister ‘politieke spelletjes’ speelde (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Premier Balkenende en VVD-leider Zalm dwongen Nijs haar excuses aan te bieden, waarna Tweede-Kamerfractievoorzitter Van Aartsen de twee bewindsvrouwen opriep weer verder te gaan; ‘ik zou zeggen: aan de slag meiden’ (*Trouw*, 9 juni 2004). Op 8 juni behield Nijs de steun van de meerderheid in een debat hierover in de Tweede Kamer, ondanks haar door de media als ‘genant’ getypeerde verdediging. Een dag later besloten Van Aartsen en Zalm – die het kamerdebat niet hadden bijgewoond – toch dat ze moest aftreden, omdat haar positie te zeer zou zijn verzwakt. Nijs werd op 17 juni opgevolgd door haar partijgenoot Rutte, tot die tijd staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Democratisch Europa

Op 3 mei stapte baron S. van Tuyll van Serooskerken uit het hoofdbestuur van de VVD, nadat hij onder de naam ‘Democratisch Europa’ een eigen partij had opgericht die deel wilde nemen aan de Europese verkiezingen. De nieuwkomer wilde meer democratie in Europa.

Van Tuyll van Serooskerken, die lijsttrekker van Democratisch Europa zou worden, was binnen de VVD betrokken geweest bij de ‘16 mei groep’, die na de verkiezingsnederlaag in mei 2002 spraakmakende debatten organiseerde. Hij gaf te kennen lid van de VVD te willen

blijven, maar besloot begin juni toch zijn partijlidmaatschap op te zeggen, omdat dat ‘zuiverder’ was (*NRC Handelsblad*, 4 juni 2004). Bij de Europese verkiezingen zou zijn partij geen zetels halen.

kandidatenlijst en programma Europese verkiezingen

In 2003 was de VVD gestart met de voorbereidingen van de verkiezingen voor het Europees Parlement. In de herfst stelde de partij de kandidatenlijst vast, die werd aangevoerd door zittend europarlementariër J. Maaten (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 133-134). In november was het verkiezingsprogramma door de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR) aangenomen (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 134). Binnen het kader van dit program maakte de partijraad op 13 maart 2004 een ‘puntenplan’ op. Vooral het onderdeel in het plan over de uitbreiding van de Europese Unie – zonder dat Turkije expliciet werd genoemd – zorgde voor veel discussie.

campagne en uitslag Europese verkiezingen

Onder de leus ‘Europa. Maar er zijn wel grenzen’ voerde de VVD campagne voor de Europese verkiezingen. De uitslag op 10 juni was met twee zetels verlies teleurstellend voor de liberalen (zie tabel 1). De partijtop weet de teruggang mede aan de problemen binnen de partij vlak voor de verkiezingen: het vertrek van staatssecretaris Nijs en de harde kritiek van oud-partijleider Dijkstal op minister Verdonk (zie hierboven) en fractieleider Van Aartsen (zie hieronder). Van Aartsen meende ‘dat de heer Dijkstal ons niet bepaald een dienst heeft bewezen’. Ook vond hij dat de VVD ook een te ‘pro-Europese campagne’ had gevoerd (*NRC Handelsblad*, 11 juni 2004).

lidmaatschap Turkije van de Europese Unie

Een eventueel lidmaatschap van Turkije van de Europese Unie hield de VVD al langer verdeeld. In september 2003 had de partijraad zich hiertegen uitgesproken (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 133). Het Tweede-Kamerlid J.C. van Baalen vond echter dat Turkije ‘nooit voor altijd (kan) worden uitgesloten’ van de Europese Unie (*Trouw*, 31 januari 2004). Oud-partijleider F. Bolkestein, sinds 1999 lid van de Europese Commissie, toonde zich ambivalent. In zijn boek *De grenzen van Europa* dat in maart verscheen, wekte hij enerzijds de suggestie dat Turkije niet diende toe te treden, maar wees hij anderzijds op de beloften die de Europese Unie aan Ankara had gedaan. Toen de Europese Commissie op 6 oktober zich boog over het Turkse lidmaatschap,

verklaarde Bolkestein zich echter tegen de toetredingsonderhandelingen. De Tweede-Kamerfractie van de VVD daarentegen ging akkoord met het starten van de onderhandelingen in de herfst van 2005.

Wilders

Binnen de Tweede-Kamerfractie kreeg het lid G. Wilders aanvankelijk veel ruimte om zich te profileren, onder meer omdat fractieleider Van Aartsen de debatkultuur binnen zijn fractie wilde stimuleren. Toen Wilders zijn collega's als 'grijze muizen' had getypeerd, de strijd tegen hoofddoekjes van moslima aanbond en ook herhaaldelijk had verklaard tegen de toetreding van Turkije tot de Europese Unie te zijn, en integratie een 'gepasseerd station' te vinden, werd hij door Van Aartsen tijdens een fractievergadering begin februari tot de orde geroepen.

Begin juli kwam Wilders met zijn fractiegenoot G.J. Oplaat op persoonlijke titel met een tienpuntenplan naar buiten, dat was geschreven op verzoek van de kamercentrale Limburg. Onder de titel *Recht(s) op je doel af* pleitte het tweetal voor een rechtsere koers van de VVD. Zo zou de partij zich onder meer tegen de toetreding van Turkije tot de Europese Unie moeten kanten, de misdaad harder aanpakken, het budget voor ontwikkelingssamenwerking verlagen, en de maximumsnelheid op snelwegen verhogen. In zijn reactie stelde fractievoorzitter Van Aartsen dat de fractiestandpunten ook voor Wilders en Oplaat golden. Eind augustus, na afloop van het zomerreces, eiste Van Aartsen dat Wilders zich zou schikken in het fractiestandpunt ten aanzien van het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie en zijn verzet tegen het besluit om de onderhandelingen te beginnen zou opgeven. Hoewel Wilders de fractie zijn excuses aanbood voor de plotselinge en onaangekondigde presentatie van het manifest, weigerde hij zich te voegen. 'Ik laat mij niet de mond snoeren door de partij. Ik zal altijd blijven zeggen wat ik ergens van vind. Ik neem dit hoog op en beraad mij op mijn positie. Desnoods ga ik alleen verder' (*Trouw*, 1 september 2004).

In de avond van 2 september, na een urenlang beraad met Van Aartsen, vice-premier Zalm en partijvoorzitter J.H.C. van Zanen, besloot Wilders de VVD-fractie te verlaten. Hij kondigde aan als kamerlid aan te blijven, wat hem op scherpe kritiek van zijn voormalige partijgenoten kwam te staan. Op een partijbijeenkomst op 10 september in Ede kreeg de dissidente Wilders weinig bijval van de daar aanwezige leden. De kamercentrale Limburg nodigde hem nog wel uit om op 13 november zijn tienpuntenplan toe te lichten. Volgens een woordvoerder van de regionale partijorganisatie zouden ongeveer honderd van de circa tweeduizend Limburgse leden voor de VVD hebben bedankt, uit onvrede over het vertrek van Wilders.

In de Tweede Kamer zette Wilders zijn parlementaire activiteit voort onder de naam 'Groep-Wilders'. Hij kondigde aan een nieuwe politieke beweging te vormen bestaande uit mensen die 'fatsoenlijk, rechts en sociaal' zijn (*de Volkskrant*, 4 september 2004). De LPF-fractie bood Wilders aan samen te werken, maar daarop ging deze niet in. Wel sprak hij met directeur B.J. Spruyt van de conservatieve Edmund Burke Stichting over de mogelijkheid een nieuwe partij op te richten.

Na de moord op Van Gogh op 2 november (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') dook Wilders – evenals Hirsi Ali – onder, hetgeen naar zijn zeggen de voorbereiding van een nieuwe partij zeer belemmerde. De continue beveiliging zou potentiële medestanders en kamerkandidaten afschrikken. Op 7 december besloot Wilders niet meer in de Tweede Kamer te komen. Na anderhalve week keerde hij weer terug. Ondertussen nam de steun voor hem in de opiniepeilingen alleen maar toe: het Nipo meldde op 8 november dat de groep-Wilders goed zou zijn voor negentien zetels. Op 21 november zei Van Aartsen voor de radio een mogelijke terugkeer van Wilders in de VVD-fractie 'een heel goed idee' te vinden. Wilders zou dan wel zelf het initiatief moeten nemen. Voor Wilders was dit onbespreekbaar; hij verklaarde 'nog liever bij de Albert Heijn' te gaan werken dan terug te keren naar de VVD (*NRC Handelsblad*, 22 november 2004). Aan het einde van de maand stond hij in de peilingen zelfs op 28 zetels; in december liep de steun echter weer terug.

politiek leider

In 2004 hield de onduidelijkheid binnen de VVD aan over de vraag wie zich politiek leider van de partij kon noemen: vice-premier Zalm, die lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 was geweest, of Van Aartsen, die Zalm als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie was opgevolgd (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 126). De laatste stond binnen zijn partij nogal eens bloot aan kritiek: zo noemde oud-partijleider Dijkstal hem in het hierboven reeds aangehaalde vraaggesprek in het *Algemeen Dagblad* (7 juni 2004) denigrerend 'il capo'. Bij het vertrek van Wilders werd door sommigen twijfel uitgesproken over Van Aartsens leiderschap. Uit een peiling halverwege november bleek dat bijna de helft van de VVD-kiezers vond dat Zalm politiek leider moest zijn; zestien procent opteerde voor Van Aartsen (*NRC Handelsblad*, 17 november 2004).

Aan de vooravond van de algemene vergadering van de VVD in Noordwijkerhout op 26 en 27 november stelde Van Aartsen zich in het televisieprogramma 'Barend & Van Dorp' kandidaat voor de functie van partijleider. Zijn ambities had hij daarvoor besproken met partij-

voorzitter Van Zanen en vice-premier Zalm. In een reactie zei de laatste dat Van Aartsen ‘hoge ogen zal gooien bij de strijd om het leiderschap’ (*NRC Handelsblad*, 25 november 2004), waarbij hij aangaf zelf pas in 2006 te zullen beslissen of hij opnieuw lijsttrekker van de VVD wilde worden. Minister van Defensie Kamp, die in de VVD ook als kandidaat voor het lijsttrekkerschap werd gezien, sprak zijn steun uit voor Van Aartsen. De ereleden F. Korthals Altes, H.J.L. Vonhoff en H. Wiegel meenden echter dat een partijleider niet kon worden gekozen, maar zich op natuurlijke wijze op grond van zijn kwaliteiten moest aandienen. ‘Dat ontstaat, dat dwing je af’, aldus Korthals Altes (*NRC Handelsblad*, 29 november 2004). Bovendien kende de VVD formeel het partijleiderschap niet. Een voorstel van de afdeling Ede wilde hierin verandering aanbrengen, door in de reglementen te laten vastleggen dat het politiek leiderschap automatisch aan de fractievoorzitter zou toebehoren. Uiteindelijk werd op de algemene vergadering de motie niet in stemming gebracht, maar sprak het congres op voorstel van het hoofdbestuur bij acclamatie uit dat Van Aartsen de ‘politiek aanvoerder’ van de partij was. In deze hoedanigheid zette hij ‘de lijn van de VVD neer en draagt die naar buiten uit’. Voor alle duidelijkheid voegde Zalm daar aan toe: ‘Jozias heeft alle ruimte om de VVD maximaal te profileren’ (*de Volkskrant*, 29 november 2004). In de media werd de vergeefse poging van Van Aartsen om door het congres tot politiek leider te worden gekroond veelal als een nederlaag voor hem uitgelegd.

partijvernieuwing

Op de algemene ledenvergadering van 15 mei in Rotterdam hadden alle aanwezige partijleden voor het eerst in de geschiedenis van de VVD stemrecht – althans op het politieke deel van de bijeenkomst (de ‘politieke vergadering’), waar onder meer de Tweede-Kamerfractie verantwoording aflegde. Meer dan duizend leden maakten gebruik van deze mogelijkheid.

In het huishoudelijke deel hadden alleen de afgevaardigden van de afdelingen stemrecht. Zij besloten af te zien van een bijdrage van de congresgangers in de extra kosten van het persoonlijk stemrecht. Verder stemden de afgevaardigden in met de voorstellen van het hoofdbestuur waarin de aanbevelingen van het rapport *Idee voor structuur* waren vervat, en die ertoe moesten leiden dat de VVD meer een ‘ideeën- en debatpartij’ werd (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 131).

Op de algemene ledenvergadering van 26 en 27 november in Noordwijkerhout werden wijzigingen in statuten en reglementen vastgesteld die de participatie van de leden verder zouden moeten bevorderen. De besluitvormingsprocedure voor moties en amendementen werd verfijnd,

teneinde de behandeling overzichtelijker te maken. Meervoudige kandidaatstelling voor partijfuncties werd bevorderd en ledenraadplegingen werden ook op lokaal niveau mogelijk gemaakt, namelijk bij de vaststelling van kandidaten voor de gemeenteraad. Voorts werd de regionale opbouw vereenvoudigd. Aangrenzende afdelingen die wilden samenwerken zouden voortaan een regio vormen, in plaats van een 'ondercentrale' of 'districtscentrale'.

Liberaal Manifest

In het kader van de partijvernieuwing had een partijcommissie onder voorzitterschap van Van Zanen in september 2003 voorgesteld het in 1981 vastgestelde *Liberaal Manifest* te actualiseren (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 131). Twee maanden later stemde de algemene vergadering met deze aanbeveling in. Op 6 mei 2004 stelde het hoofdbestuur een commissie in die de taak kreeg het *Liberaal Manifest* kernachtig en helder te herschrijven. Voorzitter werd de burgemeester van Leeuwarden G. Dales. Verder hadden onder meer zitting F.R. Ankersmit, hoogleraar geschiedenis te Groningen, en oud-procureur-generaal A. Docters van Leeuwen, die in 2003 was overgestapt van D66 naar de VVD (zie in deze Kroniek onder D66). Ambtelijk secretaris werd Van Middelaar. Op 11 september hield de partij in Ede een 'ideeëndag', waar de ongeveer driehonderd aanwezige leden met de commissie van gedachten konden wisselen. In mei 2005 diende de algemene ledenvergadering het nieuwe manifest vast te stellen.

nieuw kiesstelsel

Op 27 mei dreigde fractieleider Van Aartsen met een kabinetscrisis, nadat minister De Graaf van Bestuurlijke Vernieuwing (D66) had gezegd dat hij eventueel in de Tweede Kamer een beroep op oppositiepartij PvdA zou doen om zijn in het regeerakkoord vastgelegde plannen tot wijziging van het kiesstelsel in te voeren. De Graaf deed zijn uitspraken omdat hij meende dat de VVD te lang zou wachten met het innemen van een standpunt ten aanzien van zijn voornemens (zie ook *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 31-32). Vice-premier Zalm riep Van Aartsen op, zich te houden aan het regeerakkoord.

Tijdens de algemene vergadering van 15 mei was in een parallelsessie de zogeheten 'achtergrondnotitie' over het kiesstelsel besproken, die onder anderen was voorbereid door het Tweede-Kamerlid R. Luchtenveld. Op 19 juni besprak de partijraad een gewijzigde versie van de notitie, waarin verschillende modellen de revue passeerden zonder dat er een voorkeur voor een bepaalde variant werd uitgesproken. Een

meerderheid sprak zich uit tegen de plannen van De Graaf, die door Zalm verdedigd werden. In augustus beloofden de VVD-ministers in het kabinet evenwel hun best te doen om de kritische fractieleden en partijleden te overtuigen van het belang van een nieuwe kiesstelsel.

Hirsi Ali

In 2004 werd het Tweede-Kamerlid Hirsi Ali regelmatig met de dood bedreigd, vanwege haar expliciete stellingname tegen het moslim-fundamentalisme. Begin juli deed zij aangifte tegen drie rappers die haar in het rapnummer 'Hirsi Ali Diss' hadden bedreigd. Hoewel de drie in voorlopige hechtenis werden genomen, werden ze niet veroordeeld. Eind oktober veroordeelde de rechter wel iemand tot negen maanden cel, die Hirsi Ali in emails had bedreigd.

Op 29 augustus zond de VPRO de korte film *Submission Part I* uit, die Hirsi Ali in samenwerking met cineast Van Gogh had gemaakt (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De film wilde door het kritische gebruik van bepaalde teksten uit de koran de onderdrukking van vrouwen in traditionele islamitische samenlevingen aan de orde stellen. Hirsi Ali kreeg van zowel moslims als niet-moslims kritiek vanwege het vermeende provocerende karakter van de film. Fractievoorzitter Van Aartsen nam het evenwel voor haar op. Toen op 2 november regisseur Van Gogh vermoord werd door een moslimfundamentalist, moest Hirsi Ali voor lange tijd onderduiken. Ze zou in 2004 niet meer terugkeren in de Tweede Kamer. Wel bleef zij via de pers deelnemen aan het publieke debat. De 'Vrijheidsprijs' die Hirsi Ali kreeg van de Deense liberale *Venstre*-partij kon ze om veiligheidsredenen niet zelf in ontvangst nemen; deze werd daarom door collega-kamerlid Van Baalen opgehaald. Op het najaarscongres van de VVD op 26 november in Noordwijkerhout liet ze haar aanwezige partijgenoten via een door Van Aartsen voorgelezen persoonlijke boodschap weten dat de moord op Van Gogh haar alleen maar 'strijdbaarder en nog sterker' had gemaakt (*NRC Handelsblad*, 27 november 2004). In een interview meldde zij later op haar onderduikadres te werken aan een boek en aan het script van *Submission Part II*.

In december liet D66-minister Brinkhorst van Economische Zaken zich in een interview negatief uit over Hirsi Ali en haar film *Submission*. Later trok hij zijn woorden weer in (zie in deze Kroniek onder D66).

bijzonder onderwijs

In november 2003 had Hirsi Ali voorgesteld om bijzondere scholen aan vergunningen te onderwerpen om zo de stichting van islamitische

scholen af te remmen. Zij kwam daarmee in aanvaring met haar fractiegenoot C.G.A. Cornielje, die deze suggestie in strijd achtte met de vrijheid van onderwijs (zie *Jaarboek 2003 DNPP*, blz. 127-128). Mede door haar toedoen bleef dit thema ook in 2004 in de VVD de gemoederen bezig houden. In maart verscheen een discussienota van een werkgroep waarin ook de onderwijsspecialist van de Tweede-Kamerfractie E.R.M. Balemans zitting had. De werkgroep stelde zich welwillend op ten aanzien van het bijzonder onderwijs. De nota werd op 17 april besproken op een partijbijeenkomst gewijd aan het onderwerp 'vrijheid van onderwijs en integratie'. Hier kreeg de niet-aanwezige Hirsi Ali weinig bijval voor haar afwijzende standpunt. De stelling dat de overheid uitsluitend openbaar onderwijs diende te bekostigen, kreeg nauwelijks steun.

verwante instellingen en publicaties

In 2004 bracht de Tweede-Kamerfractie van de VVD verschillende notities uit. Op 10 februari publiceerde P.H. Hofstra in samenwerking met fractiemedewerker mevr. A. Mulder de notitie *Naar een moderne en eerlijke infraheffing 2008-2016*. Hierin bepleitte hij de invoering van een kilometerheffing (de zogeheten 'infraheffing'). In maart presenteerde mevr. L.J. Griffith het rapport *Agenda voor de veiligheid. De TBS ter discussie*. Zij vroeg hierin om een strengere behandeling van gedetineerden die voor zware vergrijpen vastzaten. In juni kwam de VVD-fractie met de notitie *Voor wat hoort wat*, geschreven door J.M. Geluk. Het stuk was een reactie op de nota *Ruimte* van minister mevr. S.M. Dekker van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Op 11 november presenteerde de VVD-fractie het rapport *Duurzame armoede: 35 jaar Nederlands ontwikkelingsbeleid*. Hierin kritiseerde de fractie het Nederlandse ontwikkelingsbeleid: de hier gevestigde hulporganisaties zouden teveel aan hun eigen institutionele belang denken. Op 17 december kwam de Tweede-Kamerfractie met de notitie *Oog voor ongekend talent. Van VMBO naar vakwerkschool en MAVO in 7 voorstellen*. Eén van de belangrijkste punten van de notitie was het voorstel om van de VMBO-school weer een vakwerkschool te maken en daarnaast een meer theoretische leerschool op te zetten. Voor dit laatste zou de enkele jaren geleden afschafte MAVO weer tot leven moeten worden geroepen.

Tot slot nam de Tweede-Kamerfractie het initiatief tot de bundel *Ode aan de vrijheid. De liberale traditie*, die op 4 oktober werd gepresenteerd. In de bundel, die was geredigeerd door persvoorlichter D. de Neef, waren bijdragen opgenomen van onder anderen Van Aartsen, Bolkestein, Hirsi Ali en de hoogleraar P. Cliteur. De auteurs gingen in

op het werk van een aantal vooraanstaande (klassiek) liberale denkers, hun betekenis voor het liberalisme en hun omschrijving van het begrip vrijheid.

Op 17 december vierde de Prof.mr. B.M.Teldersstichting – het aan de VVD verbonden wetenschappelijke bureau – haar vijftigjarig bestaan met een congres in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag. Thema was het liberalisme in de eenentwintigste eeuw. Ter gelegenheid van haar jubileum verscheen *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting*, geredigeerd door W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie, respectievelijk wetenschappelijk medewerker en directeur van de Teldersstichting. Overwegend aan de hand van interviews met vooraanstaande partijleden werd hierin een beeld gegeven van de geschiedenis van het in 1954 opgerichte wetenschappelijke bureau. Verder presenteerde de Teldersstichting op 22 juni de bundel *Marktmeesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, die was geredigeerd door M. van de Velde, medewerker van het bureau. In deze publicatie werden in een tiental artikelen de bijdragen besproken van de belangrijkste liberale economen als onder meer A. Smith, F. Hayek en J.M. Keynes aan de moderne economische theorievorming. Eerder al, op 28 januari, was het Teldersgeschrift *Bureaucratie aan banden. Perspectieven voor een nieuwe dereguleringsoperatie* verschenen. In dit geschrift, dat was geschreven door M. Andriessen, werd ervoor gepleit deregulering op alle overheidsniveaus door te voeren.

Op 28 en 29 februari vierde de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD) haar 55-jarige jubileum in het conferentiecentrum Woudschouten bij Zeist. Ruim tweehonderd leden waren aanwezig. Op 2 en 3 juli hield de JOVD in Cuijk een politiek congres over onder meer veiligheid en ontwikkelingssamenwerking. Tijdens het najaarscongres op 20 en 21 november in Leusden koos de vereniging een nieuwe voorzitter: H. de Backer, een 22-jarige student technische bedrijfskunde.

Het Liberaal Vrouwen Netwerk besteedde in 2004 veel aandacht aan het opzetten van een databank voor vrouwelijke partijleden. Ook organiseerde het netwerk twee parallelsessies tijdens de algemene ledenvergaderingen van de VVD.

De Bestuurdersvereniging van de VVD hield op 3 april haar jaarvergadering te Utrecht. Van Aartsen en minister Dekker hielden bij deze gelegenheid een inleiding. Het jaarcongres vond plaats op 7 en 8 november te Lunteren, met als thema ‘individualisering en de rol van de overheid en de media’. Een van de sprekers was de adjunct-hoofdredacteur van *de Telegraaf*, K. Lunshof.

personalia

Per 1 april 2004 werd F.H.G. de Grave voorzitter van het College Tarieven Gezondheidszorg en trad hij terug als Tweede-Kamerlid. Eerder was hij wethouder van Financiën in Amsterdam; staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; en minister van Defensie. Hij werd als kamerlid opgevolgd door mevr. E. van Egerschot.

G.M. de Vries werd op 25 maart benoemd tot coördinator van de Europese Unie voor de terreurbestrijding, een functie die was ingesteld naar aanleiding van de aanslagen in Madrid op 11 maart. De Vries was onder meer lid geweest van het Europees Parlement en van de Tweede Kamer. Van 1998 tot 2002 was hij staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Op 1 oktober legde D. Zwart zijn functie als directeur van het algemeen secretariaat van de VVD neer. In 1987 was hij als adjunct-secretaris aangetreden; vanaf 1996 fungeerde hij als directeur. Zijn werkzaamheden werden overgenomen door interim-directeur mevr. V.R. Oudkerk.

Op 22 november werd mevr. N. Kroes, oud-staatssecretaris en oud-minister van Verkeer en Waterstaat benoemd tot lid van de Europese commissie. Zij volgde F. Bolkestein op, die op 1 november zijn functie als eurocommissaris neerlegde.

HET WIJ-GEVOEL VAN EEN MORELE GEMEENSCHAP

Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis

H. te Velde

Inleiding

Het is in dit Jaarboek al vaak geconstateerd. De meeste politieke partijen verliezen hun leden en tenminste een deel van hun vroegere functies. Het rekruteren en stellen van kandidaten voor de verkiezingen is onverminderd het werk van politieke partijen, maar de band tussen maatschappij en partij is dun geworden.¹ In de bekende voorstelling van de politicologen R.S. Katz en P. Mair zijn de politieke partijen begonnen als maatschappelijke bewegingen die een band sloegen tussen staat en maatschappij, maar zijn ze inmiddels in feite staatsorganen geworden, op grote afstand van de kiezer.² Ze compenseren dat deels door een vrijwel permanente campagne, die in verkiezingstijd geïntensiveerd wordt. Op die manier leggen ze contact met de kiezer, maar dat contact is niet meer gebaseerd op de levenslange loyaliteit aan een politieke stroming waarmee men zich ideologisch verbonden weet, zoals in Nederland tijdens de verzuiling.

De nieuwe situatie levert niet alleen politici veel hoofdbrekens op, maar heeft ook consequenties voor de beschouwing van het verleden van de politieke partijen.³ Weliswaar kan men volhouden dat de historische studie van Nederlandse politieke partijen juist de laatste decennia bloeit als nooit tevoren. Over de geschiedenis van de Antirevolutionaire Partij (ARP) is een imposante reeks boeken verschenen en over dat andere model van de klassieke partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)/Partij van de Arbeid (PvdA), is er iets minder maar nog steeds veel. Ook over liberale partijen die minder goed passen in het klassieke beeld van de gedisciplineerde massapartij met ideologie, stevige organisatie en een vaste sociale basis, zijn de laatste decennia studies gepubliceerd. Zelfs over 'kleine politieke partijen' wordt geschreven.⁴ Het gaat vrijwel altijd om studies die met wetenschappelijke professionaliteit zijn geschreven, zowel wat betreft hun brongebruik als wat betreft de zakelijke houding tegenover het studieobject. Hoewel de meeste auteurs nog

steeds sympathiek staan tegenover hun object van onderzoek en vaak partijlid zijn, staat dat de professionaliteit niet in de weg.

En toch kriebelt er wat. In de klassieke partijgeschiedenis wordt het verschijnsel partij zelden geproblematiseerd. De totstandkoming en ontwikkeling van de partij worden beschreven en zo wordt partijgeschiedenis verkregen, maar geen geschiedenis van het verschijnsel partij. De kracht van het genre partijgeschiedenis is zo groot, zou men kunnen zeggen, dat als vanzelf het voltooidе partijenlandschap van het midden van de twintigste eeuw als een maatstaf is gaan fungeren waaraan partijen worden afgemeten. De meeste auteurs kunnen zich blijkbaar amper een ander model van politiek voorstellen. Dat is op zichzelf goed te begrijpen. Hoezeer de partij tegenwoordig ook ter discussie staat en hoe vaak ook wordt geklaagd over de gesloten eenpartijstaat (zoals bijvoorbeeld door de historicus J.W. Oerlemans)⁵, er zijn weinig tekenen dat we op weg zijn naar een partijloze democratie. Moderne vertegenwoordigende stelsels kunnen blijkbaar niet zonder 'partijen'. De vraag is alleen welke partij men bedoelt.

Zo begint een recente geschiedenis van de SDAP/PvdA in 1894, wat betekent dat men de geschiedenis van de partij bij het organisatorische begin van de 'moderne' beweging van de parlementairen legt en de oude beweging weglaat. De enkele jaren geleden verschenen geschiedenis van de ARP begint juist weer in 1829, bij het vroege werk van G. Groen van Prinsterer.⁶ Dit houdt in feite een keuze in voor een vooral levensbeschouwelijke invulling van de term partij, want van een moderne, gecentraliseerde en georganiseerde buitenparlementaire partij was pas vanaf de formele oprichting van de ARP in 1879 sprake. In geen van beide gevallen worden overigens veel woorden vuil gemaakt aan deze keuzes, die toch afwijken van wat de laatste jaren gebruikelijk is geworden. Enerzijds wordt de partij tegenwoordig meestal gedefinieerd als een groep die als zodanig kandidaten stelt voor verkiezingen van vertegenwoordigende lichamen: aan dat criterium voldeden de antirevolutionairen niet in 1829 en de sociaal-democraten al ruim voor 1894. Anderzijds wordt in de partijenhistoriografie van de negentiende eeuw vooral gezocht naar het moment waarop een partij ontstaat in de zin van een buitenparlementaire, goed geregelde organisatie met een ideologie en programma. In Nederland geldt dan de ARP van 1879 als begin, al is ook wel gepleit voor de conservatieven in de jaren zestig.⁷

De onder anderen door de historicus G. Voerman geconstateerde professionalisering van de partijgeschiedschrijving heeft er ook toe geleid dat die in toenemende mate 'normal science' is geworden, waarin precies de geschiedenis van organisatie en ideologie wordt gereconstrueerd, maar geen fundamenteel nieuwe vragen worden gesteld. Nu staat daar gezien de productiviteit en degelijkheid van de meeste auteurs veel

tegenover en is de keuze niet alleen te begrijpen maar ook te verantwoorden. Er blijven echter wel enkele vragen liggen.

Het belang van debat

Dat wordt al duidelijk wanneer we naar politieke geschiedenis buiten de klassieke partijgeschiedenis kijken. De moderne massapartij, die aan het einde van de negentiende eeuw ontstond en waarvan sinds de studie van de politicoloog R. Michels de (Duitse) sociaal-democratie het prototype vormde, is inmiddels vrijwel verdwenen.⁸ Dat is een uitdrukking van een verandering in politiek en maatschappij waardoor de gehele conceptie van politiek verschuift. In een poging die verandering te duiden, spreekt de Franse politiek filosoof B. Manin wat gechargeerd van een omslag van partijendemocratie naar ‘audience democracy’ of toeschouwersdemocratie.⁹ Manin prikkelt na te denken over een type democratie waarin partijen van het klassieke type niet langer de toon zetten, maar waarin het verdwijnen van deze dominantie als de overgang naar een ander soort democratie wordt beschouwd (en niet als verval, zoals gebeurde zolang men de klassieke partij als maatstaf aanhield).

Er zijn de laatste jaren signalen dat de historiografie zelfs nog een stap verder doet. De moderne massapartij wordt dan in plaats van als het summum van democratie (omdat die een stabiele en doordachte politiek mogelijk maakt op basis van organisatie en een levenslange keuze voor een ideologie) juist als doodtij beschouwd, omdat individuele keuzes en open politiek debat verdwijnen in een onbeweeglijk collectief. Het is op het eerste gezicht een terugkeer naar de oudere kritiek op de partij-oligarchie van Michels, maar het is meer dan dat. “Zingen in plaats van vergaderen”, noemt de historicus J. Loots de verschuiving na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 van de lokale levendige debatkultuur naar de gecentraliseerde partij met geritualiseerde feestcultuur in de SDAP. De politicoloog/historicus I. de Haan oppert dat er periodes zijn in de politieke geschiedenis waarin de aard van de politiek zelf ter discussie staat: de ‘constitutionele politiek’ van het midden van de negentiende eeuw en de huidige tijd. Daarnaast zijn er periodes van normale politiek waarin de dingen geregeld worden en de politiek zelf min of meer stabiel is: de tussenliggende periode waarin de verzuilde massapartijen domineerden. De historicus D. Bos concentreert zich op de fase in het socialisme waarin nog geen gevestigde partij bestond (tweede helft van de negentiende eeuw). Hij is duidelijk meer geboeid door de wat rommelige open situatie waarin alles mogelijk was – van straatrumoer tot gepassioneerd debat – dan door de gevestigde en gedisciplineerde maar ook gesloten partij. Wat deze uiteenlopende en betrekkelijk willekeurig gekozen voorbeelden gemeen

hebben is een vaak impliciete maar daarom niet minder sprekende voorkeur voor politiek opgevat als een open debat. Dat is waar politiek om zou moeten draaien, hoe opener hoe beter, van staatsrechtelijk debat in de Kamer tot debat in een rokerig café met de vuist op tafel of de stoelpoot in de hand.¹⁰

Een fraai internationaal voorbeeld van deze momenteel sterke voorkeur voor debat biedt het vuistdikke *Habilitationsschrift* van de Duitse historicus Th. Welskopp over de vroege Duitse sociaal-democratie (zoals gezegd het voorbeeld van de moderne partij), dat in 2000 verscheen.¹¹ In het Duitse academische systeem dient de Habilitation als tweede, en in de regel dikkere proefschrift, dat onder leiding van een promotor wordt geschreven. Promotor was in dit geval de historicus J. Kocka, die veel over de arbeidersbeweging geschreven heeft en zich daarbij onder meer richtte op de sociale achtergrond van het socialisme. In Welskopps boek komt die dan ook uitvoerig aan de orde, maar het is duidelijk dat daar niet het hart van de auteur ligt. Iets meer in de buurt komt al zijn analyse van de concrete, bijna fysieke betekenis van ideologie en wereldbeeld voor de vroege socialisten (een eigen interpretatie van een klassiek thema). Maar de originaliteit van het boek ligt vooral in de beschrijving van het socialisme als een beweging van publieke vergaderingen, heftig debat en gepassioneerde introductie tot 'politiek'. Het gaat om politiek als een bezigheid waar de vroege socialisten zich zonder voorbehoud in stortten, politiek bijna als vorm van existentie; om een directe volksinvloed die zich uitte in '*Vereinsmanie*' en '*Versammlungswut*'; om charismatische leiders en de manier van vergaderen in massabijeenkomsten.

Ook hier dus weer de concentratie op het open debat. Zo bezien is de gevestigde partij waar het debat zich in principe binnen de enge grenzen van de partijlijn afspeelt, niet een erg interessant studieobject. Vanuit deze invalshoek doet zich de vraag voor waarom iemand een deel van zijn vrijheid zou opgeven om zich in een partijverband te voegen. De klassieke antwoorden op deze vraag zijn te vinden in de indeling van Welskopps boek: determinatie door de sociale achtergrond en stimulans door ideologie. Arbeiders traden toe tot de sociaal-democratie omdat zij arbeiders waren en zij lieten zich daarbij leiden door de aantrekkelijkheid van de partij-ideologie. Welskopp laat echter in navolging van andere sociaal-historici zien dat 'de arbeidersbeweging' maar ten dele een beweging van arbeiders was. Verder waren ideologie en herkomst wellicht belangrijke factoren, maar geen allesoverheersende. Vaak kwam bijvoorbeeld de kennismaking met de ideologie pas tot stand na de toetreding tot de partij. Deze laatste vond vaak plaats na bezoek aan een massabijeenkomst of deelname aan een demonstratie. Daar beleefde de noviet het socialisme in actie en sloeg de vonk over.¹²

We zouden dit de culturele aantrekkingskracht van de partij kunnen noemen. Klassieke partijgeschiedenissen beschrijven organisatie en ideologie. Ook de sociale achtergrond van de partijen heeft de aandacht gekregen, maar de cultuur is verwaarloosd. Deels is dat het gevolg van een paradox. Een zeker belang kennen de meeste onderzoekers wel toe aan de factor cultuur, maar die wordt altijd in het voorbijgaan behandeld, en krijgt daardoor de functie van aankleding of illustratie van het verhaal. Daarmee treedt een cirkel in werking: door de wijze van behandeling lijkt cultuur van niet meer dan anekdotisch belang, zodat het thema ook niet verder komt dan dat. De historicus J.A. Bornewasser, de schrijver van het standaardwerk over de Katholieke Volkspartij (KVP), levert daarvan een voorbeeld. Hij meent dat een politieke beweging als de KVP eigenlijk alleen van binnenuit te begrijpen is, juist omdat alleen iemand die de KVP van huis uit kent, voldoende vertrouwd is met de wereld en geest van de partij. Voor de insider die hij zelf is, spreekt echter het klimaat van de partij zo vanzelf, dat hij daar alleen in het voorbijgaan aandacht aan besteedt. Hij is als de vis die het water waarin hij zwemt niet analyseert.¹³

Het zou kunnen dat de factor cultuur pas geïnterpreteerd kan worden en pas echt in beeld komt als men wat meer afstand heeft tot het object van onderzoek. Pas dan gaat men vragen stellen als: wat bond de leden van de partijen nu eigenlijk, waarom werd men lid? Het onderzoek naar wat men de 'sociabiliteit' van de partijen zou kunnen noemen is nog maar amper op gang gekomen.¹⁴ Zolang de politieke partijen als massabewegingen met allerlei ermee samenhangende verenigingen vanzelf spraken, werd dit aspect nauwelijks gezien. Toen in de jaren zestig de ontzuiling uitbrak, viel het opeens op. Maar meer dan min of meer nostalgische terugblikken en enkele aardige maar impressionistische beschouwingen over het rijke roomse leven, de stugge mannenbroeders, de rode familie en de vrijzinnige burgerheren leverde het nieuwe inzicht niet op.¹⁵ Men zou zelfs kunnen zeggen dat de genoemde professionalisering van de partijgeschiedschrijving ertoe heeft bijgedragen dergelijke gegevens als anekdotisch aan de kant te schuiven. Zijn ze werkelijk meer dan anekdotes? Als men blijft staan bij uiterlijke kenmerken van politieke bewegingen, dan blijft het daarbij. Maar als men verder kijkt, naar de *betekenis* die symbolen, rituelen en gewoontes hadden, dan komt men bij een belangrijke karakteristiek van de moderne politieke partij tussen het einde van de negentiende eeuw en de jaren zestig, in Nederland maar ook elders. Het gaat daarom in deze beschouwing niet om die uiterlijke kenmerken als zodanig, maar om de betekenis ervan in het licht van de ontwikkeling van 'de partij', niet van één partij maar van het verschijnsel partij.

Cultuur en identiteit: de religieuze dimensie van partijpolitiek

Tot op de dag van vandaag blijft de studie van Michels een van de belangrijkste beschouwingen over de moderne partij. Zijn onderzoek heeft de centrale positie van de Duitse sociaal-democratie als model voor de moderne partij bevestigd. Omdat de sociaal-democratie geldt als het beste voorbeeld van de moderne partij, wordt die partij vaak automatisch verbonden met een sociale basis. Zie bijvoorbeeld Manin, die zich in navolging van velen door het sociaal-democratische voorbeeld laat leiden als hij zegt dat in de partijendemocratie (globaal tussen het einde van de negentiende eeuw en de jaren zeventig) politieke voorkeuren door sociaal-economische factoren bepaald werden en dat '*electoral cleavages*' '*class divisions*' weerspiegelden.¹⁶ Voor een belangrijk deel valt dit niet te ontkennen, maar alleen al het Nederlandse geval maakt duidelijk dat niet alleen klassenverschillen maar ook religieuze verschillen een grote rol speelden. Bovendien was hier de ARP de eerste moderne partij, en niet de sociaal-democratie zoals internationaal vaak als vanzelfsprekend geldt.¹⁷ Sociale determinatie is dus hooguit een deel van het verhaal. Nu functioneerden de religieuze partijen met hun veld van verwante organisaties in de praktijk ook als stabiele sociale groepen en zou men dus toch kunnen zeggen dat de moderne politieke partij vooral een sociaal verschijnsel was. Dit is de klassieke visie en die is ook niet onwaar. Ze is echter wel onvolledig. De moderne politieke partij uit de periode van de partijendemocratie was namelijk niet alleen een sociaal, maar ook een religieus verschijnsel.

Om te beginnen ontstonden vooral vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw overal niet alleen socialistische, maar ook confessionele partijen. Dit waren vooral katholieke partijen zoals het *Zentrum* in Duitsland, met de ARP als succesvolle orthodox-protestantse uitzondering. De katholieke kerk had aanvankelijk bedenkingen bij politieke organisatie op religieuze basis, maar de partijen ontwikkelden zich toch snel.¹⁸ Verbonden met de opkomst van deze partijen was de grote en nieuwe aandacht voor het religieuze element in politieke thema's als onderwijswetgeving, *Kulturkampf*, confrontatie tussen kerk en staat en zedelijkheidswetten. Maar belangrijker voor dit artikel zijn de religieuze of 'religieuze' aspecten van de moderne partij, ook en vooral van de veelal atheïstische socialistische partijen. De leiders in het vroege socialisme traden op als profeten en werden ook zo beschouwd. Bekend is dat F. Domela Nieuwenhuis in Friesland gold als 'us verlosser' en dit was niet uitzonderlijk. De Duitse socialistenleider F. Lassalle werd vereerd als een messias, en hetzelfde gold voor de liberale leider W. Gladstone in Groot-Brittannië en voor A. Kuyper in Nederland.¹⁹

De Duitse socioloog M. Weber leende het begrip charisma (genadegift) uit de godsdienstwetenschap om het nieuwe religieus gekleurde leiderschap te kunnen begrijpen dat zich aan het einde van de negentiende eeuw manifesteerde. En hij was zeker niet de enige beschouwer van het politieke leven van zijn tijd die naar religieuze termen zocht om het verschijnsel van de moderne partij met toebehoren te beschrijven. In Michels' analyse wemelt het van termen als apostelen, profeten, martelaren, sekten en Christus. In een andere, vrijwel even beroemde analyse van de opkomst van de moderne partij, van de Rus M. Ostrogorski, heet het dat de afhankelijkheid aan de partij 'a sort of religion' was, 'resembling that of the Church'.²⁰ Ook de Italiaanse politicologen V. Pareto en G. Mosca stelden partijen, sektes en kerken zo ongeveer op één lijn en wezen op de overeenkomsten tussen de sociabiliteit van de kerken en die van partijen.²¹

Nu kan men betogen dat deze omschrijvingen vooral een uiting waren van de negatieve houding of tenminste de afstand van de auteurs tegenover hun onderwerp. Zij grepen naar religieuze termen om te betogen dat de moderne partij haar leden even sterk disciplineerde als de klassieke kerk, een even sterke gedachtepolitie uitoefende en een even weinig rationele vorm van politiek introduceerde. Hier wordt politiek dus als het ware *gereduceerd* tot religie. Dat socialistische politiek een religieus element bevatte, werd door haar tegenstanders gebruikt om haar te diskwalificeren: ze was niet meer dan een geseculariseerde religie.²²

Het interessante is echter, zoals verderop nog duidelijker zal worden, dat ook socialisten zelf hun ervaring met de nieuwe politiek in religieuze termen beschreven. Waarom was dat? Natuurlijk was het religieuze vocabulaire in de negentiende en beginnende twintigste eeuw nog alom aanwezig en lag het voor de hand daarop een beroep te doen als men een ingrijpende sociale en persoonlijke ervaring wilde beschrijven. Hier is echter de aard van die ervaring van groot belang. In zijn analyse van de partijdemocratie wijst Manin erop dat voor veel socialistische kiezers stemmen geen 'keuze' impliceerde (die per verkiezing kon verschillen), maar een uitdrukking was van hun 'sociale identiteit en bestemming'. Zij stemden op diegenen die zij beschouwden als lid van hun eigen wereld. Hun vertrouwen was gebaseerd op 'a feeling of belonging and a sense of identification'.²³ Hier duikt het woord identiteit op. Manin heeft het over de kiezer, maar in ieder geval voor partijactivisten gold dat de partij hun identiteit bepaalde. De partij paste in de rij van mogelijke groepen waarmee individuen hun identiteit bepalen zoals de natie, het beroep, de stad, de familie. Ze nam vanaf het einde van de negentiende eeuw tot in de jaren zeventig in die rij zelfs een vooraanstaande plaats in.

Als men religie in verband brengt met zingeving, kan men volhouden dat veel vormen van politiek een 'religieus' element bevatten. Maar in de partijendemocratie speelden daarnaast de groep en de grenzen van de groep een overheersende rol. Het ging om 'wij' tegenover 'zij'. De leiders van de groep werden vertrouwd omdat (en voor zolang) zij herkenbaar 'een van ons' waren.²⁴ Daarin speelde ideologie een belangrijke rol, maar vooral als men die opvat als de manier waarop men in de wereld staat, iets wat niet alleen met theorie te maken heeft maar ook met emoties, tradities en groepsgebruiken. Zoals in de Nederlandse verzuiling duidelijk werd, ging het om een totaalpakket. Analytici van voor de Tweede Wereldoorlog wezen dan ook vaak op het 'totale' of 'integrale' karakter van de moderne partij.²⁵ Na de oorlog was dit verdacht geworden en werd natuurlijk het onderscheid tussen democratische en totalitaire partijen zo scherp mogelijk getrokken. Voor de bekende Franse onderzoeker van politieke partijen M. Duverger was het duidelijk. Hij maakte een onderscheid tussen 'partis totalitaires' (zoals de communistische) en 'partis spécialisés' en zag eigenlijk alleen in de totalitaire partijen de neiging de invloed van de partij tot in alle hoeken van het persoonlijke leven uit te breiden. Alleen die stelde hij op één lijn met religieuze ordes. Hij kon er echter niet omheen vast te stellen dat ook de sociaal-democratische partijen zekere religieuze elementen bevatten.²⁶

Fascisme en Tweede Wereldoorlog hadden de schaduwzijden van een religieuze devotie in de politiek duidelijk gemaakt en na 1945 gold het religieuze aspect van de politiek meestal als teken dat de grens van de democratie in zicht kwam of werd overschreden. *The God that failed* luidt niet voor niets de titel van een beroemd boek waarin omstreeks 1950 een aantal bekende intellectuelen hun communistische dwalingen opbiechten.²⁷ De grens tussen foute, totalitaire vormen van politiek en goede, rationele, liberaal-democratische vormen is echter niet zo helder als het in de eerste decennia na de oorlog leek. Ook achteraf is de communistische partij wellicht het voorbeeld waar men de effecten van de partij als een religieuze 'morele gemeenschap' het scherpst ziet en het duidelijkst de bijna letterlijk pathologische kanten ervan aangewezen kunnen worden.²⁸ Maar ook de vroege, democratische partijen waren ervan doordrongen. Deze partijen hebben de democratisering bevorderd, zich neergelegd bij een pluralistisch bestel en zijn op den duur de steunpilaren geworden van het parlementaire bestel. Men zou dan natuurlijk de religieuze aspecten van de partijen kunnen afdoen als bijverschijnsel, aberratie of kinderziekte uit de beginperiode, maar dan doet men geen recht aan de aard van de politiek onder de partijendemocratie. De moderne partij was meer dan een instrument om een staatkundig doel te bereiken. Zij was ook een 'thuis' voor haar aanhang die het mogelijk

maakte te participeren in de gevestigde politiek op een manier die daarvoor ondenkbaar was geweest. In romantische vorm: samen sterk tegen de boze buitenwereld.²⁹ De historicus P. de Rooy heeft daarvoor het begrip 'morele gemeenschap' gebruikt, dat beter dan 'zuil' aangeeft dat het hier niet vooral om instituties gaat, maar om de manier waarop individuen zich verbonden voelden met een universum van waarden en tradities.³⁰

Voor Nederland kan men volhouden dat de verzuilde partijendemocratie – die zich ontwikkelde vanaf het einde van de negentiende eeuw, in volle bloei was in het interbellum en de jaren vijftig en zich handhaafde tot in de jaren zestig – voor een groot deel van de bevolking de introductie tot de parlementaire democratie heeft gevormd. Als groep gelijkgezinden waarbinnen een familie-achtig vertrouwen heerste, leerde men gebruik te maken van het politieke systeem. De morele gemeenschap heeft voor veel individuen de 'functie' gehad van vertrouwd maken met het systeem (dat in dat proces natuurlijk ook zelf nogal van karakter veranderde, zodat men niet van 'integratie' in een bestaande wereld kan spreken).³¹ Deze functie is zeer bevorderlijk geweest voor de ontwikkeling van de parlementaire democratie, juist door de 'irrationele' elementen van de morele gemeenschap.

De bekering tot het wij-gevoel

De moderne partij is begonnen als oppositiebeweging en dat heeft haar gestempeld. Het is geen toeval dat de poging van de Nederlandse conservatieven in de jaren zestig van de negentiende eeuw om een moderne partij te stichten, uiteindelijk mislukte; zij waren te veel een partij van het establishment. Hetzelfde gold voor de liberalen, die ook moeizaam tot partijvorming geraakten. De combinatie van betrokkenheid bij het politieke systeem en tegelijkertijd organisatie in eigen kring en oppositionele afzondering heeft het succes van de moderne partij bepaald. De partij was een beweging die het bestaande bestel ingrijpend wilde veranderen en zich daarom wilde onderscheiden van de gevestigde macht, maar er wel betrekkingen mee aanging. In het parlementaire systeem bestonden al partijen, maar dat waren deels kiesverenigingen die niet veel meer deden dan kandidaten stellen voor de verkiezingen en deels losse groepen in de Kamer. Het nieuwe van de moderne partij was de eenheid die ontstond door buitenparlementaire organisatie en ideologische basis. Beide leidden tot een duidelijke scheiding tussen wij en zij. De intensiteit en betekenis van dit wij-gevoel worden onvoldoende onderkend als men zich beperkt tot een analyse van organisatie en ideologie op zichzelf. Het wij-gevoel verdient als zodanig studie. Dat is niet gemakkelijk, omdat de partij met bijbehorende organisaties immers

een totaalpakket aanbood dat zich op het eerste gezicht verzet tegen de analyses. De tijd is echter rijp om nu eens het wij-gevoel als uitgangspunt voor analyse te nemen.

De religieuze connotaties van het partijlidmaatschap zouden daarvoor als beginpunt kunnen dienen: bij de toetreding tot de partij en bij de beschrijving van het lidmaatschap zelf. Men moet dan wel bij de socialistische partijen in landen als Duitsland en Nederland beginnen, waar dit verschijnsel het duidelijkste waarneembaar en het meest verrassend is. Dat in de confessionele partijen religie een rol speelde, wil men wel aannemen. Ook het religieuze element in de Britse Labour-beweging is niet echt verrassend als men weet dat socialisme in Groot-Brittannië aanvankelijk nauw verbonden was met 'evangelicalism', zoals bij de eerste grote leider J. Keir Hardie. Een latere voorman als Ph. Snowden schrijft in zijn autobiografie uit de jaren dertig weliswaar dat het socialisme iets nieuws was als 'politics inspired by idealism and religious fervour' en roept uit: 'Oh that the Socialist movement of today could recapture the spiritual exaltation and religious faith of those early days!'³² Maar in Labour ging het tenminste deels om religie in de letterlijke zin van godsgeloof. Er bestond zelfs een 'Labour Church', niet als metafoor maar werkelijk als kerkgenootschap. De continentale socialistische bewegingen in Duitsland en Nederland daarentegen hadden veel sterkere banden met het atheïsme. Als het hier om socialisme als religie ging, werd vooral de betekenis van het politieke socialisme aangeduid.

De toetreding tot de socialistische partij is wel als 'bekering' beschreven.³³ Dit moment is in autobiografieën vaak het keerpunt dat de overgang markeert tussen de onbewuste toestand waarin de hoofdpersoon voordien vegeteerde en de heldere, bewuste strijd die hij nadien leverde. 'Een "wedergeboorte" was de kennisneming van de socialistische beweging voor mij in schier alle opzichten', zo beschreef de sociaaldemocraat J.H.A. Schaper zijn bekering met het woord dat in bevindelijke kringen werd gebruikt.³⁴ In de Duitse sociaal-democratie die internationaal als voorbeeld gold en die zich het meest tot staat in de staat ontwikkelde, is het genre van de beschrijving van de bekering het meest tot bloei gekomen. Het werd een genre met eigen conventies dat veel belangstelling trok en er zijn aanwijzingen dat de Nederlandse socialistische autobiografieën beïnvloed zijn door het dominante Duitse voorbeeld.³⁵

De autobiografieën werden geschreven toen de partij gevestigd was, of zich bezig was definitief te nestelen. Het zijn verhalen die zin moesten geven aan het leven van de individuele partijactivist, maar die ook een betekenis hadden in de ontwikkeling van de partij als collectief. Het is uit allerlei bronnen duidelijk hoe ingrijpend en overweldigend de ervaring van een massabijeenkomst kon zijn voor jongeren die zich voor

politiek interesseerden. Zoals de hierboven reeds aangehaalde Welskopp heeft betoogd, was de ervaring in eerste instantie vaak niet de behoefte om zich als radertje in het goed georganiseerde geheel van de partij te voegen – als dat het was, zou men dergelijke verhalen later ook veel tegenkomen, terwijl ze juist de aanvangsfase van de socialistische beweging typeren –, maar het bevrijdende gevoel zelf actief politiek te kunnen bedrijven. Politiek was niet langer iets van de anderen, de heren, de bonzen of wie dan ook, nee, politiek kon men zelf doen. Dit was het gevoel dat de bestaande kaders niet langer golden en dat er veel mogelijk was. Het was het revolutionaire sentiment uit het beginnende socialisme. In de autobiografie die later werd geschreven, werd dit sentiment gekanaliseerd tot het Paulus-moment. Opeens zag men het licht en dat licht werd verspreid door de beweging. Door de keuze voor het socialisme als ‘beking’ te beschrijven, kreeg die de betekenis van absolute breuk en waterscheiding. De grens tussen de burgerlijke maatschappij en de socialistische wij-groep werd streng gemarkeerd. Geen kwestie van zwevende kiezers hier – als men al het kiesrecht bezat, dan was nu de keuze voor het leven gemaakt. Vanaf nu verscheen het hele leven in een socialistisch licht. Althans, zo absoluut werd de breuk later voorgesteld. In de praktijk gaan bekingen in het algemeen niet vaak zo radicaal en gaat het om een proces.³⁶ Niettemin was de uitkomst van dit proces duidelijk: de partij was een zelfstandige organisatorische en ideologische eenheid die op de absolute loyaliteit van zijn actieve aanhang kon rekenen.

De traditie van de morele gemeenschap

Juist in de beginfase moest de grens tussen wij en zij scherp worden gemarkeerd. Er was nog amper een organisatie, de ideologie was nog onduidelijk – in de praktijk kwam de keuze voor de ideologie pas na de keuze voor de groep – er was kortom nog veel vloeibaar en onduidelijk. Voor wie het meemaakte was de beginfase spannend en iets om nooit meer te vergeten en ze zou ook beschouwd kunnen worden als een creatief moment waarin ter discussie stond hoe politiek moest worden vormgegeven. Achteraf werd vaak wat lacherig gedaan over de opwinding uit die tijd. Die was nog onvolwassen, maar nu had men de rijpheid van rustige organisatie bereikt! Op die manier werd de fase van luidruchtig debat dat soms met fysieke middelen werd voorgezet, beschreven als een weliswaar noodzakelijke maar inmiddels overwonnen pubertijd.³⁷ Slechts anarchisten en revolutionaire socialisten zoals H. Roland Holst betreurden dat.

Nu brak een nieuwe fase aan, die van de gevestigde partij. Men kan het begin van de partij eventueel beschrijven naar analogie van een religi-

euze sekte, met charismatische leiders, algehele overgave en gedeeltelijke afscheiding van de wereld. Tegenstanders van strakke organisatie die de voorkeur bleven geven aan een open beweging, zagen dat al snel. In 1891 werd al in het socialistische blad *Recht voor Allen* gedebatteerd over de merites van organisatie. De timmerman Oosterhoff uit Amsterdam deed een duit in het zakje: 'Ik voor mij ben tegen alle partijen, omdat ik in partijen de overblijfselen zie der bloeddorstige godsdienstige sekten.' Hij wilde een algemene arbeidersbeweging 'zonder kleur of kerk'.³⁸ De gevestigde partij vertoonde meer gelijkenis met een kerk dan met een sekte; er ontstond iets wat politicologen uit die tijd zelf graag vergeleken met een gevestigde kerk. Zij deden dat vaak in denigrerende termen, maar ook hier kozen de partijactivisten zelf wel eens de religieuze terminologie. Niet alleen de gevestigde structuur onderscheidde de 'kerk' van de 'sekte', maar ook de emotie die met het lidmaatschap verbonden was. Deze was niet meer de revolutionaire passie uit de beginfase, maar het besef deel te hebben aan een *traditie*.

Al in het begin van de twintigste eeuw schreef Michels dat er 'bereits eine förmliche *sozialistische Tradition*' was ontstaan onder arbeiders. 'Der Sohn erbt vom Vater den Klassengedanken den dieser vielleicht seinerseits bereits vom Grossvater übernommen hatte.' Men hoefde zich niet meer tot het socialisme te bekeren, maar was 'in die Partei sozusagen hineingeboren'.³⁹ Minstens twee generaties later gebruikte de Duitse sociaal-democraat W. Brandt precies dit woord 'hineingeboren' om te betogen dat hij zonder eigen verdienste als vanzelf vanuit zijn achtergrond deel was geworden van de 'Tradition der Arbeiterbewegung' en de 'Gedankenwelt der europäischen Sozialdemokratie'. 'Ik was als 't ware socialist van geboorte'. Ook Brandt noemt dit socialisme in aanleg een 'religie', maar het draait hier dan meer in het bijzonder om religie in de vorm van traditie.⁴⁰

Zoals een kerk bezat de ideaaltypische gevestigde partij een leer en een organisatie, en net als een kerk was ze ook meer dan dat. De groep van gelijkgezinden was door een gemeenschappelijk verleden, gemeenschappelijke cultuur en traditie verbonden en die bepaalden de grote mate van loyaliteit en samenhang. Bij een oppositionele en geïsoleerde partij als de communistische trad dit verschijnsel wellicht het meest nadrukkelijk aan het licht, maar ook partijen die bestuurders leverden zoals de ARP en de SDAP en in mindere mate de PvdA kenden het. Deze elementen van de partijcultuur kan men bestuderen naar analogie van wat er in kerken in dezelfde periode plaats had. Niet toevallig wordt in de sociale geschiedenis van religie voor de periode van de partijdemocratie dezelfde analogie tussen partij en kerk gehanteerd: in deze tijd waren confessionele partijen en kerken sociale bewegingen en socialistische bewegingen religieuze groepen.⁴¹ Net zomin als kerken tot

sociale bewegingen gereduceerd kunnen worden, kan men in socialistische partijen slechts kerken zien, maar door de analogie gaat men wel letten op bepaalde aspecten van de partijpolitiek uit de tijd van de verzuiling: politiek als zingeving, vorm gegeven binnen een groep met een eigen cultuur die bepaald werd door loyaliteit, strenge grenzen en traditie.

In 1971, dus toen van de verzuiling slechts nog resten over waren, zei de vooraanstaande politicus H.K.J. Beernink van de Christelijk-Historische Unie (CHU) dat de 'traditie, die traditionele banden van de kiezers met een partij' verdwenen waren.⁴² De socioloog Weber onderscheidde in zijn hoofdwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* drie vormen van gezag: charismatisch, gebaseerd op het geloof in de buitengewone kwaliteiten van een leider, legaal-rationeel, gebaseerd op de rationele regels en structuren van organisaties en wetten, en traditioneel, gebaseerd op de heilige kracht van traditioneel leiderschap.⁴³ Het traditionele gezag verbond Weber met erfelijk koningschap, dat in de moderne maatschappij amper een plaats zou hebben; het woord 'heilig' wijst ook op een traditioneel-religieuze connotatie en in die zin kan men het traditionele gezag beschouwen als een tegenhanger of concurrent van het eveneens religieus geconnoteerde charismatische gezag.

Het moderne politieke bedrijf was het domein van het legaal-rationele gezag, de regels van de parlementaire democratie, de betrouwbare structuren van bureaucratie en organisatie. In eerste instantie zou men geneigd zijn de moderne partij zonder meer bij deze vorm van gezag in te delen. Maar de verzuilde partij was in feite voor een groot deel gebaseerd op traditioneel gezag (binnen religieuze gemeenschappen of de rode familie). Dat wil niet zeggen dat de keuze van de kiezers een 'irrationele' keuze was, maar dat hun keuze voor een belangrijk deel gedetermineerd was door hun lidmaatschap van een verzuilde groep. Eerst was er de fase van het charismatische gezag van leiders die door hun optreden konden fungeren als katalysator van het ontstaan van levensbeschouwelijke groepen – het meest voor socialisten en antirevolutionairen, minder in het geval van de katholieken, die zich al een aparte groep voelden vóór het ontstaan van de moderne partijen. Daarna volgde in de partijen een lange periode van traditioneel gezag, dat werd ondersteund door elementen van legaal-rationeel gezag.

Wie de werking van de partijen alleen langs deze laatste lijnen analyseert, ziet essentiële aspecten van de partij over het hoofd. Ook de werking van ideologie of de stimulans die uitging van de verbondenheid van een sociaal milieu kan men het beste begrijpen als ingebed in traditioneel gezag. Zoals gezegd wordt daarmee niet de rationaliteit van de kiezer in twijfel getrokken, al was het maar omdat de keuze voor de instandhouding van de levensbeschouwelijke groep en de daarmee

verbonden groepsemancipatie vanuit het oogpunt van het individuele lid van de groep rationeel was. Maar de keuze was nauw verbonden met het gehele sociale leven en veel meer dan een zakelijke keuze bij de verkiezingen alleen.

Slot

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat onderzoek naar het traditionele gezag van de morele partijgemeenschap van groot belang is om de periode van de partijdemocratie in het algemeen en die van de Nederlandse verzuiling in het bijzonder te begrijpen. Dit onderzoek zou zich kunnen concentreren op de '*lieux de mémoire*' van de partijgemeenschappen en zo een cultuurgeschiedenis van de partij kunnen opleveren.⁴⁴ Maar vanuit het oogpunt van de geschiedenis van politiek is het van nog meer belang dit onderzoek te verbinden met een onderzoek naar de *betekenis* die de traditie had en de loyaliteit die met die traditie verbonden was. In dit verband moet men beginnen met te erkennen dat de partij behalve een sociaal ook een religieus verschijnsel was. Pas dan kan een publiek dat de verzuiling alleen nog uit horen zeggen kent de grote kracht van de traditie leren begrijpen.

noten

¹ Op 15 oktober 1999 organiseerde het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen een congres over politieke representatie; zie voor de bijdragen het *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2001.

² Richard S. Katz en Pater Mair, 'Changing models of party organization and party democracy. The emergence of the cartel party', in: *Party Politics*, 1 (1995), no. 1, 5-28.

³ Zie voor het volgende onder meer het overzicht bij Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), no. 2, 226-269.

⁴ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam, 2003.

⁵ J.W. Oerlemans, 'Een-partijstaat Nederland', in: *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990, en het daaropvolgende debat.

⁶ Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem, red., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994*, Amsterdam, 1994; George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, red., *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980*, Hilversum, 2001.

⁷ Zie voor dit laatste Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyali-*

teit. *Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999; zie ook idem, 'Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2003, 213-226.

⁸ Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, Stuttgart, 1989 (oorspronkelijk 1911).

⁹ Bernard Manin, *The principles of representative government*, Cambridge, 1997.

¹⁰ Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*, Amsterdam, 2004, 181-183; Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2003; Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*, Amsterdam, 2001.

¹¹ Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Bonn, 2000.

¹² Mooie voorbeelden daarvan onder meer in Jochen Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde. Das Kommunikationsverhalten in der deutschen Arbeiterbewegung und die Konzeption der sozialistischen Parteipublizistik durch August Bebel*, Bonn/Bad Godesberg, 1977.

¹³ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995; band II: *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, Nijmegen, 2000; zijn overtuiging dat partijgeschiedenis liefst van binnenuit geschreven moet worden, heeft Bornewasser het meest pregnant in congresbijdragen en interviews naar voren gebracht (zie bijvoorbeeld *Historisch Nieuwsblad*, 4 (1995), 6 (dec.), 6-8).

¹⁴ Dit begrip uit de cultuurgeschiedenis en het verenigingsonderzoek zou men voor de partijcultuur kunnen gebruiken: Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', in: *De Negentiende Eeuw*, 28 (2004), 3 (okt.), 193-205, vooral het einde van het artikel.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld I. Schöffner, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939' (1968), in: idem, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1987, 89-90; en de 'documentaires' zoals de eerste en vaak herdrukte van Michel van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935*, Utrecht, 1963.

¹⁶ Manin, *op.cit.*, 209.

¹⁷ Bijvoorbeeld Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*, Utrecht, 1996, 22, wijst op de 'kanttekening' die de ARP bij de gevestigde opvatting plaatst.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Stathis N. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca/ Londen, 1996.

¹⁹ Zie Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, hoofdstuk 2; uitgewerkt in idem, 'Charismatic leadership, 1870-1914. A comparative European perspective', in: Richard Toye en Julie Gottlieb, red., *Making reputations. Power, persuasion and the individual in modern British politics*, London/New York, 2005, 42-55.

²⁰ M. Ostrogorski, *Democracy and the organization of political parties*. Deel 1: *England*, Chicago, 1964, 206.

²¹ Zie Paolo Pombeni, *Introduction à l'histoire des partis politiques*, Parijs, 1992, 164 en 171-172.

²² Zie in het algemeen Karl Loewith, *Meaning in history. The theological implication of the philosophy of history*, Chicago, 1949.

²³ Manin, *op.cit.*, 209-211.

²⁴ Vergelijk Henk te Velde, 'Trust and the development of party politics. Ramsay MacDonald's "betrayal" and the British Labour party', in: Frank R. Ankersmit en idem, red., *Trust: cement of democracy?*, Leuven, 2004, 71-88.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Manin, *op.cit.*, 215, die voorbeelden van Ostrogorski en Carl Schmitt aanhaalt.

²⁶ Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1951, 140-158 ('Nature de la participation'); Vossen, *op.cit.*, heeft hier al op gewezen.

²⁷ Richard Crossman, red., *The God that failed. Why six great writers rejected communism*, New York, 1954 (oorspronkelijk 1949).

²⁸ Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976*, Meppel, 1990; Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930*, Amsterdam, 2001, vooral de conclusie.

²⁹ S.T. (Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer), 'Wat de partij voor ons is', in: *Het Volk* 24 mei 1902. Vergelijk Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*, Amsterdam, 2005, 277.

³⁰ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen, 1999, 177-262.

³¹ Zie over deze functie van partijendemocratie: Doeko Bosscher, 'Good old pillarisation. An attempt at (re-)evaluation', in: Ankersmit en Te Velde, *op.cit.*, 89-108; en het reeds aangehaalde opstel van Te Velde in deze bundel.

³² Philip Snowden, *An autobiography*, deel II: 1919-1934, Londen, 1934, 63 en 71. Zie verder Stephen Yeo, 'A new life. The religion of socialism in Britain 1883-1896', in: *History Workshop. A journal for socialist historians*, 4 (1977), 5-56.

³³ Zie voor Nederland Piet de Rooy in: Frits Boterman en idem, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin de siècle*, Amsterdam, 1999, 32-34; Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: Remieg Aerts, Janny de Jong en idem, red., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Hilversum, 2002, 24-29. Beschouwingen daarover formuleerde ik ook in het NWO-Pionierprogramma 'Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek in Nederland en West-Europa, 19e en 20e eeuw', waarvan de eerste versie uit 1998 dateert.

³⁴ J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*, 2 dln., Groningen, 1933-1935, dl. I, 16.

³⁵ Te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', 11, 27-29. De compilatie van autobiografieën J.F. Ankersmit, red., *Arbeiderslevens*, Amsterdam, 1919, vi, verwijst naar het werk van Paul Göhre dat aan de basis van het genre in Duitsland stond.

³⁶ Zie onder meer als inleidingen in het Nederlands R. Nauta, *Over bekering*, Groningen, 1989 en Paul Luykx, 'Bekering en wetenschap', in: Marjet Derks, Peter Nissen en Judith de Raat, red., *Het licht gezien. Bekeringen tot het katholicisme in de twintigste eeuw*, Hilversum, 2000, 14-36.

³⁷ Henk te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel, red., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas*, Hilversum, 2000, 245-260.

³⁸ W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafreelelen uit de socialistische beweging in Nederland*, dl. II, Amsterdam, 1905, 260; eerder geciteerd door De Rooy in Boterman en idem, *op.cit.*, 76.

³⁹ Michels, *op.cit.*, 236.

⁴⁰ Willy Brandt, *Erinnerungen*, Berlijn, 1997 (oorspronkelijk 1989), 439; idem, *Mijn weg naar Berlijn*, Amsterdam, 1960, 26, 31.

⁴¹ Zie Hugh McLeod, *Religion and the people of Western Europe 1789-1989*, Oxford/New York, 1997 (oorspronkelijk 1981).

⁴² In een interview in Joop van Tijn, *Meester op het floret* (bezorgd door Chris van Esterik), Amsterdam, 2001, 146-148.

⁴³ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, hoofdstuk III 'Die Typen der Herrschaft'. Ik heb de door

Johannes Winckelmann bezorgde uitgave gebruikt (vijfde druk; Tübingen, 1972).

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld Jo Tollebeek, “‘Vanuit de aangrenzende kamer’”. Over geschiedenis, traditie en geheugen’, in: *125 jaar ‘Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde’*, 1997, 165-181.

HET VERZINSEL VAN DE PARTIJDEMOCRATIE

B. Middel

Sinds de Duits-Italiaanse socioloog R. Michels in 1911 zijn roemruchte magnum opus *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* publiceerde, zouden we kunnen weten dat in onze 'partijendemocratie' de (interne) partijdemocratie een fictie is.¹ Misschien dat zelfs een contradictie geconstateerd kan worden, als het om de verenigingsdemocratie binnen een politieke partij gaat.

In Nederland is al decennialang feitelijk sprake van een partijendemocratie, ofwel een *partitocratie*.² Gekozen volksvertegenwoordigers zijn in de loop van de tijd meer en meer gedegradeerd tot partijvertegenwoordigers – in zekere zin zelfs tot loopjongens en -meisjes, ofwel tot stemvee van de partijleiding – die op de slippers van de lijsttrekker of op die van de landelijke politieke leiders de bestuursorganen binnentreden.

De selectie en de rekrutering van volksvertegenwoordigers waren tezamen met het opstellen van een (verkiezings-)programma altijd al de voornaamste taken van politieke partijen.³ Deze taken worden door een steeds kleiner deel van het kiezersvolk verricht. Niet alleen neemt het aantal partijleden in Nederland af – terwijl het aantal kiesgerechtigden vooralsnog blijft stijgen –, maar ook maakt het aantal actieve kaderleden binnen partijen een steeds kleiner percentage van het ledenbestand uit.⁴ Alleen de partij die vergelijkenderwijs jarenlang als het minst democratisch en daarbij het meest gericht op buitenparlementaire actie door het leven ging, de SP⁵, ziet haar ledental nog steeds toenemen. Een groot deel van de SP-leden valt, anders dan de leden van de andere partijen, allesbehalve als 'slappend lid' te kenschetsen.

Het is op zijn minst opvallend dat de elites van de verschillende politieke partijen, die tezamen de politieke kaste van Nederland vormen, enerzijds de democratische verworvenheden van onze rechtsstaat moeten bewaken, terwijl zij anderzijds in eigen kring blijkbaar niet bij machte zijn om democratisch te functioneren. De in statuten en huishoudelijke reglementen van partijen neergelegde democratische werkwijze blijkt in de praktijk telkens weer met voeten getreden te worden. Congresbesluiten worden genegeerd of geherinterpreteerd. Fracties –

eigenlijk de fractievoorzitters – gaan doorgaans gewoon hun gang, zonder zich daarbij al te veel aan te trekken van hun verkiezingsprogramma. Voor de coalitiefracties telt alleen het regeerakkoord; de oppositiefracties zijn vrij om te doen en te laten wat hen goeddunkt in de strijd tegen het zittende kabinet. Niet zelden vindt openlijke manipulatie van de kaderleden van de partij plaats. Daarbij valt op dat in vrijwel alle gevallen het partijkader zich naar de luimen van de partijleiding schikt. De leiding zet de toon en het voetvolk van de partij loopt er achteraan. Het door de partijtop veelgeschetste alternatief is een ruziënde partij of een heuse kabinetscrisis, ofwel het laatste wat men wil veroorzaken.

Dergelijke structurele afwijkingen van de eigen interne partijdoelstellingen wordt niet alleen geaccepteerd door het partijkader, maar bij herhaling er zelfs door gelegitimeerd. De afgelopen jaren leveren bij vrijwel alle grote politieke partijen illustraties daarvan op. Enkele voorbeelden daarvan zullen hierna de revue passeren. Zij onderlijnen de conclusie dat partijdemocratie eigenlijk een illusie, ofwel niet meer dan een verzinsel is.

Politieke kaste

Over de Nederlandse politieke cultuur is de afgelopen jaren veel gezegd en geschreven. Om de haverklap is dit onderwerp zelfs een leidend thema in de publieke discussie. Bijvoorbeeld als het gaat om de veronderstelde kloof tussen kiezers en gekozenen, of om de stijl van politiek bedrijven en dan met name om het al dan niet ontbrekende charisma van politieke leiders. In verhevigde mate was er alom aandacht voor de politieke cultuur bij media-hypes, zoals die zich voordeden na de moord op W.S.P. (Pim) Fortuyn in mei 2002 – ‘de Fortuynrevolte’ in de woorden van de staatsrechtgeleerde W.Couwenberg⁶ – en de deconfiture van het tweede kabinet-Balkenende rond het correctief referendum over de zogeheten Europese grondwet in juni 2005.

De politieke cultuur wordt bepaald door de wijze waarop de partijelites langs geschreven en vooral ongeschreven regels politiek bedrijven. Aangezien de strijd om en de verdeling van (politieke) macht het wezen van het politieke bedrijf bepaalt, kan de politieke cultuur ook omschreven worden als de wijze waarop politieke actoren met macht omgaan.

De cultuur *binnen* politieke partijen – ofwel de manier waarop men met elkaar en met politieke posities en functies omgaat – onderscheidt zich van de politieke cultuur als zodanig. Voor een niet gering deel wordt dit veroorzaakt door de grote mate van beslotenheid die binnen politieke partijen nog altijd gehanteerd wordt – hoewel naar buiten toe vaak het tegendeel wordt gepretendeerd –, terwijl daarentegen de media er borg

voor staan dat dagelijks uitingen van de *externe* politieke cultuur onder de aandacht worden gebracht. Zelfs als er vanuit het politieke bedrijf gezien weinig of geen aanleiding bestaat om de politieke cultuur weer eens centraal te stellen, zorgt de '*medialogica*' er wel voor dat het toch gebeurt.⁷ Politieke vraagstukken en daarbij optredende verschillen van opvatting worden bij het minste of geringste '*gefocused*' op de persoon van de bestuurder of de politicus die er mee doende is. Daarbij richt de eerste journalistieke vraag zich doorgaans op het al dan niet gedwongen aftreden van de betrokkene(n).⁸

Sedert jaar en dag maken binnen politieke partijen professionele politici – 'de vrijgestelden' – de dienst uit. Meer en meer hebben leidende politici met elkaar gemeen, dat zij bij wijze van spreken nog nooit een 'gewoon' vak hebben beoefend. Politici als J.P. Balkenende, M.J.M. Verhagen (beiden CDA), J.J. van Aartsen (VVD), F. Halsema (Groen-Links) en A. Rouvoet (ChristenUnie) zijn vrijwel hun gehele werkzame leven binnen of rond het politieke bedrijf werkzaam geweest, al dan niet met een tijdelijk uitstapje naar het openbaar bestuur. Dit gold evenzeer voor voormalige fractievoorzitters als J. Wallage en A.P.W. Melkert (beiden PvdA), L.C. Brinkman (CDA) en 'de jonge' H. Wiegel (dus in zijn tijd als fractieleider van en minister namens de VVD).

Alhoewel in vrijwel elke politieke partij het partijcongres of de algemene ledenvergadering in formele zin het hoogste en daarmee ook het besluitvormende partijorgaan is, laat de praktijk doorgaans een ander beeld zien. Partijcongressen en ledenvergaderingen verworden steeds meer tot een 'gladstrijker' van potentiële partijconflicten en vervolgens tot een applausmachine voor de partijleiding. Ook op het decentrale niveau – provincies en gemeenten – zijn het vooral de professionele (deeltijd-)politici die het voor het zeggen hebben.

De kaste van professionele politici wordt gevormd door de uit de algemene middelen betaalde volksvertegenwoordigers, alsmede door politieke bestuurders zoals bewindspersonen, gedeputeerden en wethouders. Zij worden aangevuld door de partijfunctionarissen (die uit de contributieopbrengsten worden betaald of hun partijwerk op vrijwillige basis verrichten) en een handvol medewerkers van aan partijen gelieerde instituten, zoals de wetenschappelijke bureaus en scholingsinstituten, die grotendeels op overheidssubsidies draaien. Overigens geldt dit laatste ook steeds meer voor de partijen zelf. Daarnaast bevolken burgemeesters, Commissarissen der Koningin en voormalige politici voor een niet gering deel het conglomeraat van adviesraden die de politiek terzijde staan.

Politiek als levenshouding

De politiek in het algemeen en het politieke ambacht in het bijzonder vormen voor de leden van de politieke kaste veelal meer dan zomaar een beroepsuitoefening. Niet zelden is het voor hen een manier van bestaan, een levenshouding, of de invulling van een persoonsgebonden missie en ambitie.⁹ Kortom, het is voor hen een *way of life*, met niet zelden verslavende trekken. De amateur-politici die de partijorganen op de verschillende bestuurlijke niveaus bevolken kunnen hier doorgaans niet aan tippen, zelfs al zouden ze dat willen. Zeker als zij niet tot de zogeheten ‘nieuwe vrijgestelden’ of ‘logocraten’¹⁰ behoren, die een groot deel van hun (arbeids-)tijd aan de politiek kunnen besteden, bevinden zij zich in een structurele achterstandspositie ten opzichte van de partijelite.

Aan de andere kant moet wel worden geconstateerd dat – zeker in het verleden – de weg naar de partijtoppen gebaad werd door allerlei activiteiten – veelal op vrijwillige basis – in de partijorganen. Zo manifesteerden de ware ‘partijtijgers’ zich. Met name de laatste tien jaar behoeft men binnen de meeste partijen de lange weg door de partij-instituten niet meer te doorlopen om binnen de betreffende partij door te kunnen stoten naar de partijtopy of tot de heerlijkheid van het bestuurderspluche. Sterker nog, het is soms zelfs niet eens meer noodzakelijk om partijlid te zijn teneinde uitverkoren te worden tot volksvertegenwoordiger of minister.¹¹

Evenmin blijkt het bij voorbaat noodzakelijk te zijn om de ideologie van de partij die men vertegenwoordigt te onderschrijven. Zo heeft de van huis uit sociaal-democratische PvdA vanaf 1994 haar deuren wijd open gezet voor zogeheten ‘neo-’ of ‘sociaal’-liberalen (die toch eerder bij D66 verwacht mogen worden, temeer omdat deze partij zich inmiddels als ‘sociaal-liberaal’ afficheert).¹² Het christen-democratische CDA – dat het evangelie als gedeelde inspiratiebron kent – biedt al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw gastvrij onderdak aan praktiserende aanhangers van andere godsdiensten.¹³ Ook de conservatief-liberale VVD ruimde zonder aarzeling een plaats op haar kandidatenlijst in voor een veronderstelde stemmentrekster (A. Hirsi Ali), die tot dan werkzaam was bij een andere politieke partij en die als volksvertegenwoordiger zegt zich uitsluitend te willen richten op slechts één maatschappelijk thema.¹⁴ In haar geval betreft dit de in velerlei opzicht achtergestelde positie van met name islamitische vrouwen.

In korte tijd is Hirsi Ali uitgegroeid tot het boegbeeld van het groeiend aantal parlementsleden dat zich meer en meer als actievoerder en ‘*issue-owner*’ dan als volksvertegenwoordiger ontpopt. Naast Hirsi Ali zijn G. Wilders (afgescheiden aan de rechterzijde van de VVD), B.J. Eerdmans

(LPF) en voorheen R.J.L. Poppe (SP) treffende voorbeelden van ‘one issue-agitatoren’ (respectievelijk de islam, ‘law and order’ en milieu-vervuiling), die ook nog eens – anders dan de zich als intellectueel profilerende Hirs Ali – het populisme als politiek instrument hanteren. Zij zijn daarmee geen parlementariërs in de juiste betekenis van het woord. Met name in het parlement moet het mogelijk zijn een open gesprek met elkaar te voeren, waarbij argumenten worden gewisseld met de impliciete vooronderstelling dat men ook bereid is om naar elkaar te luisteren. Opmerkelijk genoeg is dit het laatste wat er feitelijk gebeurt.

Afsplitsingskaravaan

Het is opmerkelijk dat de partijen wat betreft hun ideologie en programma in de Nederlandse verhoudingen sterk van elkaar afwijken, maar in hun organisatiestructuur en werkwijze opvallende overeenkomsten vertonen.¹⁵ Alleen de partijen aan de uiteinden van het politieke spectrum – de SP en de SGP – hebben nog volstrekt eigensoortige kenmerken.¹⁶ Overigens is hier met name de laatste jaren wel verandering in gekomen. Zo heeft ook de SP haar deuren en ramen opengezet om zo te pogen volledig afstand te nemen van de naweeën van haar vroegere sektarische karakter. Tevens heeft de SP net als andere ‘grote’ partijen kennis gemaakt met interne partijconflicten, met tekortschietende rekrutering van partij kader, met weggelopen volksvertegenwoordigers en met zelfs een parlementaire afscheiding (het Tweede-Kamerlid A. Lazrak in 2004). Kortom, de SP is inmiddels een ‘echte’ politieke partij geworden.

Daarmee kan de SP worden opgenomen in de ‘afsplitsingskaravaan’, tezamen met de PvdA (afscheiding van M.J. Ockels in 1993), het CDA (afscheiding van J. de Milliano in 1998) en de VVD (afscheiding van Wilders in 2004).¹⁷ Ook kwamen met name in kleinere politieke partijen al eerder afscheidingen binnen Kamerfracties voor. Zo viel de Tweede-Kamerfractie van de Boerenpartij aan het einde van de jaren zestig in drieën – later zelfs in vieren – uiteen, en het Algemeen Ouderenverbond overkwam dit in het midden van de jaren negentig eveneens. De tweemansfracties van de Nationale Middenstandspartij (A.W. te Pas en J.H. de Jong) en de RPF (M. Leerling en A.H.D. Wagenaar) zijn in de afgelopen decennia ook gehalveerd. Ook D66 (G. Nooteboom) en de PSP (A.G. van der Spek) kenden leden die om wat voor reden alleen verder wilden gaan. Zowel sociaal- als christen-democraten hebben de nodige ervaring met afsplitsingen, zoals in de KVP (afsplitsing van de drie leden van de groep-Aarden, die aan de basis stond van de latere PPR), de PvdA (eveneens drie leden – de groep-Goedhart – die overstapten

naar DS'70), de CHU (J. Huijsen, die vervolgens PvdA-lid werd) en het CDA ('Stef en ik' tijdens het eerste kabinet-Lubbers, ofwel het duo S.J.M. Dijkman, die later PPR-lid werd, en J.-N. Scholten, die daarna nog korte tijd senator voor de PvdA was). De afscheidingen en reparaties binnen de LPF zijn inmiddels nauwelijks meer bij te houden. De (ex-)leden van de LPF-fractie zitten bijna allemaal op een eigen titel in de Tweede Kamer, terwijl een van hen (H.P.A. Nawijn) in juni 2005 met 'Hollands Belang' zijn eigen weg ging zoeken.

De SGP lijkt inmiddels te bezwijken onder de toenemende druk om ook vrouwen als volwaardig partijlid toe te laten. Als deze hobbel eenmaal genomen is, komt ook de laatste te slechten hindernis in zicht, te weten het passief kiesrecht voor vrouwen. Intussen blijft de SGP de enige in het parlement vertegenwoordigde partij die weliswaar zegt onze democratische rechtsstaat en constitutionele staatsvorm te respecteren, maar die tegelijkertijd vanuit haar grondslagen eigenlijk een andere maatschappelijke ordening verkiest, namelijk de theocratie. Wel is sinds kort de televisie – toch 'het oog van de duivel' – welkom bij de SGP en haar vertegenwoordigers, zij het in een niet te uitbundige gedaante.

Gelijkenis

De onderlinge gelijkenis van de verschillende partijen hangt grotendeels samen met de gemeenschappelijke context waarin ze opereren. De partijen zijn ingekaderd in eenzelfde parlementaire en publicitaire wijze van werken, ze zijn voor wat betreft het voortbestaan van enkele van hun partijorganen (voor scholing en studie), alsmede voor hun eigen partijorganisatie, afhankelijk van dezelfde subsidie(-voorwaarden) van de rijksoverheid, terwijl ze elkaar ook nog eens in toenemende mate imiteren in het ogenschijnlijk verlenen van meer invloed aan de 'gewone' partijleden.

De systematiek en werkwijze van de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen komen vrijwel overeen. Zo vertonen inmiddels de organisatie en werkwijze van hun fracties, de relatie tussen partij(bestuur) en (partij)fractie, alsmede de politiek gezien ietwat beklaagenswaardige 'secundaire' positie van de partijvoorzitter, meer overeenkomsten dan verschillen. Binnen de partijen ligt het politieke primaat bij de fractie, waarbij het door de partijleden gekozen partijbestuur gemandateerd is om deze fractie kritisch te volgen, al dan niet op basis van de inhoud van het eigen verkiezingsprogramma. Alleen in de periode dat de kandidaatstelling van volksvertegenwoordigers voor een volgende periode aan de orde is, neemt het gezag van het partijbestuur navenant toe.

De stelling kan verdedigd worden dat politieke partijen qua organisatie-structuur, functies en werkwijze eigenlijk met geen enkel andersoortig institutioneel verband te vergelijken zijn. Met andere woorden: politieke partijen lijken vooral en wellicht uitsluitend op elkaar, zelfs ondanks – of dankzij – de hardnekkig in stand gehouden onderlinge imagoverschillen. Politieke partijen vormen een soort op zich. Zelfs in hun positionering ten aanzien van hun respectieve achterbannen zijn parallellen te trekken. Zo is door de tijden heen de Tweede-Kamerfractie van de PvdA in doorsnee ietwat behoudender – in het partij-jargon noemt men dit wel ‘bestuurlijker’ – ingesteld dan hetgeen onder de gemeenschappelijke noemer van het ledenbestand en vooral van het partijkader naar voren komt. Maar ook de VVD-fractie wijkt gemiddeld genomen qua opvattingen en denkbeelden af van de eigen achterban. De VVD-fractie is wat ‘linkser’, althans ‘minder rechts’ dan het modale VVD-lid.¹⁸ Zo is de politieke afstand tussen de Kamerfracties van PvdA en VVD aanzienlijk kleiner dan de politieke afstand tussen de respectieve (kader-) leden van deze partijen. Deze lijn kan waarschijnlijk worden doorgetrokken naar het electoraat van beide partijen. Dit wordt enigszins bevestigd door achtereenvolgende verkiezingsonderzoeken, die onder meer tonen dat bij verkiezingen juist weinig uitruil plaats vindt tussen de PvdA en de VVD.

Onderlinge ongelijkheid

Binnen de fracties zijn formeel gezien alle gekozen leden gelijk, maar in de praktijk is de onderlinge ongelijkheid eerder regel dan uitzondering. Er is een pikorde, er zijn interne facties en stromingen casu quo vleugels, er is veelal een fractiebestuur dat volgens het fractiereglement vrijwel niets, maar in feite bijna alles te zeggen heeft en *last but not least* maakt in echt belangrijke kwesties de fractievoorzitter de dienst uit.¹⁹ Het voetvolk in de fractie is zowel in zijn dagelijks functioneren als qua speelruimte afhankelijk van hetgeen de fractievoorzitter zoal toestaat en toelaat. Ook is de fractievoorzitter – al dan niet achter de schermen²⁰ – een bepalende factor bij een eventuele herverkiezing van de fractieleden. Daarmee is de fractievoorzitter in zekere zin machtiger dan de partijleden en de kiezers op de partij bij elkaar.

In de politieke partijen en rond de fracties zijn sommige naaste medewerkers van de fractievoorzitter invloedrijker dan de meeste fractieleden. In het CDA gold dit jarenlang voor de persoonlijk woordvoerder van de fractievoorzitter (J. Schinkelshoek, de latere hoofdredacteur van de *Haagse Courant*, en J. de Vries, nu nog steeds als politiek adviseur de rechterhand van premier Balkenende), in de VVD voor het hoofd van de fractievoorlichting (de huidige Commissaris der Koningin in Gelder-

land, C.G.A. Cornielje) of de *ghostwriter* van de fractievoorzitter (de huidige minister J.F. Hoogervorst). Met name in de kleinere fracties nemen fractiemedewerkers actief deel aan de fractievergaderingen of zitten zij deze zelfs voor (zoals bij GroenLinks in de periode-Rosenmöller het geval was). Daarentegen mogen fractiemedewerkers van de PvdA alleen de fractievergadering bijwonen als ‘hun’ onderwerp daar aan de orde is; wel nemen ze desgewenst actief deel aan de voorbereidende vergaderingen van de fractiecommissies. Her en der ‘promoveren’ nogal wat fractiemedewerkers vroeger of later tot volwaardig fractielid.²¹

In alle partijen is in principe de fractievoorzitter de politiek leider van de betreffende partij, hoewel deze rol ook door de minister-president kan worden vervuld, zoals Balkenende dit momenteel binnen het CDA doet en voorheen W. Kok binnen de PvdA. In de periode dat PvdA-leider Kok deel uitmaakte van een kabinet, zagen de toenmalige sociaal-democratische fractievoorzitters (achtereenvolgens M.A.M. Wöltgens, Wallage en Melkert) het als hun opdracht om als een soort meesterknecht hun politieke leider uit de wind houden. Zij waren elk op eigen wijze de wegkapiteins van hun politieke baas, in welke hoedanigheid zij de orde in het soms mokkende of zelfs naar muiterij neigende peloton bewaakten. De een met harde hand, de ander met een grap en grol – zolang het maar effect sorteerde.

Binnen de VVD is het pleit over het politiek leiderschap nog niet beslecht. Van oudsher is in deze partij de fractievoorzitter in de Tweede Kamer qualitate qua de politieke leider, maar de lijsttrekker van de VVD bij de laatste Kamerverkiezingen, G. Zalm, is nu vice-premier in het kabinet. Fractievoorzitter Van Aartsen mag zich inmiddels ‘aanvoerder’ noemen, maar uitdrukkelijk (nog) geen politiek leider.

Naast de ‘politieke leiders’ van de verschillende partijen, op wie doorgaans de schijnwerpers gericht zijn, steken zoals gezegd de partijvoorzitters wat bleekjes af. Zij zijn ‘partijleider’, in de zin dat zij leiding geven aan de partij als organisatie of vereniging en dus niet meer dan dat, of zoals binnen de VVD wel werd opgemerkt: ‘Zij zorgen voor de postzegels en de ledenadministratie en dat is het dan ook.’²²

Binnen de SP ligt een en ander fundamenteel anders. De politiek leider casu quo fractievoorzitter J.G.Ch.A. Marijnissen is hier tevens voorzitter – en dus partijleider –, maar laat in de praktijk voor wat dit laatste aspect betreft veel over aan de ‘vrijgestelde’ partijsecretaris. Overigens wordt van de partijvoorzitter van de PvdA wel degelijk verwacht dat deze de ‘politieke lijn’ en ideologische grondslagen – zoals neergelegd in een Beginselmanifest en een verkiezingsprogramma – ‘bewaakt’.

Positie van politieke partijen

Politieke partijen hebben sluipenderwijs de macht gegrepen die volgens de beginselen van onze rechtsstaat en zoals neergelegd in de grondwet het parlement toekomt. Ons parlement is in jaren ouder dan de politieke partijen die er deel van uitmaken. Partijen zijn ooit ontstaan om de belangen van bepaalde, min of meer aan hen gelieerde, bevolkingsgroepen te behartigen en waar nodig hun emancipatie te bevorderen. In de periode van hun ontstaan en in de jaren daarna kon het kiezersvolk nog als een verzameling van collectieven aangesproken worden. Die tijd is inmiddels voorgoed voorbij, al lijken juist politieke partijen dit niet in te (willen) zien.

Zoals eerder al aangegeven, is het aantal leden van politieke partijen, afgezet tegen het potentiële kiezersbestand, inmiddels verwaarloosbaar klein (iets meer dan twee procent). De traditioneel of qua overtuiging niet-gebonden kiezers gaan steeds meer zweven. Er hebben zich de afgelopen jaren in de verkiezingsuitslagen grote onderlinge verschuivingen voorgedaan, met name in 1994 en 2002. Nooit eerder vershoten zoveel zetels in de Tweede Kamer van politieke kleur als bij de roerige Tweede-Kamerverkiezingen van 2002.

Onze partijdemocratie is en heeft geen antwoord op de teloorgang van de parlementaire democratie. Politieke partijen zijn als voor hun achterban herkenbare emancipatiebewegingen inmiddels hun doel voorbijgeschoten. Emancipatie vindt niet meer plaats binnen de traditionele kaders van de aloude ‘verzuiling’, ofwel de opdeling van onze samenleving in een viertal strikt van elkaar gescheiden levensbeschouwelijke blokken. De Nederlandse samenleving is inmiddels zo goed als volledig ‘ontzuild’, afgezien van hier en daar wat overblijfselen binnen bijvoorbeeld het publieke omroepbestel en in het (bijzonder) onderwijs. Voor het overige is de emancipatie van burgers geïndividualiseerd.

Politieke partijen vormen in hun originele gedaante en met hun oorspronkelijke betekenis tegenwoordig een rem op de parlementaire democratie. Het lijkt er steeds meer op dat individuele burgers geen partijen kiezen, maar dat partijen op hun beurt personen rekruteren om aan de macht te komen en vooral te blijven. Ze vormen daarbij coalities met andere partijen – soms zelfs van tegengestelde aard en doelstelling – om machtsuitoefening mogelijk te maken en te houden. Dit proces vindt niet in de openbaarheid plaats, zoals dit nog wel het geval was bij de oude Grieken, die in hun *agora* (marktplaats) beslisten wat het beste voor de gemeenschap was. Tegenwoordig overheerst het partijbelang, of preciezer uitgedrukt het fractiebelang. Politici noemen zich weliswaar nog wel volksvertegenwoordigers, maar zij zijn bovenal partijrepresentanten die binnen hun fractie en zeker binnen het politieke orgaan waar-

van zij deel uitmaken, geen persoonlijk standpunt mogen innemen. Dit leidt tot de conclusie dat het parlement de enige plek in onze moderne samenleving is, waar de vrijheid van meningsuiting nog niet geheel en al is doorgedrongen. Overal elders is dit wel het geval, behalve daar waar het als eerste verwacht mag worden.²³ Een volksvertegenwoordiger wordt geacht het standpunt van de eigen fractie te volgen, tenzij hij of zij bij de kandidaatstelling op een bepaald onderwerp een voorbehoud heeft bedongen. Een andere uitzondering die de regel van partij- of fractiedwang bevestigt, betreft de zogeheten ‘vrije kwesties’, waarbij een ieder naar eigen inzicht mag stemmen. De werkelijkheid toont echter dat vrije kwesties er hetzij vrijwel nooit zijn, hetzij uitsluitend futiliteiten of ‘gedepolitiseerde’ onderwerpen betreffen. De door de politieke leiding al dan niet expliciet opgelegde fractiediscipline is, als het er op aan komt, allesoverheersend.

Macht en machtenscheiding

Er is in de dagelijkse politieke praktijk geen sprake (meer) van een scheiding der machten, zoals die ooit aangegeven is door Ch. de Montesquieu en waarop onze staatsinrichting is gebaseerd. De machten – zeker de wetgevende (parlement) en de uitvoerende (regering) – zijn verstrengeld. Bij tal van beleidsonderwerpen – ‘dossiers’ heet dit in het politieke jargon – is dit zichtbaar. Zo heeft men de mond vol van het dualisme (de scheiding tussen regering en parlement), maar ondertussen vergaderen bij het minste of geringste de fractievoorzitters van de regeringspartijen en het kabinet urenlang in beslotenheid om te pogen er ook deze keer weer eensgezind uit te komen. Het behoud van de macht staat centraal en koste wat het kost moet worden voorkomen dat de oppositie het voor het zeggen krijgt. Toch is juist dit laatste – de periodieke aflossing van de wacht – een zegen en feitelijk ook een voorwaarde voor het voortbestaan van de democratie.

Voor de intrede van de eerste echte politieke partij in ons land (de ARP – Antirevolutionaire Partij – in 1879) was er weliswaar al een parlement, maar kon er toch amper van een parlementaire democratie worden gesproken. In de volksvertegenwoordiging probeerden vrije, welgestelde en uitsluitend mannelijke burgers onderling gezichtspunten uit te wisselen. Daarbij werden al wel fracties gevormd, waarbij de liberalen het voortouw namen. Maar de volksvertegenwoordigers werden door hun kiezers als persoon en dus niet als partijrepresentant gekozen. Het kiezersbestand vormde slechts een – bevoorrecht – deel van de volwassen bevolking. Pas in 1919 was het algemeen kiesrecht voor zowel mannen als vrouwen een feit, waarmee Nederland in Europa bepaald niet voorop liep.

Vanaf de komst van politieke partijen en de daaraan gelieerde Kamerfracties zijn er feitelijk geen vrije volksvertegenwoordigers meer. Zij zijn versnipperd over de verschillende Kamerfracties. In de politieke praktijk bepaalt de fractie het partijstandpunt in plaats van andersom. De volksvertegenwoordiger, die feitelijk dus louter zijn of haar partij representeert, mag misschien binnen de muren van de fractiekamer nog een eigen mening naar voren brengen – als hij dat uit lijfsbehoud al bij voorbaat niet nalaat –, maar hij heeft zich vervolgens te schikken naar het fractiestandpunt. Zo niet, dan volgt doorgaans uitsluiting, meestal via de kandidaatstelling voor de eerstvolgende verkiezingen. Het instrument daartoe is het verlies van een plek op de kandidatenlijst van de eigen partij, of hooguit een onverkiesbare plek. In het laatste geval bestaat er nog een kans dat kiezers de eigenzinnigheid van volksvertegenwoordigers belonen met een terugkeer in het parlement, zoals in de jaren tachtig van de vorige eeuw de liberaal Th.H. Joekes overkwam. Als lid van de betreffende enquêtecommissie liet hij zich niets gelegen liggen aan opgelegde fractiedwang binnen de VVD, tijdens het verloop van de parlementaire enquête omtrent het Rijn-Schelde-Verolme-concern. Ook Joekes vormde een uitzondering die de regel van fractiediscipline bevestigt.

Solidariteit in eigen kring

Binnen het politieke systeem maakt de politieke kaste de dienst uit en binnen de grote politieke partijen schrijft de partijelite de wet voor. Het lijkt op het eerste gezicht vaak anders, maar meestal is dat niet het geval. De politieke leiding van de partij en de fractie bepaalt de politieke lijn, de leiding beslist over posities en prioriteiten, en de leiding weerstaat zo nodig de kritiek uit of soms zelfs een dreigende opstand binnen de eigen achterban. Als een politiek leider hiertoe niet optimaal in staat blijkt te zijn, is zijn of haar vertrek de enige logische consequentie. Weliswaar vanwege de te verwachten commotie meestal niet meteen, maar wel op afzienbare termijn. In de politiek vergeet men niet snel.

Een slecht verkiezingsresultaat dat hetzij in werkelijkheid is behaald, hetzij op grond van peilingen wordt verwacht, werkt hierbij niet zelden als katalysator of als aanleiding. Het overkwam bijvoorbeeld de fractievoorzitters J.J.C. Voorhoeve (VVD, 1989), H.F. Dijkstal (VVD, 2002), Brinkman (CDA, 1994), E. Heerma (CDA, 1996), J.G. de Hoop Scheffer (CDA, 2001), Wöltgens (PvdA, 1994) en Melkert (PvdA, 2002). Voorzover zij nog niet aan hun pensioen toe waren, mochten zij er trouwens van uitgaan dat ze zich ook in de nabije toekomst prima zouden kunnen redden. Als dit niet uitsluitend op eigen kracht te realiseren

viel, dan zou de politieke kaste zonder twijfel een handje helpen. Een kwestie van solidariteit in eigen kring.

Tussen de Kamerfracties bestaan niet alleen functionele samenwerkingsverbanden van individuele fractieleden – bijvoorbeeld van de woordvoerders op een bepaald beleidsterrein –, maar is er ook sprake van een vrijwel onzichtbaar ‘*old boys’ network*’. Hierbinnen gelden ongeschreven regels, waar ook de meeste parlementaire nieuwkomers zich aan plegen te houden. Zo is het een ongeschreven wet dat fractievoorzitters en ministers – tenzij ze het wel erg bont gemaakt hebben, zoals LPF-minister E.J. Bomhoff in het najaar van 2002²⁴ – na hun al dan niet vrijwillige aftocht goed terecht komen.

Hoewel de tijdgeest zich er in toenemende mate tegen verzet, kan er hier en daar nog wel eens iets ‘gemasseerd’ of ‘gesondeerd’ worden. Zo werd bijvoorbeeld de weggewerkte CDA-fractievoorzitter Heerma tot burgemeester van Hilversum benoemd (vanwege een terminale ziekte kon hij deze benoeming niet aanvaarden), werd D66-fractievoorzitter G.J. Wolffensperger tegen alle lopende procedures in benoemd tot voorzitter van de NOS, werd GroenLinks-leider P. Rosenmöller voorzitter van een zeer prestigieuze adviescommissie (PaVEM²⁵, met onder meer prinses Maxima en voormalig VVD-fractievoorzitter Dijkstal als leden) en werd VVD-fractievoorzitter F. Bolkestein eurocommissaris. Zelfs de LPF, die aanvankelijk zei zich tegen deze ‘ouwe-jongens-krentenbrood-mentaliteit’ te zullen verzetten, werkte uiteindelijk loyaal mee aan de benoeming van de bij de verkiezingen afgedroogde PvdA-lijsttrekker Melkert bij de Wereldbank. Misschien werd dit ingegeven door de gedachte dat men ooit zelf ook een troostprijs nodig kon hebben.²⁶

Voor de lagere partijgoden en het voetvolk binnen de fracties gelden deze ongeschreven regels niet. Men kan hier en daar eventueel wat ‘geholpen’ worden, maar het is vooral een kwestie van eigen kracht of verdienste om na het politieke leven elders aan de slag te komen. In dit verband is het dan ook niet merkwaardig dat binnen sommige parlementaire fracties aan degenen die wel met behulp van de politieke leiding een aantrekkelijke functie weten te bemachtigen, bij voorbaat een grote dosis ‘slijmerigheid’ wordt toegedicht.

Dat het veronderstelde ‘elkaar de bal toespelen’ onder fractievoorzitters schering en inslag is, is met een enkele uitzondering daargelaten – de SP – geen punt van verdere discussie. Bewijs ook maar eens dat een bepaalde functie via ‘vriendjespolitiek’ of ‘stevige kruiwagens’ verkregen is. De betrokkenen zouden immers ook op eigen kracht ver gekomen kunnen zijn. Zij waren immers ooit fractievoorzitter of bewindspersoon, en daarmee dus niet de eerste-de-besten.

Conflictenparade

Dat politieke leiders van de verschillende partijen in Nederland – anders dan elders in Europa – bij voorbaat ‘*on speaking terms*’ zijn, heeft enerzijds een historische grondslag die teruggaat tot de pacificatie tijdens de verzuiling, waarin de toppen van de onderling gescheiden levensbeschouwelijke blokken met elkaar samenwerkten. Anderzijds werd bij voortduring alom de noodzaak gevoeld om te allen tijde en onder alle omstandigheden ter wille van de regeerbaarheid van het land een coalitie te vormen. Zelfs de meest fervente politieke tegenstanders slaan elkaar na het verlaten van de arena weer uitbundig op de schouders. Zo wordt bij buitenstaanders – dat zijn dus bijna alle anderen – het beeld weer eens bevestigd dat het ‘daar in Den Haag allemaal één pot nat is’ en dat ‘het niet uitmaakt of je door de hond of door de kat gebeten wordt’. Taferelen zoals in België, waar men elkaar in het parlement regelmatig voor rotte vis uitmaakt, of in Duitsland, waar waarschijnlijk vanwege een gebrek aan politieke twistpunten sterk op de persoon wordt gespeeld, zijn in Nederland uitzonderlijk. Alleen de neoracistische Centruumpartij – later Centrumdemocraten – van J.G.H. Janmaat werd door de politieke kaste collectief genegeerd. Dit was de uitzondering die de eerdere regel bevestigde.

Zoals in elke bedrijfstak en in iedere organisatie, hoe onvergelijkbaar verder ook met een politieke partij, botert het soms niet tussen deze en gene. Ook politici kunnen soms niet verhullen dat ze een ander eigenlijk niet lusten. Of, zoals dat tegenwoordig heet, dat de chemie ontbreekt. Het kan zich tussen partijen voordoen – J.M. den Uyl en A.A.M. van Agt vormden in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw een illustratief duo –, maar ook binnen partijen. De ontluisterende nederlaag van het CDA in 1994 had alles te maken met de slechte verstandhouding tussen premier R.F.M. Lubbers en de nieuwe lijsttrekker Brinkman. Maar er zijn meer van dergelijke duo’s, zoals in de jaren tachtig Bolkestein-Nijpels in de VVD en van recenter datum Van Aartsen-Zalm in dezelfde partij. Maar toch trekken bijna nooit botsingen tussen partijen de politieke en publieke aandacht, maar daarentegen vrijwel altijd interne partijconflicten. Juist dan maken de media er een hype van, met name omdat er met het aftreden van weer een politiek leider politiek bloed kan vloeien. Dat levert nu eenmaal mooie televisiebeelden op, die ook nog eens ettelijke keren herhaald kunnen worden.²⁷

Het kan gaan om een dreigende afscheiding (zoals hiervoor aangegeven), om een conflict binnen de fractie waarbij de positie van de leiding in het geding is, of om een conflict tussen verschillende geledingen in de partij, zoals die waarin de fractie tegenover het partijbestuur of het partijcongres staat.

Partijcrisis

Opvallend daarin is dat er op enig moment altijd wel een politieke partij het toneel van een crisis biedt. Elke partij komt op enig moment (weer) aan de beurt. Zodra de betreffende ‘partijcrisis’ hetzij tot een hoogtepunt is gekomen, hetzij is gesmoord, komt er weer een andere partij in het middelpunt van de belangstelling te staan. Zo kan dankzij achtereenvolgende mediahypes een bepaalde partij op een zeker moment een welhaast onaantastbare macht worden toegerekend, terwijl maar enkele maanden later het beeld – en niet automatisch ook de werkelijkheid – volstrekt gekanteld blijkt te zijn.

Zie ter illustratie de conflictenparade die de laatste vijftien jaar permanent voorbijtrok. Eind jaren tachtig (1989-1990) beleefde de VVD een diepe crisis, tijdens welke zelfs niet meer naar Wiegel, het bloedeigen boegbeeld, werd geluisterd – zoals de televisiecamera’s tijdens een rechtstreekse uitzending van de algemene ledenvergadering in Zwolle feilloos registreerden. Daarna (in 1991-1992) was het de beurt aan de PvdA, die met de WAO-crisis enige tijd op de rand van de afgrond verkeerde. Vervolgens stond de afbladderende van het CDA (1993-1994) in de schijnwerpers. Deze aandacht hield lang aan, wat sommigen deed veronderstellen – zeker nadat in maart 1995 de VVD, dankzij het ‘Bolkestein-effect’, en dus niet gewoontegetrouw het CDA, bij de Statenverkiezingen voor het eerst landelijk gezien de grootste partij was geworden – dat het binnenkort voorgoed afgelopen zou zijn met de christen-democratische partijvorming. Een misrekening derhalve, zoals er wel meer op grond van mediahypes gemaakt zijn. Na het CDA kwam in 1998, met het inmiddels alweer derde afscheid van oprichter H. van Mierlo,²⁸ D66 weer eens aan de beurt. PvdA-lijsttrekker Kok moest er aan het einde van de verkiezingscampagne zelfs aan te pas komen om D66-lijsttrekker E. Borst aan voldoende Kamerzetels te helpen, om zo in het reeds geplande nieuwe kabinet – ‘Paars-2’ – nog een rol van betekenis te kunnen spelen.

Eind 2001 leek het er alleen nog maar om te gaan of de PvdA van Melkert dan wel de VVD van Dijkstal de grootste partij zou worden, en daarmee de minister-president zou leveren van het vrijwel vanzelfsprekende geachte ‘Paars-3’. Een half jaar later lagen de beide partijen in de kreukels, waren de beoogde premiers Melkert en Dijkstal van het voortoneel verdwenen en werd CDA-lijsttrekker Balkenende minister-president van Nederland. Al spoedig krabbelde de PvdA onder een nieuwe leider – W. Bos, de eerste met een dubbel mandaat²⁹ – op, bleef het in de VVD onrustig en werd D66 voor de zoveelste keer het mikpunt van de media, zij het mede door eigen toedoen. Immers, een zich altijd progressief noemende partij als D66 maakte met haar handvol overgeble-

ven Kamerzetels een centrumrechts kabinet mogelijk. Intussen trekt de conflictenparade gewoon weer verder, daarbij in feite rondjes lopend, waarbij periodiek steeds weer dezelfde partijen in de frontlinie verschijnen.

Wel verandert de samenstelling van de partijelites. Dit gebeurt voor een deel nog steeds door coöptatie (zoals Michels al in 1911 constateerde), maar in toenemende mate ook door middel van besluitvormingsprocessen met enig democratisch gehalte. Zo wordt bij D66 de Kamerfractie door de leden gekozen (de lijsttrekker wordt door het partijcongres aangewezen) en de PvdA-leden kunnen inmiddels hun eigen leider kiezen in een ogenschijnlijk transparant en democratisch ogend partijreferendum.³⁰ De eerste en tot nu toe enige keer, ging dat niet zonder horten en stoten. Aanvankelijk mochten alleen Kamerleden zich kandideren (dat waren er destijds nog maar drieëntwintig); vervolgens werd de latere winnaar Bos verweten dat hij zich voortijdig kandideerde; daarna kwam er in de persoon van oud-minister K.G. de Vries een tegenkandidaat die dit alleen maar wilde zijn omdat een partijreferendum nu eenmaal niet zonder een tegenkandidaat kan; daaropvolgend besloot ‘partijtribune’ en oud-Tweede-Kamervoorzitter J. van Nieuwenhoven zich toch maar ook te kandideren en ten slotte voegde ‘outsider’ J. de Vries, hoogleraar bestuurskunde in Leiden, zich bij de voorzitterskandidaten, zonder daarbij enig perspectief op succes te hebben.

Geheel in de geest van de econoom V. Pareto, naast de hierboven genoemde Michels een andere Italiaanse elitetheoreticus, kan gesteld worden dat politieke leiders doorgaans worden opgevolgd door partijgenoten met een andere karakterstructuur en uitstraling.³¹ Gebeurt dit niet, dan is de kans groot dat de leider en zijn beoogde opvolger elkaar voortijdig de tent uitvechten, zoals in het geval Lubbers-Brinkman zichtbaar was. Simpelweg komt het er op neer dat een sterk ogende, extraverte leider wordt opgevolgd door een meer introverte, ‘sluwe’ politicus, die op zijn beurt weer plaats moet maken voor een zich als strijdbaar profilerende opvolger. De trits Voorhoeve-Bolkestein-Dijkstal past in dit beeld, maar de opvolger van Dijkstal – Zalm – is niet de sterke en extroverte leider geworden die men binnen de VVD aanvankelijk in hem zag. Het verkopen van grappen en grollen aan de buitenwacht is iets anders dan leiderschap uitdragen. Zalm redde het dan ook niet, al zijn communicatieve vaardigheden ten spijt. Ook het trio Kok-Melkert-Bos van de PvdA past binnen de theorie van Pareto en dit geldt in zekere zin ook voor het CDA-rijtje Heerma-De Hoop Scheffer-Balckenende. Overigens is een oud gezegde in de politiek dat je als leider of bestuurder twee vijanden hebt: je voorganger en je opvolger. De voorganger laat tal van ‘lijken in de kast’ na en de opvolger verwijt jou dat je hetzelfde hebt gedaan.

Manipulatie

Ook in vroegere jaren was het met de interne partijdemocratie niet best gesteld. De leiders in de partij – ‘onze mensen’ – deden in de ogen van de gewone partijleden hun best en daarmee deden ze het per definitie goed. De leiding bepaalde de koers van de partij en de kaderleden ‘werkten’ voor de partij. Als partijwerkers haalden zij in het ‘pré-giro-tijdperk’ de contributie op (en vormden zo de schakel tussen partij en leden), fungeerden zij als propagandist in campagnes en vormden zij met elkaar het klapvolk voor de partijtop. Het partijwerk was ‘voor 95% transpiratie en voor 5% inspiratie’.³² Partijcongressen waren bovenal toogdagen, die men bezocht om geestverwanten te ontmoeten, om ‘erbij te zijn’ en om aan het einde de altijd bezielende rede van de politiek leider aan te horen. Daarna ging men gesterkt huiswaarts om zich weer een paar jaar in het zweet te werken voor de partij en vooral voor de partijleiding. Een partijcongres had doorgaans meer het karakter van een samenbindende ‘happening’ (bij de niet-confessionelen, al dan niet gelardeerd met muziek) of bezinningsbijeenkomst (bij de confessionelen, met daarbij eventueel samenzang en gebed), dan een besluitvormende vergadering over de hoofdpunten van het door de partij uit te dragen beleid.

Een veelgehoorde anekdote over manipulatief gedrag betreft K. Vorrink, de eerste voorzitter van de PvdA. Nadat de partijbonzen hun immer ‘gloedvolle’ (aldus het verslag in het sociaal-democratische dagblad *Het Vrije Volk* van de dag erna) redes hadden afgestoken, mochten de partijleden ‘vragen stellen’. Zo werd de partijdiscussie genoemd. Op het moment dat er een kritische vraag naar voren kwam, bracht Vorrink met luide stem het ordevoorstel naar voren om ‘nu’ te gaan pauzeren en koffie te drinken. Het voorstel werd gewoonlijk geacht terstond met algemene stemmen te zijn aangenomen en daarmee was de eventuele interne oppositie meteen monddood gemaakt. Dit leidde mede tot de les die het latere Nieuw Links goed had begrepen: als je als interne oppositie aan de bak wilt komen, moet je eerst vitale posities binnen de partijorganen veroveren, met als belangrijkste trofee het partijvoorzitterschap.³³

In de huidige tijd is het opmerkelijk hoe de partijelites nog altijd in staat zijn om het partijkader, dat de landelijke partijcongressen bevolkt, te kneden en dit kader vervolgens achter zich weten te verenigen. Dit ondanks – of wellicht dankzij – het publicitaire rumoer dat aan deze congressen vooraf gaat. Recentelijk zijn daar enkele staaltjes van te zien geweest. Zo leefde aan het begin van 2004 alom het door de media-aandacht versterkte publieke beeld dat de CDA-leiding op het komende partijcongres bakzeil zou moeten halen in het fractiestandpunt over het

asielbeleid (met name over de kwestie van de langdurig in ons land verblijvende en deels afgewezen en uitgeprocedeerde asielzoekers). Kritische congresgangers kregen van tevoren ruim baan in de media. Uiteindelijk zou het door de leiding strak geregisseerde Utrechtse CDA-congres echter in grote meerderheid de partij- en fractietop volgen. In verschillende zalen van het congrescentrum mochten leden volop hun hart luchten tegenover een ogenschijnlijk begripvolle partijleiding. Vervolgens werden in het plenaire vervolg de ‘conclusies’ daarvan samengebracht, waarna leden van de partijtop deze in een ogenschijnlijk bewogen betoog deels omarmden, om vervolgens toch tot een andere uitkomst te komen. De kritische leden meenden dat aan hun zorgen aandacht was besteed en wilden verder geen spaken in het wiel steken. Zo ging bijna een ieder tevreden huiswaarts.

Aan het eind van 2004 en het begin van 2005 stonden de media – en met name de opiniepagina’s van kranten – bol van kritische verhalen van PvdA-leden over het nieuwe concept-beginselprogramma van die partij. Mede daardoor was binnen en buiten de partij de *communis opinio* dat de partijleiding het wel eens heel moeilijk zou kunnen krijgen op het partijcongres in Delft. Uiteindelijk bleek het tegendeel het geval te zijn. Het manifest werd vrijwel onveranderd met overgrote meerderheid aangenomen. Enige maanden daarvoor zou – zo viel in de media alom te vernemen – de VVD op haar landelijk congres uit elkaar klappen vanwege de leiderschapskwestie. Ook dit gebeurde niet: de VVD wees geen nieuwe politiek leider aan, maar besloot het vooralsnog met een ‘aanvoerder’ te doen.

De klap op de vuurpijl in dit opzicht was het extra congres van D66 in Rotterdam, dat werd belegd om het ‘Paasakkoord’ van 2005 te flatteren. Na de ministerscrisis vanwege het aftreden van D66-minister en -lijst-trekker Th.C. de Graaf onderhandelden de coalitiefracties over een aanvullend akkoord dat D66 binnenboord moest houden. Lukte dat niet, dan was een kabinetscrisis met daaropvolgend vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen onvermijdelijk. Juist omdat D66 er prat op ging verreweg de meest democratische van alle politieke partijen te zijn, lag een grote *clash* tussen een veronderstelde meerderheid van kritische leden en de Tweede-Kamerfractie onder leiding van voorzitter B.O. Dittrich in het verschiet. Immers, D66 hanteerde als eerste het *one man, one vote*-systeem en werkte dus niet met door partijafdelingen aangewezen congresafgevaardigden. Zo kan elk lid dat de tijd, de reiskosten en de toegangsprijs van tien euro er voor over heeft, aan het D66-congres deelnemen. Ook mag elk lid zich daar actief in de discussie storten. Het congres werd rechtstreeks door de televisie uitgezonden. Zo kon elke geïnteresseerde ‘live’ kennismaken met een grootscheepse manipulatie door de politieke en partijleiding van D66. Van de gewone leden

konden vanwege de korte vergadertijd – het congres besloeg maar enkele uren – slechts enkelen in korte bewoordingen hun zegje doen. De leden van de partijelite – fractieleden, bewindspersonen en voormalige leiders – kregen vervolgens ruim baan en een bijna onbeperkte spreek-tijd om de critici onderuit te halen. Toen het er desondanks voor de partijleiding nog zeer ongewis uitzag, werd de oprichter van de partij – en daarmee de onomstreden coryfee – Van Mierlo ingezet om het congres om te krijgen. Inmiddels lagen er meer dan vijftientig, veelal door kritische leden ingediende, moties op een stemming door het congres te wachten. Volgens de regels van de democratie moesten deze in volgorde van verstrekkendheid behandeld worden. Er zou dus eerst gestemd moeten worden over een motie van afkeuring van de partij- en fractieleiding. Maar het partijbestuur van D66 toverde opeens een bestuursmotie uit de hoge hoed, die door waarnemend partijvoorzitter J. Hoekema hakkeland werd voorgelezen en vrijwel onleesbaar voor iedereen op een scherm werd geprojecteerd, en die vervolgens na de ook al vooraf geregisseerde interventie van Van Mierlo ook maar meteen in stemming werd gebracht. Zo kwam de partijelite van D66 met de schrik vrij.³⁴ Intussen had zich wel een zeldzaam staaltje van manipulatie en intimidatie voor het oog van kijkend Nederland voltrokken. Met interne partijdemocratie had het helemaal niets van doen.

Op deze wijze verworden partijcongressen tot applausmachines voor de partijelite. Deze laatste waakt dat er geen electoraal ‘riskante punten’ in het verkiezingsprogramma komen (zoals in de PvdA bijvoorbeeld het aanpakken van de ongebreidelde aftrek van de hypotheekrente), terwijl zij er doorgaans ook in slaagt om kandidatenlijsten voor vertegenwoordigende lichamen er vrijwel zonder kleurscheuren doorheen te krijgen. Partijcongressen zijn zo nog steeds de toogdagen van vroeger, zij het in een eigentijdse gedaante.

De kracht van de politieke partij

In zijn doctoraalscriptie ‘Opgaan, blinken en verzinken’ komt het voormalige Tweede-Kamerlid D.J. Stellingwerf tot de conclusie dat de geschiedenis van de zogeheten onvredepartijen laat zien dat er bij al deze partijen sprake is van weerzin tegen de politiek in het algemeen en tegen partijpolitiek in het bijzonder.³⁵ Daarmee gaat men in deze partijen binnen de kortste keren op de populistische toer. Men zegt niets te moeten hebben van baantjesjagerij, regentenmentaliteit, huichelachtigheid, achterkamertjespolitiek, politiek gezwalk en dat soort dingen. Bij onvredepartijen spelen gevoelens van achterstelling, marginalisering en onbehagen vrijwel altijd een belangrijke rol. Als uitvloeisel van hun kritiek op het bestaande partijpolitieke bestel zeggen onvredepartijen

meestal een 'nieuwe politiek' voor te staan. Wat precies onder die nieuwe politiek moet worden verstaan, is over het algemeen minder duidelijk. Onvredepartijen willen in ieder geval op een totaal andere manier politiek bedrijven en radicaal breken met alle fouten van de gevestigde politieke orde.

Een van de belangrijkste verschillen tussen de onvredepartijen en de 'gevestigde' politieke partijen is dat deze laatste doorgaans wel over een onderliggende en samenbindende levensbeschouwelijke visie op staat en maatschappij beschikken, alsmede op een daarop gebaseerd politiek programma. De gevestigde politieke partijen lijden in het algemeen niet onder de soms zwaar getoonzette kritiek die, op de golven van publieke discussies over de veronderstelde kloof tussen politiek en kiezer casu quo staat en burger, over hen worden uitgestort. Nu blijkt het in de praktijk ook wel met de wijdtte van die kloof mee te vallen, zoals de tweejaarlijkse 'staat van het land' van het Sociaal en Cultureel Planbureau telkens weer toont. Ook internationaal gezien lijkt er niet eens zoveel mis te zijn met de politieke belangstelling en betrokkenheid van de Nederlanders.³⁶ Temidden van allerlei journalistieke speculaties over het einde van de ene partij en de verlossende komst van weer een andere, blijken de politieke partijen zich in hun huidige gedaante al met al redelijk te handhaven. Weliswaar zijn hun ideologische grondslagen in het algemeen vervaagd of dusdanig verbreed dat ze alleen al daardoor onherkenbaar zijn geworden, maar aan hun bestaansrecht als zodanig kan op grond van verkiezingsuitslagen nauwelijks getornd worden. De enige echte bedreiging van een aantal politieke partijen, namelijk de invoering van een districtenstelsel met daarbij een forse kiesdrempel bij de Tweede-Kamerverkiezingen, is voor de eerstkomende tijd weer op sterk water gezet.

Politieke partijen behouden hun kracht. Zij spelen in het openbaar bestuur op alle niveaus een bepalende rol en fungeren daarbij als rekruteringsapparaten voor de vervulling van allerlei gekozen functies. In dat opzicht blijven zij een soort van 'banenmachine'. Ondanks alle doemverhalen over de veronderstelde neergang en het verval van de politieke partijen, behouden zij het primaat in de politiek. De grote paradox is dan ook dat politieke partijen, die ook de komende tijd onze democratische rechtsstaat moeten dragen, in eigen kring nauwelijks met het verschijnsel democratie overweg kunnen. Zo ligt binnen de gevestigde politieke partijen een opmerkelijke tegenspraak besloten. Politieke partijen, van SP tot en met SGP en alles daartussen, dragen uit dat zij pal staan voor de democratie, maar eenmaal binnenshuis lijkt alles weer vergeten te zijn. In de volksmond wordt een dergelijke tegenstrijdige houding wel afgedaan met de verzuchting: 'Zie je wel, 't is politiek.'

noten

-
- ¹ Ontleend aan: Bert Middel, *De nieuwe elite van de PvdA*, Groningen, 1976.
- ² Bert Middel, 'Minder, maar beter', in: *Binnenlands Bestuur*, 13 mei 2005, 34-37.
- ³ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992.
- ⁴ De achtereenvolgende Jaarboeken van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) geven onder meer inzicht in het verloop van het ledenbestand van politieke partijen.
- ⁵ Bert Middel, 'De SP: volkse partij of volkspartij?', in: *Socialisme en Democratie*, 55 (1998), 4 (apr.), 180-185.
- ⁶ S.W. Couwenberg, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Budel, 2004.
- ⁷ Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*, Den Haag, 2003.
- ⁸ Jan Hoedeman, *De strijd om de waarheid op het Binnenhof*, Amsterdam, 2005.
- ⁹ Bert Middel, *Politiek handwerk*, Amsterdam, 2003.
- ¹⁰ Bert Middel, 'De kletsende klasse', in: *Leeuwarder Courant*, 5 maart 2005.
- ¹¹ In 1993 en 1994 benaderde PvdA-voorzitter F. Rottenberg verschillende niet-partijleden met de vraag of zij geïnteresseerd waren in het lidmaatschap van de PvdA-Tweede-Kamerfractie. Zo werd G.A. Dijkman lid van de Tweede Kamer en tegelijkertijd lid van de PvdA. In 1982 was VVD-minister P. Winsemius nog partijloos op het moment dat hij voor het ministerschap in het eerste kabinet-Lubbers benaderd werd. Bomhoff en R.H. de Boer waren lid van de PvdA respectievelijk de VVD, toen zij in 2002 door de LPF gevraagd werden om namens deze partij minister te worden in het eerste kabinet-Balkenende.
- ¹² PvdA-voorzitter Rottenberg wierf tijdens de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 actief onder sociaal-liberalen, waarna onder meer F. van der Ploeg en M.M. van Zuijlen tot de fractie toetraden.
- ¹³ De Haagse wethouder D. Ramlal, die van 1992-1994 deel uitmaakte van de CDA-fractie in de Tweede Kamer, was de eerste.
- ¹⁴ Hirsi Ali was medewerker bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA – dat ook zorgdroeg voor haar persoonlijke beveiliging –, toen VVD-scout N. Kroes haar overhaalde om op de kandidatenlijst van de VVD te gaan staan.
- ¹⁵ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*; Middel, *Politiek handwerk*.

¹⁶ Middel, 'De SP: volkse partij of volkspartij?'; Joop Hippe en Gerrit Voerman, 'De SGP uitsluiten is halfslachtig', in : *Trouw*, 30 april 2003.

¹⁷ Zie ook het hoofdstuk over Nederland in P. Lucardie, A. Marchand en G. Voerman, *Frictie in de fractie? Een onderzoek naar de spanning tussen fractiediscipline en zelfstandig kiezersmandaat in Nederland, België, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk*, Den Haag/Groningen, nog te verschijnen.

¹⁸ Veel systematisch onderzoek is hiernaar nog niet verricht; zie Bert Midde en Wijbrandt van Schuur, 'Dutch party delegates. Background characteristics, attitudes towards the European Community and towards Dutch politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD', in: *Acta Politica*, 16 (1981), 2 (apr.), 241-264. Recentelijk zijn wel de opvattingen van kiezers en leden vergeleken; zie R.A. Koole, J.J.M. van Holsteyn en J.A. Elkink, *Rekrutering en representatie in een representatief bestel. Bevindingen van een empirisch onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*, Leiden, 2000; en R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, 93-124.

¹⁹ Middel, *Politiek handwerk*; idem, 'Partij van de Arbeid: balanceren tussen Nieuw Links en Nieuw Realisme', in: *Civis Mundi*, 21 (1982), 2 (mrt.), 65-71.

²⁰ Enkele voorbeelden: in 2002 maakte GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller geen deel uit van de kandidaatstellingscommissie, maar kon – zoals in de kwestie-Rabbae bleek – kandidaten maken en breken. In hetzelfde jaar maakte ook PvdA-lijsttrekker Melkert evenmin deel uit van de kandidaatstellingscommissie in zijn partij, hetgeen hem niet belemmerde zijn stempel op de uiteindelijke (concept-)kandidatenlijst te zetten.

²¹ Zo zetten de huidige fractievoorzitters van CDA, VVD en Christen-Unie (Verhagen, Van Aartsen en Rouvoet) hun eerste schreden in het Kamergebouw als fractiemedewerker. Dit geldt inmiddels evenzeer voor een substantieel deel van de fractieleden van PvdA, SP en CDA.

²² Dit is een veel geciteerde uitspraak van VVD-coryfee H.J.L. Vonhoff, laatstelijk als reactie op de in de VVD verkeerd gevallen opmerking van VVD-voorzitter B. Eenhoorn, dat lijsttrekker Dijkstal in de campagne van 2002 meer 'Jip en Janneke-taal' zou moeten gebruiken.

²³ Ontleend aan: Cees Zwart en Bert Middel, *Omvormen van jezelf en de wereld om je heen. Een uitnodiging tot de ontwikkelkunde*, Assen, 2005.

²⁴ Eduard Bomhoff, *Blinde ambitie. Mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek & Balkenende*, Amsterdam, 2003.

²⁵ Participatie van vrouwen uit etnische minderheidsgroeperingen, res-

sorterend onder het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

²⁶ Zie N. Baakman, 'De nomenklatoera in Nederland. Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen', in: *Jaarboek 2003 DNPP*, Groningen, 2004, 173-197.

²⁷ Illustratief is het veel vertoonde gedwongen vertrek van PvdA-staats-secretaris E. ter Veld tijdens het derde kabinet-Lubbers, waarbij zij snikkend perscentrum Nieuwspoort verlaat.

²⁸ Van Mierlo trad na de verkiezingsnederlaag van 1972 terug als D66-leider en werd opgevolgd door J.C. Terlouw. In 1981 werd hij minister van Defensie in het tweede en derde kabinet-Van Agt, om in 1982 afscheid te nemen. Na enige jaren in de luwte van het politiek bedrijf verkeerd te hebben (hij werd in 1983 senator), keerde hij in 1986 terug als lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen. In 2002 (hij was toen minister van Buitenlandse Zaken in het tweede kabinet-Kok) trad hij definitief terug uit de actieve politiek.

²⁹ Met het dubbele mandaat van Bos wordt bedoeld dat hij niet alleen in 2002 (met grote voorsprong) het PvdA-ledenreferendum over het lijsttrekkerschap won, maar tevens bij de daaropvolgende Tweede-Kamerverkiezingen als lijsttrekker een winst van negentien Kamerzetels boekte, waarmee het verlies van tweeëntwintig zetels – onder lijsttrekker Melkert, acht maanden eerder – bijna teniet werd gedaan.

³⁰ Hiermee kwam een einde aan het in de PvdA lange tijd voorkomende fenomeen van partijcommissies die de verkiezing van een partijvoorzitter moesten voorbereiden. De laatste van deze commissies droeg in 2000 het Kamerlid S.A.M. Dijksma voor als kandidaat-voorzitter, maar op het betreffende partijcongres legde zij het af tegen R.A. Koole, die niet door de partijelite van de PvdA werd gesteund.

³¹ Pareto spreekt in dit verband over een afwisseling van elites door elkaar opvolgende 'vossen' en 'leeuwen', waarmee leiderschapstypen worden geduid.

³² Uitspraak van J. Pijlman, langjarig gewestelijk secretaris van de PvdA-Drenthe in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de vorige eeuw, in: Bert Middel en Chris van der Veen, *Veertig jaar op rozen. Ontwikkeling en betekenis van de Partij van de Arbeid in Drenthe tussen 1946 en 1986*, Zuidwolde, 1986.

³³ Bertus Boivin, Henk Hazelhoff, Bert Middel en Bob Molenaar *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Deventer, 1978.

³⁴ Bart Tromp, 'De kluts kwijt', in: *Het Parool*, 9 juni 2005.

³⁵ Dick Stellingwerf, *Opgaan, blinken en verzinken. Onvredepartijen in de Nederlandse politiek*, Ede, 2004.

³⁶ *Staatscourant*, 23 juni 2005.

HOE SYSTEMATISCH ZIJN PARTIJEN OP ZOEK NAAR HUN KIEZERS?

Politieke doelgroepmarketing bij de verkiezingen van 2002¹

M.L. Adriaansen en Ph. van Praag

De Nederlandse kiezers wisselen steeds vaker van partij. De grote verschuivingen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 hebben menig commentator verleid tot de stelling dat de kiezer op drift is. De socioloog K. Schuyt heeft dit beeld ooit treffend verwoord²: 'De Nederlandse kiezers lijken wel stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op'. De suggestie die van dit beeld uitgaat is dat grote groepen kiezers door het politieke spectrum zwerven, nu eens links stemmend, dan weer rechts.

Uit recent kiezersonderzoek blijkt echter allerminst dat kiezers in groten getale de weg kwijt zijn en zich in hun kiesgedrag slechts door mediahypes en grillen laten leiden. Kiezers laten zich nog steeds in belangrijke mate door programmatische overwegingen leiden en hun ideologische voorkeuren zijn vrij stabiel. Kiezers wisselen wel van partij, zelfs gemakkelijker en frequenter dan in het verleden, maar de wisselingen betreffen vooral een uitstapje of een overstap naar ideologisch verwante partijen.³ In dit opzicht verschilt 'de kiezer' van de jaren negentig en van het begin van de eenentwintigste eeuw niet fundamenteel van de kiezer van de jaren zeventig en tachtig. De oorzaak van de toegenomen instabiliteit in partijkeuze moet dus niet zozeer worden gezocht bij de kiezers, als wel bij veranderingen die zich bij politieke partijen hebben voorgedaan. Partijen onderscheiden zich tegenwoordig programmatisch minder van elkaar dan in het verleden, waardoor de drempel voor de kiezers om van partij te veranderen minder hoog is.

De kiezers zijn dus niet de weg kwijt, maar ze vertalen ontevredenheid over 'hun' partij sneller in een stem op een ideologisch verwante partij. Onder dit soort omstandigheden hebben politieke partijen er alle belang bij nauwkeurig te weten wie hun kiezers zijn, wat er onder die kiezers leeft, hoe ze het best benaderd kunnen worden, en aan welke inhoudelijke en niet-inhoudelijke thema's ze het meeste belang hechten. Producenten van goederen en diensten in de markteconomie doen voor ant-

woorden op dit soort vragen doorgaans een beroep op de marketingafdeling of een extern bureau. Als het gaat om het opereren van politieke partijen op de electorale markt, ligt het voor de hand gebruik te maken van de inzichten uit de politieke marketing. Politieke marketing kan daarbij omschreven worden als de combinatie van zowel intern als extern gerichte activiteiten, waarbij de dienst van politieke vertegenwoordiging van een partij gepositioneerd wordt ten opzichte van die van andere partijen, teneinde de doelen van zowel de kiezers als de partij optimaal te bevredigen door middel van ruil van electorale vertegenwoordiging voor een stem.⁴ Deze omschrijving maakt duidelijk dat zowel de marketing als de politieke marketing ervan uitgaat dat een *ruilrelatie* centraal staat. In ruil voor zijn of haar stem is de partij of politicus bereid de kiezer met een vooraf overeengekomen programma te vertegenwoordigen. Het positioneren van de partij met behulp van een programma is daarbij noodzakelijk om de burger over te halen de partij te steunen.

Het is overigens van belang te beseffen dat het succes van politieke marketing niet altijd direct is af te meten aan het behaalde aantal zetels. Wanneer een partij in de ogen van de kiezers niet goed gepresteerd heeft in de periode voor de verkiezingen, is zetelwinst ook met de inzet van marketing weinig waarschijnlijk. Politieke marketing kan dan helpen de middelen die er zijn dusdanig in te zetten dat kiezers zo goed mogelijk worden bereikt en dat het zetelverlies beperkt wordt. Ook zal een kleine partij met zeer uitgesproken standpunten dankzij marketing niet opeens een grote zetelwinst halen. Politieke marketing is een manier om het campagneresultaat te optimaliseren en daarmee het resultaat te verbeteren – gegeven de politieke situatie van dat moment. Het is geen wondermiddel.

In deze bijdrage wordt ingegaan op één aspect van de politieke marketing, namelijk de *doelgroepmarketing*. Bij algemene politieke marketing worden inspanningen ongedifferentieerd op alle kiezers tegelijkertijd gericht. Bij doelgroepmarketing daarentegen wordt het electoraat in doelgroepen opgedeeld en worden deze doelgroepen op een verschillende manier en eventueel met verschillende instrumenten benaderd. Doelgroepmarketing kan overigens succesvol naast een algemene marketing worden ingezet. Juist omdat het in het huidige politieke klimaat zoals gezegd belangrijk is te weten welke groepen kiezers tot het potentiële electoraat van een partij behoren en hoe die het beste benaderd kunnen worden, hebben politieke partijen baat bij een goed doordachte doelgroepenstrategie. In deze bijdrage wordt geanalyseerd in welke mate de belangrijkste politieke partijen in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 een uitgewerkte doelgroepenstrategie hadden en daarop hun marketing afstemden.

1. Politieke doelgroepmarketing

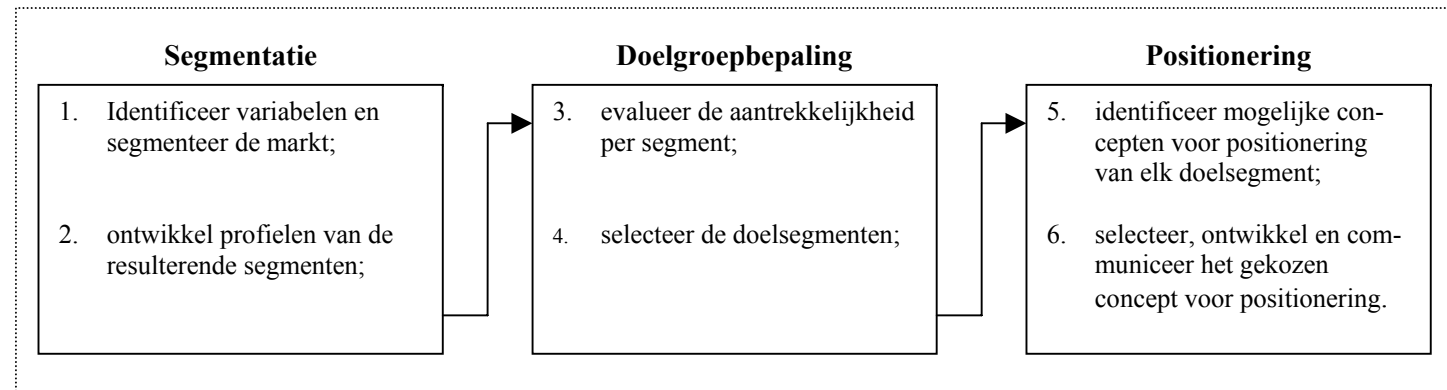
Doelgroepmarketing is een van de belangrijkste onderdelen van marketing. Nagenoeg geen enkele producent is in de praktijk in staat zich op alle potentiële afnemers te richten. Ondanks het feit dat in de politieke wetenschap al sinds het midden van de jaren zestig gesproken wordt van de *catch-all parties* – een door de Duits-Amerikaanse politicoloog O. Kirchheimer ontwikkeld begrip – zijn politieke partijen op dit punt zeker geen uitzondering. Kirchheimer bepleitte overigens geenszins dat partijen zich op alle kiezers dienen te richten. Hij stelde vast dat massapartijen die naar stemmenmaximalisatie streven zich op de electorale markt niet langer moeten laten leiden door de traditionele indeling van het electoraat op basis van klasse of godsdienst, hetgeen allerm minst impliceert dat de partijen zich op het gehele kiezerscorps hebben te oriënteren.⁵ In de praktijk richten partijen zich inderdaad slechts op een deel van het electoraat. Het maken van keuzen is onvermijdelijk, al was het maar vanwege de financiële beperkingen waar partijen mee te maken hebben. Politieke doelgroepmarketing kan daarbij voor partijen een geschikt instrument zijn om deze keuzen zo rationeel mogelijk te maken.

Politieke doelgroepmarketing bestaat uit drie onderdelen die onderling sterk samenhangen (zie figuur 1):

- het segmenteren van de kiezersmarkt op basis van bepaalde criteria;
- het vaststellen van de groepen kiezers die in aanmerking komen om benaderd te worden;
- het vaststellen van de wijze waarop de partij gepositioneerd moet worden.

Aan de basis van elke doelgroepmarketing staat electoraal onderzoek. In de eerste plaats survey-onderzoek, waarbij het gaat om het segmenteren van de markt; in de tweede plaats onderzoek met behulp van focusgroepen om de positionering van de partij in kaart te brengen.

Figuur 1. De stappen van doelgroepmarketing

Bron: Ph. Kotler, *Marketing Management, Analysis, Planning, Implementation and Control*, Upper Saddle River, 1997, 249.

1.1 Kiezerssegmentatie

Het basisidee van segmentatie is dat een heterogene markt kan worden onderverdeeld in homogene groepen van in bepaalde opzichten vergelijkbare individuen.⁶ Als randvoorwaarden gelden daarbij dat de onderscheiden groepen een voldoende omvang hebben, en dat de interne overeenkomsten van de groep en de externe verschillen met de andere groepen duidelijk en relevant zijn. Een electoraal segment is derhalve een groep die zich op politiek relevante criteria onderscheidt van andere groepen. Individuen die tot hetzelfde electorale segment behoren, worden geacht op vergelijkbare wijze te reageren op campagne-uitingen.

Op de electorale markt zijn verschillende segmentatiecriteria mogelijk.⁷ Voor de hand liggend is om demografische criteria als geslacht, leeftijd, gezinssamenstelling en etniciteit te gebruiken. Sommige partijen brengen dat al in hun naam tot uiting, bijvoorbeeld de Ouderenpartij. Een tweede mogelijk indelingscriterium maakt gebruik van geografische variabelen als woonplaats, regio, urbanisatiegraad en dergelijke. Vooral in landen met een districtenstelsel zoals de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk is een geografisch criterium vaak het primaire indelingscriterium. De Engelse liberalen concentreren zich vaak op het zuidwesten van Engeland, terwijl Amerikaanse presidentskandidaten meestal hun aandacht niet in even sterke mate richten op alle staten van de Verenigde Staten. Regionale partijen als *Scottish National Party* of de *Fryske Nasjonale Partij* ontleen hun bestaansrecht in de eerste plaats aan een regionaal criterium en de bijbehorende identiteit. Voor beide criteria geldt dat ze door grote partijen in Nederland en andere landen in een latere fase van de campagne vaak gebruikt worden als aanvullend indelingscriterium voor het verfijnen van de doelgroepenstrategie. Als primair criterium voor het indelen van de markt worden deze criteria in Nederland vaak als te ruw beschouwd om electorale doelgroepen te kunnen vormen die op identieke wijze kunnen worden aangesproken.

Een derde veel gebruikt segmentatiecriterium zijn sociaal-economische variabelen zoals beroep en sociale klasse. Voor veel traditionele massapartijen was dit lange tijd het primaire segmentatiecriterium. Het gaat daarbij niet alleen om de grote arbeiderspartijen van marxistische komaf – zowel de sociaal-democratische partijen als de communistische – maar ook talloze agrarische partijen en liberale (middenstands-)partijen vallen in deze categorie. De *cleavage*-theorie van de politicologen S.M. Lipset en S. Rokkan heeft laten zien dat de electorale basis van veel Europese partijen vanaf het einde van de negentiende eeuw tot het midden van de jaren zestig in de twintigste eeuw gebaseerd was op onder andere klasse en beroep.⁸ In de doelgroepenstrategie van de

tegenwoordige partijen wordt het klassenindelingscriterium nog maar weinig gebruikt, maar een sociaal-economisch criterium als inkomen is wel zeer gangbaar. Partijen die zich met name richten op de midden-groepen hanteren in de meeste gevallen geen klassen- of beroeps-criterium, maar een inkomenscriterium. In feite richt men zich op de middeninkomens.

Een vierde criterium dat steeds meer wordt gebruikt, is het zogeheten 'psychografische' segmentatiecriterium. Hierbij gaat het om gemeenschappelijke waardenoriëntaties die zich uiten in een specifieke levensstijl of gedeelde kenmerken als persoonlijke voorkeuren of geloofs-overtuiging. Zowel in de reguliere marketing als in de politieke marketing heeft segmentatie op basis van levensstijl de laatste tien jaar sterk aan populariteit gewonnen. Het CDA maakte in 1998, mede op basis van de positieve ervaringen van haar Duitse zusterpartij *Christlich Demokratische Union* (CDU), gebruik van een segmentatie in leefstijlgroepen van het Amsterdamse bureau Trendbox. Het CDA richtte zich mede op basis van de analyses van dit bureau op groepen als de 'religieus altruïsten', de 'ingetogen sociaal betrokken burgers' en de 'beschaafde hedonisten'.⁹

Een laatste segmentatiecriterium gaat uit van gedragskenmerken als partijtrouw, voorgenomen stemgedrag en meer in het algemeen van politieke attitudes. Op basis van partijtrouw en voorgenomen stemgedrag kan de kiezersmarkt bijvoorbeeld worden ingedeeld in trouwe kiezers, potentiële of bereikbare kiezers – die eventueel bereid zijn op de partij te stemmen – en onbereikbare kiezers die dat absoluut niet van plan zijn. De groep potentiële kiezers wordt daarbij vaak nog verder onderverdeeld in 'wegzwevers' en 'toestromers'. Een verwante maar nauwkeuriger variant van een indeling op basis van stemgedrag is de indeling op basis van stemkans. Respondenten wordt daarbij gevraagd aan elke partij een stemkans te geven op een schaal van 1 (zeker niet) tot 10 (zeker wel). Op basis hiervan kan een partij bepalen wie zijn potentiële kiezers zijn en welke partijen belangrijke electorale concurrenten vormen.¹⁰ De indeling die gebruik maakt van attitudes grijpt veelal terug op de econoom A. Downs, die ervan uitgaat dat de meeste kiezers er niet naar streven veel specifieke kennis van partijen en politici te verwerven, maar dat zij partijen beoordelen en eventueel kiezen op basis van algemene oriëntaties. Een veel gebruikte ideologische oriëntatie is daarbij een links-rechts oriëntatie.¹¹

In Nederland is de primaire segmentatie tegenwoordig meestal (voorgenomen) stemgedrag of varianten daarop: dit is een vorm van gedragsmatige segmentatie. Er wordt dan een indeling gemaakt van vaste kiezers, potentiële en niet-potentiële kiezers. Op basis van een analyse van de 'deelgroepen' van deze segmenten wordt bekeken welke kiezers tot

die segmenten behoren en wat derhalve relevante criteria kunnen zijn voor verdere segmentatie. Op basis van deze eerste primaire indeling van het electoraat vindt dan in een latere fase een verdere verfijning plaats op basis van aanvullende criteria waardoor een definitieve segmentatie ontstaat.

De keuze van één of meerdere segmentatiecriteria is een essentieel onderdeel van de voorbereiding van de campagne. Het kan vergaande gevolgen hebben voor de invulling van de campagne en het mogelijke electorale succes. Een zorgvuldige analyse van het electoraat op basis van onderzoek is derhalve noodzakelijk. Het is de vraag of politieke partijen zich hier in voldoende mate bewust van zijn. In veel gevallen kiezen partijen een segmentatiecriterium op basis van generationaliseerde intuïtie.

1.2 Electorale doelgroepbepaling

De tweede stap van politieke doelgroepmarketing, de electorale doelgroepbepaling, behelst de keuze van de verschillende door partijen te benaderen kiezerssegmenten. Ongeacht het gebruikte segmentatiecriterium is een electorale doelgroep een kiezerssegment dat door een partij als een doelwit van campagne-uitingen wordt gezien. In theorie zou een partij elk segment kunnen uitkiezen als doelgroep, in de politieke praktijk is een al langer bestaande partij sterk gebonden aan de eigen traditie, de eigen kiezers en het eigen kader. Veelal kiest een partij voor doelgroepen die zich in meerdere of mindere mate aangetrokken voelen tot de partij. Wanneer de politieke opvattingen binnen een segment te veel afwijken van die van de partij, wanneer een segment te klein is, of wanneer het segment niet ontvankelijk is voor toenaderingen van de partij, is het niet zinnig een dergelijk segment als doelgroep te zien. De keuze voor doelgroepen kan worden gemaakt op basis van de politieke doelen van de partij en gedeeltelijk hiermee samenhangend de verwachte responsiviteit van een segment, en de beschikbare middelen van de partij.

Een aspect dat niet zozeer belangrijk is bij de keuze van kiezerssegmenten als wel bij de intensiteit van de benadering, zijn de inspanningen van concurrerende partijen gericht op de doelgroep. Een partij zal vooral die groepen intensief benaderen waarvoor de concurrentie groot is. Samengevat komt het er op neer dat een segment voldoende groot en benaderbaar moet zijn en tevens aantrekkelijk en ideologisch passend bij de partij dient te zijn.

Als een partij kiest voor een bepaalde vorm van doelgroepsegmentatie zijn er in principe twee vormen van marketing denkbaar: gedifferentieerde marketing en geconcentreerde marketing. In het eerste geval kiest

een partij er voor alle segmenten van het electoraat te benaderen, maar wel met een positionering die voor elk segment wordt aangepast. Bij geconcentreerde marketing richt de partij zich op een of enkele segmenten van het electoraat met een boodschap die toegesneden is op deze groepen. Vanzelfsprekend is er ook een volledig andere benadering mogelijk: de ongedifferentieerde marketing waarbij de politieke partij geen segmentatie hanteert en alle kiezers op dezelfde wijze benadert. Alhoewel door partijen soms wel gesteld wordt dat men zich op alle kiezers richt met dezelfde positionering, blijkt in de praktijk dat dit in het algemeen niet het geval is. Maar ook een consistente gedifferentieerde aanpak blijkt voor partijen doorgaans moeilijk in de praktijk te brengen.

1.3 Partijpositionering

Het derde onderdeel van politieke doelgroepmarketing bestaat uit de partijpositionering. Als de partij één of meerdere doelgroepen heeft gekozen, moet per doelgroep bepaald worden hoe de partij zich positioneert. Daarbij mag er sprake zijn van een zekere differentiatie per doelgroep, indien men er zorg voor draagt dat elke vorm van spanning of conflict tussen de verschillende positioneringen wordt vermeden. Politieke positionering betreft derhalve het op een voor alle doelgroepen gelijke wijze optimaal ontwerpen van het product ‘vertegenwoordiging’ en het voor de doelgroepen op een verschillende manier in de markt zetten van die vertegenwoordiging. Doel is in ogen van de groep een onderscheidende positie ten opzichte van concurrerende partijen in te nemen.

Bij positionering is de zogeheten ‘marketingmix’ een middel om verschillende aspecten van de politieke dienst af te stemmen op de doelgroep. Deze mix kan worden gezien als een soort checklist van punten die per segment van belang kunnen zijn, waarbij overigens de relevantie van de punten per doelsegment kan variëren. In dit artikel wordt uitgegaan van een politieke marketingmix bestaande uit vijf onderdelen: product, proces, personen, promotie en fysiek bewijs (vijf “P’s”); de onderdelen overlappen elkaar qua werking regelmatig.¹²

Het politieke *product* kan worden omschreven als politieke vertegenwoordiging, een dienst die een partij aanbiedt in ruil voor de stem van een kiezer. Dit politieke product is opgebouwd uit meerdere componenten. Ten eerste is er de ideologie, die bestaat uit de in het verkiezingsprogramma toegelichte beleidsvoornemens van de partij en uit een beperkt aantal thema’s waarmee campagne wordt gevoerd: de campagneboodschap. Voor de partij en de bijbehorende kandidaten is daarnaast imago een belangrijk gegeven; dit wordt bepaald door de in het verleden

opgebouwde reputatie van de partij en haar kandidaten en door de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid die deze uitstralen.¹³ Een partij of politicus verplicht zich om een zo goed mogelijk resultaat te bereiken; een vooraf gedefinieerd resultaat kan niet gegarandeerd worden. Er is dus sprake van een inspanningsverplichting, en dan is imago uitermate belangrijk.

Het product kan vanzelfsprekend niet per doelgroep anders zijn. Wel kunnen de verschillende eigenschappen van het product worden benadrukt. Het is dus mogelijk per doelgroep verschillende beleidsvoornemens onder de aandacht te brengen. Ook kunnen per segment andere campagnethema's worden geaccentueerd, maar de boodschap die per doelgroep wordt uitgedragen mag niet conflicteren met uitingen ten behoeve van andere doelgroepen. Daarom is enige standaardisatie van het product politieke vertegenwoordiging nodig, en hiermee komt het *proces* in beeld. Deze term, die in de conventionele marketing verwijst naar een productieproces, kan in de politieke marketing worden toegepast om te refereren aan het functioneren van een partij: de wijze waarop het verkiezingsprogramma tot stand is gekomen en hoe de partij met dat program omgaat. Het programma dient ertoe om kiezers vooraf duidelijk te maken waarop zij kunnen rekenen. Bij een wijziging van de omstandigheden kan daarvan worden afgeweken, maar dit kan niet te pas en te onpas gebeuren. Daarom moet een zekere discipline binnen een fractie bestaan om in lijn met (of in de geest van) het programma te stemmen. In individuele gevallen kan een dergelijke fractiediscipline terzijde worden geschoven. Als dit te vaak gebeurt, weten kiezers echter niet meer in welk opzicht en/of wanneer zij een partij kunnen geloven en wordt de geloofwaardigheid van de inspanningsverplichting aangetast.¹⁴ Het proces moet dus bijdragen aan voorspelbaar gedrag.

Nauw verwant aan het product is het element *personen* – een belangrijk onderdeel van de politieke marketingmix. De meest in het oog springende personen zijn de uitvoerders van een dienst, dat wil zeggen de politici die zich kandidaat hebben gesteld. Het gezicht van een partij wordt door het handelen van personen bepaald en deze zijn daardoor een cruciaal element van de politieke dienst. Bepaalde politici zullen beter bij een specifiek segment aansluiten dan andere. Daardoor wordt het mogelijk per doelgroep politici aan te wijzen. Zo kiezen partijen vaak politici uit voor de communicatie met bepaalde regio's van het land, of iemand die zich op de boerenachterban van een partij richt. Veelal worden politici die verwantschap met de doelgroep vertonen hiervoor uitgekozen.¹⁵

Binnen de marges van de centrale campagneboodschap kan de *promotie* – alle bezigheden om de politieke dienst onder de aandacht van potentiële kiezers te brengen – afgestemd worden op de doelgroep. Promotie

loopt gedeeltelijk via persoonlijk contact, maar grotendeels via de media. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen gecontroleerde en ongecontroleerde publiciteit. Onder de eerste categorie vallen zowel publicaties in de partijgebonden media als folders, advertenties en spotjes. Onder ongecontroleerde publiciteit valt alles wat door onafhankelijke journalisten wordt gepubliceerd. Een belangrijke keuze is de combinatie van promotiemiddelen die het meest geschikt is om de diensten van de partij onder de aandacht van elk segment te brengen. Verder is het zoals hierboven reeds werd aangegeven mogelijk bepaalde politici hun ‘eigen’ doelgroep te laten benaderen. Mensen gaan immers liever in gesprek met een politicus die zij als één van hen zien, dan met iemand waar zij niks mee hebben.¹⁶

Het *physiek bewijs* van een politieke dienst is niet onbelangrijk, maar het is in functionele zin nauwelijks te onderscheiden van promotie. Het dient vooral om niet tastbare diensten als vertegenwoordiging enigszins te concretiseren. Campagnemateriaal dat de campagneboodschap weergeeft, zoals folders en *gadgets*, kunnen een tastbaar onderdeel vormen. Campagnemateriaal kan per segment ontworpen worden. Ook de keuze van de locatie waar een bijeenkomst gehouden wordt, kan per doelgroep afgestemd worden. De campagneboodschap en slogan zijn aspecten van fysiek bewijs die vanzelfsprekend niet per doelgroep aan te passen zijn, omdat ze dan juist hun kracht verliezen.¹⁷

1.4 Analyse na afloop van de campagne

Een aspect dat niet altijd tot de doelgroepmarketing wordt gerekend maar wel zeer relevant is, is de analyse achteraf. Bij de analyse van de campagne is het essentieel dat electoraal onderzoek wordt gedaan naar de effecten van doelgroepmarketing, aangezien alleen dan de marketingstrategie verbeterd kan worden. Teneinde oorzaken van het verloop en het resultaat van de campagne te kunnen beoordelen, is onderzoek naar de motieven van kiesgedrag noodzakelijk. Een analyse zonder onderzoek, dus bestaande uit de bevindingen van het campagneteam, is per definitie niet voldoende voor een afgewogen oordeel over het succes van de doelgroepmarketing. Een belangrijke vraag hierbij is of de juiste segmenten benaderd zijn. Het antwoord is onder andere afhankelijk van de juistheid van de gekozen segmentatiecriteria. Vervolgens moeten dan de vragen aan bod komen of de partij juist gepositioneerd is ten opzichte van de doelgroepen en of deze positionering effectief is geweest.

2. Politieke doelgroepmarketing in de campagne van 2002

Dit onderzoek richt zich op de campagne voor de Tweede-Kamerver-

kiezingen van 2002, een reguliere campagne die door de partijen nauwkeurig was voorbereid en waarvoor zij – zoals in Nederland gebruikelijk – slechts over betrekkelijk weinig financiële middelen konden beschikken.¹⁸ Vijf partijen – CDA, D66, GroenLinks, PvdA en de SP – waren bereid mee te werken aan dit onderzoek, bij de VVD ontbrak deze bereidheid helaas.¹⁹

De vijf onderzochte partijen hebben alle de kiezers meer of minder systematisch ingedeeld in segmenten. Er is echter niet bij alle partijen sprake van een bewust en gericht gebruik van doelgroepmarketing. Wel hebben zij in hun campagne alle gebruik gemaakt van onderzoek. CDA, D66, GroenLinks en de PvdA hebben voor de indeling in segmenten conventioneel electoraal onderzoek gebruikt; de SP benutte haar eigen ledenonderzoek.

2.1 Kiezerssegmentatie en electorale doelgroepbepaling

In eerste instantie hebben alle partijen vergelijkbare gedragsmatige segmentatiecriteria gebruikt: stemgedrag tijdens vorige verkiezingen en stemintentie in een enquête. Op basis van partijkeuze is het electoraat ingedeeld, meestal in drie groepen: vaste, potentiële en niet-potentiële kiezers. Deze segmentatie is echter nog zeer algemeen, waardoor de groepen dusdanig divers zijn dat zij niet voldoende is om homogene doelgroepen samen te stellen. Toch formuleerden GroenLinks en de SP hun segmenten op basis van deze indeling, waardoor van een echte doelgroepbepaling bij deze partijen niet gesproken kan worden.

CDA, D66 en de PvdA keken in eerste instantie eveneens naar stemgedrag, maar zij gingen tevens een stap verder. Op basis van het beeld dat ontstond uit de bovengenoemde gedragsmatige segmentatie trokken zij conclusies over welke segmenten in hun electoraat oververtegenwoordigd waren, welke groepen uit het eigen electoraat ontvankelijk zouden kunnen zijn voor de lokroep van andere partijen, en in welke groepen juist nieuw kiezerspotentieel aanwezig zou zijn. Ook stelden de partijen soms vast welke groepen voor hen niet aantrekkelijk waren. Uiteindelijk had de segmentatie bij CDA, D66 en de PvdA plaats aan de hand van aanvullende demografische, geografische, sociaal-economische en/of psychografische criteria, als aanvulling op de indeling op basis van de primaire gedragsmatige criteria.

PvdA

De PvdA ging uit van een onderscheid tussen trouwe, potentiële en niet-potentiële kiezers. In principe werden de eerste twee zeer heterogene groepen kiezers als doelgroep beschouwd, en wilde de PvdA als brede volkspartij niet teveel onderscheid maken tussen verschillende doel-

groepen. In de visie van de partij behoorde de gemiddelde PvdA-kiezer tot de middenklasse, las die een regionaal dagblad, was die verder tussen de 35 en 55 jaar en eerder vrouw dan man. Toch werd onderzocht welke specifieke groepen potentiële en trouwe kiezers apart aandacht nodig hadden. De PvdA lette daarbij ook op de concurrentie en benaderde juist die segmenten die neigden op andere partijen te stemmen. Zo kreeg een 'lifestyle groep' als 'grachtengordelintellectuelen' speciale aandacht vanwege haar neiging om (meer dan in het verleden) op de SP en GroenLinks te stemmen. Andere groepen werden op basis van demografische criteria onderscheiden en benaderd, met name allochtonen, jongeren en ouderen. Uit deze drie groepen had de PvdA bij de Kamerverkiezingen van 1998 veel stemmen gekregen die men wilde behouden. Het succes van de ouderenpartijen bij de Kamerverkiezingen in 1994 had duidelijk gemaakt dat ook onder de groep ouderen de partijtrouw afneemt. De PvdA was bang dat het vertrek van premier W. Kok haar electorale positie onder de oudere kiezers zou schaden. In het algemeen voerde de PvdA een ongedifferentieerde campagne voor haar trouwe en potentiële kiezers, met als aanvulling een geconcentreerde marketingbenadering voor de genoemde specifieke groepen.

CDA

Het CDA koos onder leiding van M. Smits, die eerder campagneleider was bij de Kamerverkiezingen van 1986 en 1989, in eerste instantie eveneens voor een gedragsmatig indelingscriterium. Het CDA onderscheidde onder zijn potentiële electoraat drie groepen. De eerste groep was het kernelectoraat, bestaande uit vaste kiezers en in het algemeen goed voor ongeveer twintig zetels. Deze groep moest vooral 'bevestigd' worden in de campagne. Daarnaast onderscheidde de partij de 'toezwevers', die met een extra inspanning gemotiveerd konden worden de partij electoraal te steunen, en de 'afzwevers', die het CDA moest proberen te behouden. Binnen deze heterogene groep van toe- en afzwevers werd op basis van demografische criteria een aantal meer homogene groepen onderscheiden. Het belangrijkste segment waren de gezinnen met enkele kinderen, wonende in de nieuwbouwwijken van de randstad. Daarnaast kregen de allochtonen, boeren, middenstanders en jongeren extra aandacht. Onder de allochtonen hoopte de partij vooral steun van gelovige moslims te krijgen. Boeren en middenstanders werden speciaal benadrukt vanwege de sterke positie van het CDA onder deze groepen. Hoewel het CDA in 2002 niet meer het accent legde op bepaalde regio's, werd elke regio wel apart 'bewerkt' door een provinciale campagnecommissie. Hierbij werden politici uit de regio ingezet. Ook werden naast de landelijke issues enkele voor die regio relevante thema's benadrukt. In feite waren dus alle provincies zo dus

toch aparte doelgroepen. Evenals de PvdA voerde het CDA een onge-differentieerde campagne voor zijn trouwe en potentiële kiezers, met als aanvulling een geconcentreerde marketingbenadering voor een aantal specifieke groepen.

D66

D66 koos als enige partij – mede om financiële redenen – bewust voor een consequente doelgroepencampagne. Op basis van stemgedrag bij de vorige verkiezingen en de eventuele oververtegenwoordiging van bepaalde groepen in de achterban richtte de partij haar aandacht op enkele duidelijk omschreven segmenten. De belangrijkste groepen voor D66 waren de inwoners van de grote steden, hoger opgeleiden, vrouwen, homoseksuelen en mensen in het onderwijs. De gedragsmatige segmentatie op basis van seksuele geaardheid is daarbij opmerkelijk. Jongeren werden daarnaast als doelgroep beschouwd, omdat het aantal jongeren dat op de Democraten stemde terugliep. Veel meer dan bij de andere partijen was bij D66 sprake van geconcentreerde marketing, de partij richtte zich immers op enkele groepen binnen het electoraat. D66 rekende ook bepaalde segmenten niet tot de doelgroep, omdat het idee bestond dat deze segmenten voor de partij slecht benaderbaar waren. Zo zijn er geen speciale inspanningen geweest gericht op allochtonen, simpelweg omdat hoog op de lijst geen kandidaten uit die groep stonden.

GroenLinks

GroenLinks was niet van plan een doelgroepencampagne te voeren. Men had het electoraat onderverdeeld in aanhangers, potentiële aanhangers en de rest van de kiezers, die nooit zouden overwegen GroenLinks te stemmen. Omdat de groep potentiële aanhangers zeer groot en divers was, werd besloten geen doelgroepencampagne te voeren. In de electorale achterban ondervertegenwoordigde groepen –zoals ouderen – zouden niet specifiek benaderd worden, omdat dit ten koste zou kunnen gaan van de wervingskracht onder bijvoorbeeld jongeren. De dynamiek en de hectiek van de campagne bracht de partij er toe om zich in de loop van de campagne toch op bepaalde segmenten te richten, namelijk vrouwen, jongeren en allochtonen.

SP

De SP beschouwt het werken met electorale doelgroepen door de andere partijen als een teken van onmacht. Een partij als de SP, die stelt haar achterban goed te kennen, hoeft niet te denken in termen van segmenten en electorale marketing. Toch voert de SP wel onderzoek uit, maar doet dat in eigen beheer en onder haar leden. Op basis hiervan stelde de partij vast wat er in de achterban leeft en deelde zij haar potentiële electoraat

in twee grote groepen in: kiezers waar de partij voor opkomt en kiezers die het belangrijk vinden dat de partij zich sterk maakt voor die eerste groep. Tot de eerste categorie behoren bijvoorbeeld WAO-ers, bijstandsmoeders, uitkeringsgerechtigden en mensen die werken in de zorg en het onderwijs; de tweede groep is veel minder scherp omlijnd. In de campagne stond de eerste groep centraal en ging de campagneleiding ervan uit dat de tweede groep op basis van solidariteit met de eerste groep voor de SP kiest. Incidenteel stonden groepen bij sommige activiteiten centraal, zoals jongeren, verpleegkundigen of reizigers in het openbaar vervoer.

evaluatie

Voor D66 was de doelgroepenbenadering de basis van haar campagne, voor het CDA en de PvdA was het meer ‘voor erbij’, terwijl GroenLinks in de loop van de campagne zich alsnog op enkele groepen richtte. De positie van de SP is het meest opmerkelijk. Deze partij verwierp in 2002 de electorale doelgroepenbenadering, maar had toch behoorlijk scherp omlijnde doelgroepen op het oog waarvan zij de belangen wil behartigen. Bij de verschillende partijen was de keuze voor de doelgroepen gebaseerd op uiteenlopende overwegingen. Een grote rol speelde of een segment bij de politieke doelen van de partij paste. Van groot belang waren ook de ‘lucrativiteit’ en responsiviteit van een segment, met andere woorden: is het segment groot genoeg om electorale winst op te leveren en staat het segment open voor de uitingen van de partij.

De doelgroepen die door de verschillende partijen werden gekozen, waren mede door de wat opportunistische benadering van het fenomeen, verre van homogeen. Een populaire doelgroep als ‘jongeren’ is dusdanig breed dat niet van een homogeen segment kan worden gesproken. Zo adverteerden veel partijen in *Spits* en *Metro* om ‘de jongeren’ te bereiken. Als GroenLinks zich bijvoorbeeld op jongeren zou richten, viel echter een groot deel van de jongeren af, omdat zij zich ideologisch niet voelden met die partij. Voor het CDA gold hetzelfde: het grootste deel van de jongeren is ongelovig en de meeste niet gelovige jongeren behoren alleen al om die reden niet tot het christen-democratische electorale potentieel. Behalve dat het weinig effectief is een doelgroep aan te wijzen die zo veel kiezers bevat die nooit op de partij zullen stemmen, is het moeilijk om een dusdanig brede doelgroep met gerichte marketinginspanningen te bereiken. Het is niet erg aantrekkelijk de bedoelde leden van doelgroep op een meer ideologische of religieuze wijze te benaderen. De ratio en de mogelijke meerwaarde van de doelgroepenbenadering verdwijnt dan grotendeels.

De gekozen segmenten waren niet alleen heterogeen samengesteld,

maar overlappen elkaar bovendien niet zelden. Zo koos D66 als doelgroepen inwoners van de grote steden, hoger opgeleiden, vrouwen, homoseksuelen, jongeren, en leerkrachten. Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken dat veel kiezers in meer dan één doelgroep vallen. Ook voor het CDA en de PvdA, de twee andere partijen die voor doelgroepen kozen, gold dat hun doelsegmenten elkaar deels overlappen. Een effectieve benadering van de onderscheiden segmenten is hierdoor moeilijk: enerzijds bestaat er onvoldoende onderscheid tussen segmenten, en anderzijds is de gelijkenis binnen segmenten onvoldoende voor een gemeenschappelijke aanspreekbaarheid.

Terugkijkend bleek het concept doelgroepsegmentatie in alle bestudeerde gevallen niet op een consequente wijze te zijn uitgewerkt in de politieke marketingstrategie. De vraag of dit het gevolg is van onvoldoende begrip van de specifieke eisen die de bepaling van doelgroepen in het politiek krachtenveld in Nederland stelt of van de weerbarstigheid van de werkelijkheid zelf, kunnen we hier niet beantwoorden.

2.2 Partijpositionering

Hoewel alle partijen onderdelen van de marketingmix hebben gebruikt om zich te positioneren in de verschillende electorale segmenten, was de uitvoering hiervan in veel gevallen weinig systematisch. Alleen D66 heeft alle vijf onderdelen van de politieke marketingmix – product, proces, personen, promotie en fysiek bewijs – op haar doelgroepen afgestemd. Maar ook deze partij heeft niet *elk* onderdeel voor *elke* doelgroep apart ingevuld. GroenLinks en met name de SP hebben de minste aandacht besteed aan de mogelijkheden die de marketingmix biedt, CDA en PvdA nemen een tussenpositie in.

D66

D66 heeft niet alleen een aantal doelgroepen met een specifieke boodschap of specifiek product benaderd, maar gaf als enige partij aan dat er bij de opstelling van het verkiezingsprogramma al rekening was gehouden met de doelgroepen. In het programma dienden voor deze doelgroepen belangrijke punten te staan die aansloten bij het centrale thema van D66: individuele keuzevrijheid. Ook de keuze van de vier centrale pijlers in haar beleid – onderwijs, seksuele voorkeur en partnerkeuze, inrichting van het leven, en de manier van overlijden – sloot hierbij aan en werd geacht van groot belang te zijn voor de doelgroepen hoger opgeleiden, vrouwen, jongeren en homo's. Voor de diverse doelgroepen waren aparte folders beschikbaar. Verder werden de verschillende D66-politici bewust ingezet: zo werden de 'beide Borissen' (Dittrich en Van der Ham) naar de doelgroep homo's gestuurd – ook omdat Dittrich zich

had ingezet voor het homohuwelijk – en bezocht Kamerkandidate L. van der Laan vaak bijeenkomsten waar onderwerpen als kinderopvang en de combinatie van zorg- en werktaken centraal stonden. Lijsttrekker Th.C. de Graaf diende blauwe pakken te dragen om van zijn grijze ambtenarenimago onder met name jongeren verlost te worden. Om dezelfde reden zijn de foto's van de lijsttrekker voor het campagnemateriaal bewust vlak na zijn vakantie genomen toen hij een door de zon gebruind gelaat had.

De centrale verkiezingsleuze van D66 – 'maak het verschil' – kwam in alle betaalde en gecontroleerde publiciteit voor en beoogde de doelgroepen bewust aan te spreken op de afwijkende identiteit van de partij. De mediastrategie was erop gericht de lijsttrekker of andere politici te laten optreden in programma's later op de avond, die goed bekeken werden door de geïdentificeerde doelgroepen. Een programma als 'Barend & Van Dorp' werd van belang geacht om potentiële D66-kiezers te bereiken; ook via spotjes rond dit programma werd op de doelgroep gericht. De mediastrategie impliceerde overigens niet dat uitnodigingen voor andere programma's werden afgewezen; dat konden D66 en de meeste andere partijen zich nu eenmaal niet permitteren. De betaalde publiciteit werd echter in belangrijke mate op de doelgroepen gericht. Zo werden de spotjes onder andere uitgetest bij een jongerenforum van BNN, maar door de moord op Fortuyn op 6 mei en de daaropvolgende campagnestop werden ze niet uitgezonden. Zendtijd was ook gekocht bij stedelijke zenders als AT5 en TV West, terwijl onder andere geadverteerd is in *Metro* en *Spits*. Op de website stond een 'aantal uitgesproken jongerenstandpunten' van D66.²⁰

CDA

Het CDA heeft zijn doelgroepenstrategie veel minder ver doorgevoerd in zijn positionering. In het verkiezingsprogramma werd niet specifiek rekening gehouden met doelgroepen. Centraal stond de algemene CDA-boodschap 'Voor een andere aanpak', waarmee vooral werd benadrukt dat de partij zich onderscheidde van de paarse regeringspartijen. In de richting van de doelgroepen werden specifieke standpunten benadrukt en soms ook bepaalde aspecten van het imago. Ten aanzien van gezinnen legde het CDA het accent op het 'setje maatregelen' onderwijs, opvoeding en een veilige omgeving, terwijl tegenover moslims werd benadrukt dat de partij niet alleen veel belang hechtte aan gezin en opvoeding, maar ook aan het 'bijzonder onderwijs'. Voor enkele groepen en voor alle provincies had het CDA specifieke folders gemaakt. Sommige kandidaten werden bij voorkeur ingezet voor specifieke doelgroepen. De uit Suriname afkomstige en kerkelijk actieve K.G. Ferrier lag goed bij NCRV- en EO-kijkers. De voormalig ondernemer J.

ten Hoopen had zijn eigen campagne opgezet, gericht op middenstanders. In allerlei bladen van brancheorganisaties verschenen interviews met hem met foto's, waardoor hij een groot bereik had onder de leden van zijn doelgroep. De jongerenorganisatie CDJA kreeg een eigen budget om jongeren te benaderen. Zo had de organisatie een stand op de EO-jongerendag, waar overigens ook premier J.P. Balkenende sprak. Het CDA koos als enige partij voor een provinciale profilering. Zoals al vermeld voerde elke provincie met eigen regiokandidaten en regionaal verkiezingsmateriaal een campagne, waarvoor zij een eigen budget hadden gekregen. Voor elke provincie werd een eigen spotje opgenomen van de regiokandidaat en de landelijk lijsttrekker. Zo traden de Limburgse minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap M.J.A. van der Hoeven en Balkenende samen op in een spotje voor Limburg. Het CDA had zijn mediastrategie zorgvuldig uitgewerkt. Vrije publiciteit in lokale en regionale kranten werd van belang geacht om de christen-democratische kiezers te bereiken, evenals programma's bij de publieke omroepen Tros, NCRV en EO en de commerciële zenders RTL4 en SBS6. Van de landelijke kranten werd vooral de berichtgeving in *De Telegraaf* belangrijk gevonden; dit was de enige nationale krant waarin kleine advertenties werden geplaatst. De betaalde publiciteit richtte zich verder vooral op de regionale kranten en huis-aan-huisbladen. Wel werd in *Spits* en *Metro* vanwege het bereik onder jongeren en in bladen van specifieke doelgroepen –zoals boerenvakbladen en ondernemersmagazines – geadverteerd.

PvdA

De PvdA koos voor een algemene, ongedifferentieerde campagne, met daarbinnen een geconcentreerde benadering van enkele als belangrijk geïdentificeerde groepen. Het algemene thema was de beleidsmatige continuïteit en personele vernieuwing in de persoon van de nieuwe lijsttrekker en kandidaat-premier A.P.W. Melkert. Een dominante verkiezingsleus ontbrak. Aanvankelijk leek het motto 'Veel gedaan, veel te doen' centraal te staan, maar later werd een variant op de oude leuze 'Samen sterk en sociaal' weer gebruikt zonder dat deze uitgroeide tot het centrale thema van de PvdA-campagne.²¹

De positioneringsstrategie van de PvdA was gericht op de communicatie van haar politieke en ideologische standpunten en de vertaling hiervan in beleid. Het verkiezingsprogramma was niet toegespitst op specifieke doelgroepen, maar de PvdA probeerde zich wel te positioneren als belangenbehartiger van bepaalde groepen en onderstreepte daartoe bepaalde inhoudelijke aspecten en het eigen imago. Vanaf januari 2002 werd met behulp van focusgroepen acht maal onderzocht welke standpunten bij welke groepen meer benadrukt dienden te worden

en welke formuleringen, toon- en beeldvormingsaspecten wel of niet goed overkwamen. Tegenover jongeren toe wilde de partij een modern en levendig imago uitstralen, waartoe de leiderschapswisseling daarvoor ook nieuwe kansen bood. Voor jongeren werden *Talk of the Town*-meetings georganiseerd – een mix van cabaret, politiek en muziek. Ten aanzien van de ouderen werd meer de nadruk gelegd op continuïteit en zekerheid om duidelijk te maken dat ook hun belangen bij de PvdA veilig waren. Voor allochtonen stelde zij zich op als de partij die bij deze groep hoorde, stelling nam tegen discriminatie en vele allochtone kandidaten in de gelederen had. Bij de zogeheten grachtengordel-intellectuelen werd de PvdA vooral gepresenteerd als een partij waar het debat een belangrijke rol speelde en waarbij hun inbreng werd gewaardeerd. De Paradiso-lezing van Melkert met aansluitend een discussie was uitdrukkelijk op deze groep gericht. De verschillende groepen werden steeds benaderd door politici die een sterke affiniteit met een bepaalde groep hadden.

De PvdA kende geen regionale doelgroepen en liet politici niet speciaal in hun eigen regio optreden, al gebeurde het wel. In het algemeen werd er de voorkeur aan gegeven politici in te zetten op bepaalde thema's. Wel werden de vijftig steden met de meeste inwoners door lijsttrekker Melkert bezocht, omdat deze steden traditioneel goed zijn voor de helft van het sociaal-democratische electoraat. Deze bezoeken werden inhoudelijk en qua mediastrategie zorgvuldig voorbereid.

Voor de verschillende doelgroepen had de PvdA veelal specifiek campaignemateriaal ontwikkeld. Voor jongeren was er een visitekaartje met vijf op jongeren toegespitste thema's en een jongerenwebsite. Voor ouderen en verschillende allochtone groepen was een eigen folder gemaakt. Wat betreft de vrije publiciteit accepteerde de PvdA in principe alles, alhoewel de partij soms in de luxepositie verkeerde om te kunnen kiezen waarheen men Melkert stuurde.

De PvdA had ongeveer een half miljoen euro beschikbaar voor betaalde publiciteit. Zowel bij de lokale en regionale als bij nationale televisiezenders kocht de partij reclamezendtijd in. Verder adverteerde de PvdA net als veel concurrenten in *Metro* en *Spits* en in de media van bepaalde allochtone groeperingen.

GroenLinks

GroenLinks was een van de partijen die zeer weinig aan doelgroepmarketing deed. Op de valreep besloot zij echter wel apart aandacht te besteden aan jongeren, vrouwen en allochtonen. Dat gebeurde niet zozeer door inhoudelijke stellingnames, maar vooral in de keuze voor bepaalde activiteiten en campagne-uitingen. Inhoudelijk profileerde GroenLinks zich vooral als de partij die systematisch zocht naar een

harmonieus samengaan van sociale en groene standpunten. Onderzoek met behulp van focusgroepen had duidelijk gemaakt dat de achterban deze invalshoek belangrijk vond. De centrale campagneleus 'Kies voor een nieuw evenwicht' verwees hiernaar. Een activiteit van GroenLinks die goed paste in de algemene profilering en die niet op doelgroepen was gericht was de campagnetrein, die met pech kampte en juist daardoor veel aandacht kreeg van de media. Wel op een doelgroep gericht was de ansichtkaart met alle vrouwelijke kandidaat-kamerleden. De partij benadrukte daarmee dat ze de meeste vrouwen op haar lijst had geplaatst. De ansichtkaart werd aan alle leden gestuurd met het verzoek hem te verspreiden en was tevens digitaal beschikbaar. Jongeren waarvan het mobiele nummer bij de partij bekend was, werden vlak voor de verkiezingen specifiek benaderd met een sms-boodschap.

De reclamespots van GroenLinks zouden in principe uitgezonden zijn via de publieke omroep, maar dat ging niet door als gevolg van de moord op Fortuyn. De partij had zich hierbij laten adviseren door een reclame-inkoopbureau, dat van mening was dat de voor GroenLinks interessante combinatie van leeftijd en achtergrond primair daar te vinden zou zijn. Financiële overwegingen en de gedachte dat reclame bij de commerciële omroep bij sommigen in de achterban weerstand zou kunnen oproepen, speelden ook een rol. Regionale media werden niet interessant geacht, omdat deze vooral vijftigplussers zouden bereiken.

SP

De SP organiseerde af en toe op ad hoc basis een activiteit gericht op een segment van het beoogde electoraat. Zo richtte de partij zich met ludieke acties bij ziekenhuizen op 'iedereen die iets met de zorg te maken heeft'. Evenals bij GroenLinks werden personen door de SP minder consequent ingezet. Per doelgroep werden één of meer politici aangewezen die zich daarop moesten richten, vaak ook met specifieke thema's. Zo werd het Tweede-Kamerlid A.C. Kant bijvoorbeeld ingezet bij mensen in de zorg. Deze politici richtten zich ook op de media die door de beoogde doelgroep vaak bekeken of gelezen werden. De SP was de enige partij die bekende Nederlanders inzette in haar campagne. Zo riep 'buitenkerkelijk priester en socialist' H. Oosterhuis in advertenties op om op de SP te stemmen.

2.3 Analyse na afloop van de campagne

Na de verkiezingen hebben de meeste partijen hun campagnes wel intern geanalyseerd, maar ze hebben verder geen systematisch onderzoek laten uitvoeren naar de sterke en zwakke kanten van die campagne en de doelgroepstrategie. Daar is geld en een gevoel van urgentie voor

nodig, en beide ontbreken meestal na de verkiezingen. In het algemeen hebben de campagneteams na afloop de campagne besproken en daarmee was de kous af, vooral wanneer de verkiezingen succesvol verlopen waren. Het PvdA-partijbestuur heeft snel na de electorale afstraffing van mei 2002 wel een intern evaluatieonderzoek laten uitvoeren door een commissie onder leiding van oud-minister M. de Boer.²² Aan een doelgroepenbenadering is hierin echter geen aandacht besteed. Wel wordt vermeld dat enkele groepen te weinig aandacht hebben gekregen in de campagne, met name de laagopgeleiden. Binnen D66 heeft een discussie plaatsgevonden over de wenselijkheid van een doelgroepen-campagne, maar de partij heeft geen onderzoek laten uitvoeren naar haar doelgroepstrategie. De interne kritiek was dat D66 teveel een partij van 'gestudeerden' was geworden door deze segmentatie. De campagneleider bleef na de verkiezingen echter van mening dat de partij zich op de juiste groepen had gericht.

Het CDA heeft de campagne van 2002 niet geëvalueerd. Na de verkiezingen van januari 2003 is wel een commissie ingesteld om de campagne van 2003 te evalueren. In haar evaluatierapport werd op geen enkele wijze aandacht besteed aan de electorale doelgroepen van het CDA in 2003 of eerder. Wel beval de commissie aan om in de toekomst trend- en doelgroeponderzoek te doen.²³ De SP was tevreden over de verkiezingen van 2002 – de doelstelling was verdubbeling en dat is gelukt – en had daarom de campagne achteraf niet onderzocht. De partij had het idee dat het ledenonderzoek dat zij met een zekere regelmaat uitvoert voldoende informatie oplevert, zowel tijdens als buiten verkiezingstijd. Bij GroenLinks heeft campagneleider B. de Leede een evaluatie opgesteld, die vervolgens is goedgekeurd door het campagneteam. Van onderzoek was geen sprake. Er is geconcludeerd dat het in de loop van de campagne toch nuttig bleek activiteiten te richten op doelgroepen, maar GroenLinks was er na de verkiezingen nog niet uit of de volgende keer voor doelgroepen zou moeten worden gekozen.

Bij gebrek aan evaluatief onderzoek blijft het bij de meeste partijen onduidelijk of de gekozen doelgroepen de juiste waren en of de partij deze op basis van de juiste segmentatiecriteria had vastgesteld. Doelgroepen zijn vaak gedefinieerd op basis van gewoonte of van aannames over segmenten, in plaats van dat zij gefundeerd zijn op systematisch empirisch onderzoek. Onderzoek achteraf naar resultaten van de doelgroepenbenadering wordt door veel partijen niet als onderdeel van doelgroepmarketing beschouwd. Zonder dergelijk onderzoek zullen partijen er echter niet in slagen om op cumulatieve basis kennis over hun achterban op te bouwen. Het gevaar bestaat dan dat elk campagneteam weer bij nul moet beginnen.

3. Politieke doelgroepmarketing

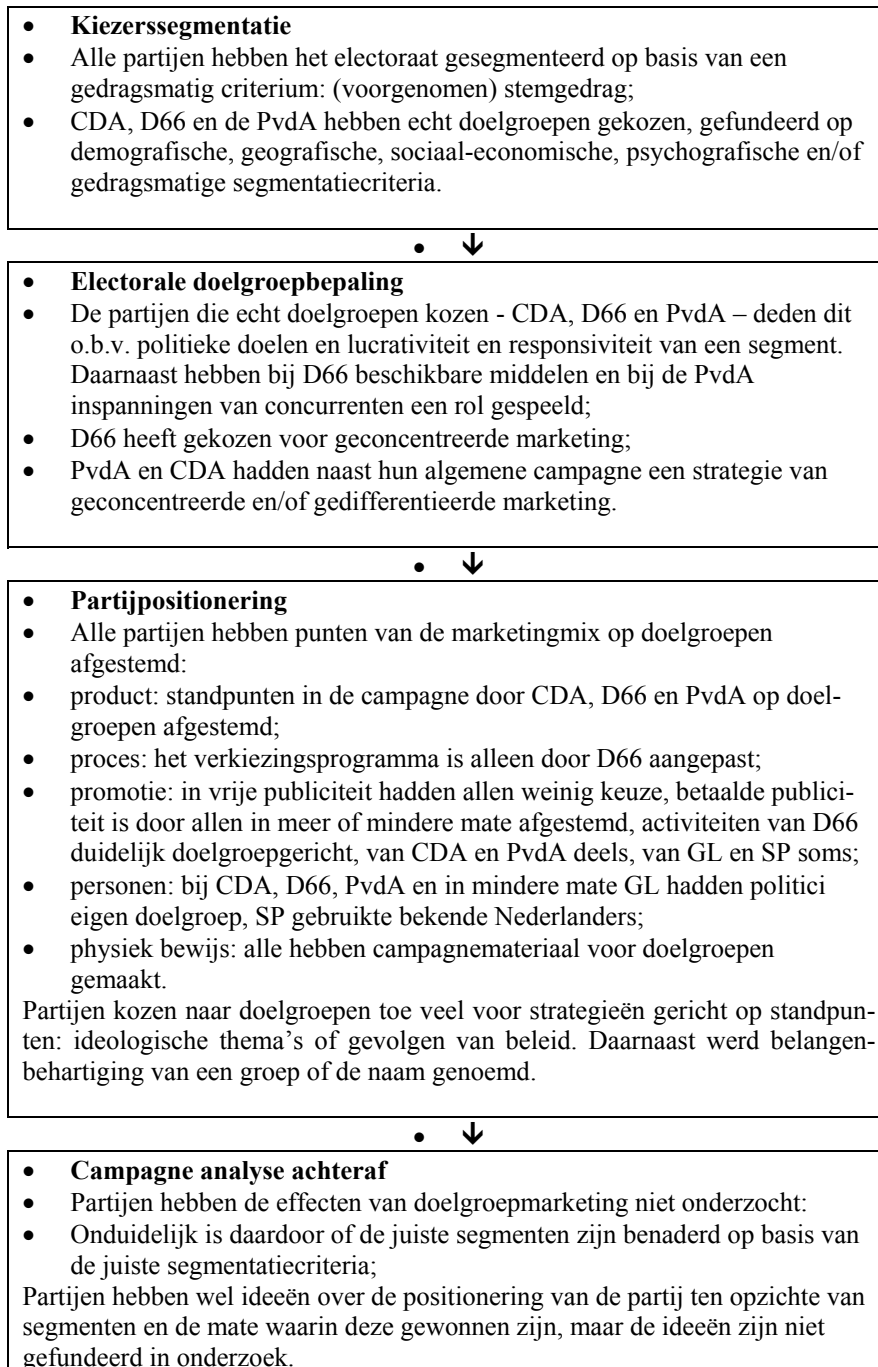
Al met al kan gesteld worden dat de doelgroepenbenadering door de partijen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 halfslachtig en inconsequent is doorgevoerd (zie figuur 2). Hoewel een deel van de partijen in de segmentatie van het electoraat verder is gegaan dan alleen partijkeuze en op basis daarvan doelgroepen heeft gekozen die geconcentreerd of gedifferentieerd zijn benaderd, was effectieve positionering lastig omdat de segmenten heterogeen samengesteld waren en elkaar vaak overlaptten. Partijen hebben echter wel degelijk onderdelen van de marketingmix op segmenten afgestemd. De positionering van de vijf partijen overziend blijkt dat het product – waaronder het programma – bij de meeste partijen niet op doelgroepen was toegespitst voor zover het de algemene inhoudelijke en ideologische stellingname van de partij betrof.

Alleen D66 had bij de opstelling van het programma al rekening gehouden met doelgroepen. De doelgroepbenadering van de partijen werd vooral zichtbaar doordat bepaalde onderwerpen voor een doelgroep in de uitingen van de partij wat meer werden geaccentueerd. Verder zijn personen bewust ingezet, werd campagnemateriaal (fysiek bewijs) vaak ontwikkeld voor bepaalde groepen, en is in de mediastrategie (promotie) vaak rekening gehouden met de doelgroepen. Toch deden de meeste partijen dat allemaal vrij willekeurig. Er was eerder sprake van het gebruik maken van de mogelijkheden die zich voordeden, dan van een bewuste en consequente positionering in de richting van de doelgroepen.

Opmerkelijk is dat geen van de partijen onderzoek heeft gedaan naar de resultaten van de gekozen benadering van doelgroepmarketing. Hierdoor hebben zij nog steeds geen goed antwoord op de vraag of inspanningen gericht op doelgroepen effectief zijn geweest, waardoor het leervermogen binnen de partijorganisatie onnodig wordt beperkt.

Opvallend is ook dat de twee partijen aan het linker uiteinde van het politieke spectrum, GroenLinks en de SP, relatief weinig aandacht aan doelgroepen hebben besteed. Dit roept de vraag op of politieke marketing en in het bijzonder doelgroepmarketing vooral aantrekkelijk is voor middenpartijen, die zich op een grote groep kiezers richten met een ideologisch niet al te geprononceerde boodschap. Voor de SP geldt dat deze partij mede op ideologische gronden niets wil weten van marketing. Feitelijk werkte de partij wel met twee doelgroepen, die echter op een niet-gedifferentieerde wijze werden benaderd. De mogelijkheden die de marketingmix bieden, zijn door haar nauwelijks gebruikt. Zolang de SP electoraal successen behaalt, is er echter weinig reden voor de partij om deze aanpak te wijzigen.

Figuur 2. Politieke doelgroepmarketing in 2002

Bij GroenLinks is de weerzin tegen politieke marketing minder duidelijk aanwezig. Misschien heeft deze partij te gemakkelijk verondersteld dat haar 'unique selling point' – een evenwichtige combinatie van groene en rode standpunten – zichzelf zou verkopen. Een partij die zich op een relatief kleine deelmarkt richt, zou evenwel juist goed in kaart dienen te brengen welke groepen aangesproken worden door haar standpunten, specifieke argumenten en stijl van politiek bedrijven. Een doelgroep jongeren of vrouwen is dan te breed en – vooral gezien de interne variatie op de ideologische of religieuze dimensie – te heterogeen.

D66 was de partij die in 2002 expliciet koos voor doelgroepmarketing, vanuit het idee dat juist kleine partijen dit nodig hadden om hun beperkte middelen efficiënt aan te wenden. Misschien is het geen toeval dat een kleine middenpartij zonder sterke ideologische traditie deze keuze heeft gemaakt.

4. De toekomst

Het feit dat politieke partijen in hun electorale strategie rekening houden met doelgroepen is zeker geen nieuw verschijnsel. De PvdA zag al in 1946 de katholieke arbeiders als een interessante doelgroep die de partij graag voor zich wilde winnen. In de jaren tachtig richtte het CDA zich op een groot aantal verschillende doelgroepen en zette in de verkiezingscampagnes bijvoorbeeld de in Odiliapeel geboren minister G.J.M Braks van Landbouw en Visserij bij voorkeur in Brabant en bij boeren in. Het is echter niet mogelijk om vast te stellen in hoeverre partijen dit nu systematischer doen dan vroeger, omdat tot nu toe geen onderzoek is gedaan naar politieke doelgroepmarketing door Nederlandse politieke partijen. Het is wel waarschijnlijk maar niet aantoonbaar dat partijen meer dan in het recente verleden het electoraat op basis van onderzoek segmenteren. Wel is duidelijk dat partijen er over nadenken en sommige er bewust mee bezig zijn. Gezien de gestegen electorale volatiliteit en daarmee de toegenomen onzekerheid is te verwachten dat partijen zich in de toekomst meer zullen bezighouden met politieke doelgroepmarketing. De beperkte Nederlandse campagnebudgetten vormen enerzijds een rem omdat politieke doelgroepmarketing nu eenmaal geld kost, maar anderzijds ook een stimulans om de schaarse middelen efficiënt besteden, waarbij doelgroepmarketing een middel kan zijn.

Als we niet uitsluitend kijken naar doelgroepenmarketing maar naar politieke marketing in brede zin, is het iets gemakkelijker om vast te stellen of er sprake is van een groeiende invloed vanuit de marketing op de campagnevoering. Op dit punt zijn de verschillen tussen de campag-

nes voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 en 2002 niet erg groot. Toepassingen van onderzoeks- en communicatietechnieken uit de marketing – zoals het gebruik van focusgroepen, het uittesten van slogans en spotjes, het gebruik van *direct mail* en het onderzoeken van televisieoptredens van lijsttrekkers – zijn zichtbaar, maar kwamen in 2002 niet of nauwelijks frequenter voor dan in 1998.²⁴ Ook op dit punt geldt dat partijen halfslachtig opereren. Zij zijn er wel van overtuigd dat goed electoraal onderzoek en gebruik van marketingtechnieken belangrijke instrumenten kunnen zijn voor een goede campagne, maar beschikken vaak niet over het geld en de deskundigheid om dit met enig succes in de praktijk te brengen.

De meest kenmerkende aspecten van een moderne marketingbenadering zijn dat de behoeften en wensen van de consument centraal staan en dat een product ontwikkeld wordt op basis van marktonderzoek. In 1998 bleken de partijen op dit punt zeer terughoudend te zijn. Lijsttrekkers werden niet aangewezen op basis van electoraal onderzoek, en verkiezingsprogramma's kwamen niet tot stand op basis van behoefteonderzoek onder de bevolking. Op dit punt is er wel sprake van enige verandering, maar partijen zullen dat niet zien als een vorm van marketing. Na de zware nederlaag van de PvdA in 2002 besloot die partij haar lijsttrekker voortaan aan te wijzen op basis van een ledenraadpleging. Na 2003 hebben de meeste partijen een vergelijkbaar besluit genomen. Alhoewel een ledenraadpleging niet hetzelfde is als een marketingonderzoek, betekent het wel dat lijsttrekkers in de praktijk getest worden op hun media- en campagnekwaliteiten. De hoop van politieke partijen is toch om op deze wijze politieke leiders te rekruteren die beter aansluiten bij behoeften en wensen van hun potentiële kiezers.

In 1998 bleek electoraal onderzoek geen directe invloed op de verkiezingsprogramma's te hebben. De mate waarin partijen zich kunnen losmaken van hun ideologische traditie was nog steeds zeer beperkt. Wel bleek dat partijen als het CDA en de PvdA hun centrale campagneconcept al ontwikkelden op basis van marktonderzoek, terwijl het verkiezingsprogramma nog niet was vastgesteld. D66 is op dit punt in 2002 een stapje verder gegaan door nadrukkelijk en bewust in het programma aansluiting te zoeken bij de wensen van bepaalde doelgroepen. Ook voor D66 geldt echter dat de profilering in 2002 paste in een al veel langer bestaand beleid van de partij om zich met name te richten op hoogopgeleide kiezers.

De grote onvrede onder de kiezers heeft partijen de laatste jaren gevoeliger gemaakt voor de in de samenleving levende opvattingen en wensen. Dat zal in de nabije toekomst, al dan niet onder invloed van electoraal onderzoek, vaker leiden tot programmatische aanpassingen. Geen enkele partij kan zich echter volledig losmaken van haar ideologische

achtergrond. Te verwachten is dat in de nabije toekomst niet zozeer het product zal worden aangepast op basis van marketingonderzoek, alswel de positionering. Het beeld van politici, partijen en hun inhoudelijk profiel zal in de campagne veel sterker dan in het verleden bepaald worden op basis van de marketingmix: product, promotie, personen, proces en fysiek bewijs. Alleen partijen met een sterk afwijkend inhoudelijk profiel als de SP en de ChristenUnie kunnen zich de komende jaren hier waarschijnlijk nog aan onttrekken.

noten

¹ Dit artikel is een bewerking van Maud Adriaansen, 'Schieten politieke pijlen doelgericht? Politieke doelgroepmarketing in de Nederlandse campagne van 2002'. Doctoraalscriptie politieke wetenschappen Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2005. De scriptie is online beschikbaar; zie dare.uva.nl/document/14405.

² *De Volkskrant*, 15 januari 2003

³ Zie verder Maud Adriaansen, Wouter van der Brug en Joost van Spanje, 'De kiezer op drift', in: Kees Brants en Philip van Praag, red., *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Amsterdam, 2005, 218-243.

⁴ Deze definitie is gebaseerd op P.R. Baines, R. Brennan en J. Egan, 'Structure and Strategy in Political Markets', in: *Middlesex University Discussion Paper Series*, maart 2001; P. Butler en N. Collins, 'Political Marketing: Structure and Process', in: *European Journal of Marketing*, 28 (1994), no. 1, 19; S.C.M. Henneberg, 'Conference report, Second Conference on Political Marketing: Judge Institute of Management Studies, University of Cambridge, 27-29 March 1996', in: *Journal of Marketing Management*, 12 (1996) 777; A. Lock en P. Harris, 'Political marketing – vive la différence!', in: *European Journal of Marketing*, 30 (1996), no. 10/11, 21-22.

Zie voor een uitgebreide beschouwing over politieke marketing onder anderen B.I. Newman, *The Marketing of the President*, Thousand Oaks, 1994, 8-11; D. Wring, 'Reconciling Marketing with Political Science: Theories of Political Marketing', in: *Journal of Marketing Management*, 13 (1997), 653. Zie voor een behandeling van de mate waarin Nederlandse politieke partijen gebruik maken van politieke marketing Ph. van Praag en S. Penseel, 'Wat wil de kiezer? Politieke marketing in de verkiezingscampagne van 1998', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 95-119.

⁵ O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200; R. Koole, *De opkomst*

van de moderne kaderpartij. *Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 378-381.

⁶ Zie onder meer Ph. Kotler, *Marketing Management, Analysis, Planning, Implementation and Control*, Upper Saddle River, 1997; P.R. Baines, 'Voter Segmentation and Candidate Positioning', in: B.I. Newman, red., *Handbook of Political Marketing*, Thousand Oaks, 1999, 403-420.

⁷ F.P. Broere en J. Heuvel, *Marketing voor non-profit organisaties. Naar een grotere klantgerichtheid*, Groningen, 1994; Baines, *op.cit.*

⁸ S.M. Lipset en S. Rokkan 'Cleavage structures, party systems and voter alignments', in: idem, red., *Party Systems and Voter Alignment*. New York, 1967, 1-64. Voor een systematische behandeling van de linkse partijen raadplege men S. Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left 1860-1980*, Cambridge, 2000.

⁹ Van Praag en Penseel, *op.cit.*, 107.

¹⁰ Zie H. Anker, 'Voorbij "Berlusconi voorbij"'. Methoden en technieken van politiek marktonderzoek', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 207-231; en J. Tillie, *Party Utility and Voting Behaviour*, Amsterdam, 1995.

¹¹ Zie onder meer C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983; en F.U. Pappi, 'Political Behavior: Reasoning Voters and Multi-party Systems', in: R.E. Goodin en H.-D. Klingemann, red., *A New Handbook of Political Science*, Oxford, 1996, 255-275.

¹² De traditionele marketingmix bestaat uit vier elementen: product, prijs, plaats en promotie. Voor diensten worden hier vaak drie elementen aan toegevoegd: personen, proces en fysiek bewijs (zie bijvoorbeeld A. Palmer, *Principles of Marketing*, Oxford, 2000, 20-24).

¹³ Stephan C.M. Henneberg, 'Generic Functions of Political Marketing Management'. University of Bath, School of Management Working Paper Series 2003, 19, 11-13; J. Lloyd, 'Square peg, rond hole? Can marketing-based concepts such as the "product" and the "marketing mix" have a useful role in the political arena?'. Paper presented at the PSA Conference, 16 April 2003, 3; N. O'Shaughnessy, 'The marketing of political marketing', in: *European Journal of Marketing*, 35 (2001), no. 9/10, 1047-1049; Kotler, *op.cit.*, 92-94; Palmer, *op.cit.*, 21-23; Van Praag en Penseel, *op.cit.*, 97-98; Wring, *op.cit.*, 655-656.

¹⁴ Kotler, *op.cit.*, 92-94; Palmer, *op.cit.*, 20-24.

¹⁵ Henneberg, *op.cit.*, 18; Kotler, *op.cit.*, 92-94; Palmer, *op.cit.*, 21-23.

¹⁶ P.B. Niffenegger, 'Strategies for success from the political marketers', in: *Journal of Consumer Marketing*, 6 (1989), 49; Kotler, *op.cit.*, 92-94; Palmer, *op.cit.*, 21-23; Van Praag en Penseel, *op.cit.*, 98-99.

¹⁷ Baines e.a., *op.cit.*; Kotler, *op.cit.*, 92-94; Palmer, *op.cit.*, 21-23.

¹⁸ De PvdA en het CDA gaven in 2002 net zoveel uit als in 1998, respectievelijk 1,5 en een miljoen euro. D66 gaf met 550.000 euro zelfs iets minder uit dan vier jaar eerder. GroenLinks verdubbelde haar campagneuitgaven tot 900.000 euro, terwijl de uitgaven van de SP met bijna 40% stegen tot een miljoen euro. Zie verder Ph. van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 21-43; 36.

¹⁹ Dit onderzoek is grotendeels gebaseerd op interviews met dhr. Ries Smits, campagneleider CDA (3 november 2004); mevr. Simone de Waard, campagneleider D66 (11 november 2004); dhr. Bart de Leede, campagneleider GroenLinks (2 november 2004); dhr. Marco Esser, lid campagneteam PvdA (10 november 2004); dhr. Tiny Kox, campagneleider van de SP en dhr. Niko Koffeman, communicatieadviseur van de SP (1 november 2004). Ook is gebruik gemaakt van de interviews die eerder in het kader van een leeronderzoek politicologie over de verkiezingscampagne 2002 zijn gehouden met Smits, De Waard, de Leede, Kox en dhr. Jacques Monasch (PvdA).

²⁰ Zie A. Blanksma en K. Brants, 'De uitgestelde doorbraak van de politieke spot', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 173-194; 179; en G. Voerman en M. Boogers, 'Digitaal informeren en personaliseren', in: *ibidem*, 195-217; 206.

²¹ Zie voor een uitgebreide analyse van deze campagne Ph. van Praag, 'Een totaal mislukte PvdA-campagne', in: *Socialisme en Democratie*, 2002, nr 5/6, pp 10-16 en andere bijdragen aan dit themanummer 'Na de dreun'. Zie verder ook het rapport van de Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers (beter bekend als de commissie-De Boer), *De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei*, Amsterdam, 2002.

²² Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers, *op.cit.*

²³ Commissie Evaluatie Verkiezingscampagne 2003, *Het gaat om meer dan televisie*, CDA, 2003.

²⁴ Zie Van Praag en Penseel, *op.cit.*

PROFESSIONALISERING EN PERSONALISERING?

De websites van Nederlandse partijen en hun kandidaten bij de campagne voor de Europese verkiezingen van 2004

C. Hagemann, R. van Os, N. Jankowski en G. Voerman

1. Inleiding

Vanaf de jaren zestig is televisie voor politieke partijen en kandidaten het belangrijkste communicatiemiddel in de verkiezingscampagnes. Aangezien televisieprogramma's vaak betrekking hebben op personen 'whom viewers can see, like and trust', wordt dit medium geacht de personalisering van de politiek te hebben gestimuleerd.¹ In toenemende mate richt de televisie de aandacht op politici en reduceert zij tegelijk de politieke inhoud tot *sound bites* – waarmee zij volgens critici tevens bijdraagt aan de vervlakking en versimpeling van de politiek.² De opkomst van internet wekte de hoop op een nieuw soort politiek, gebaseerd op overvloedige informatie, rationele deliberatie, en actieve deelname en participatie.³ Sites zouden meer aandacht kunnen besteden aan de echte, substantiële kwesties in de verkiezingen dan op televisie mogelijk is, zo werd verondersteld. Met deze verwachtingen en de daarmee samenhangende veranderingen in de politieke campagnestrategieën hebben verschillende auteurs zich beziggehouden.⁴ Tijdens de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 en vooral die van 2002 en 2003 is internet inderdaad een grotere rol gaan spelen. De meeste politieke partijen hadden een eigen site, eerst voor zichzelf maar later ook voor hun lijsttrekkers. Daarnaast kregen vele andere kandidaten een eigen site.⁵

De toenemende personalisering maakt onderdeel uit van een breder transformatieproces in de politieke communicatie. Naast het op de voorgrond treden van de politicus zijn hierin nog drie aspecten te onderscheiden: de professionalisering van de campagne, de meer bewust ervaren en sterkere competitie tussen partijen onderling, en het groeiende belang van communicatie via de media.⁶ Deze vier kenmerken van een nieuwe stijl van campagnevoeren werden al midden jaren zeventig door de politicoloog R. Agranoff opgemerkt.⁷ Tegenwoordig maken zij

ook steeds meer deel uit van de campagnestrategie van de politieke partijen in Nederland.

In deze bijdrage nemen we de eerste twee genoemde veranderingen onder de loep. Eerst bezien we de professionalisering van de verkiezingscampagne voor het Europees Parlement in 2004 van Nederlandse partijen en kandidaten en de rol van internet in hun campagnestrategieën. Vervolgens onderzoeken we de personalisering van de verkiezingscampagne, omschreven door de politicologen S. Bowler en D. Farrell als ‘campaign communication focused on the candidate rather than the party’.⁸ Hierbij worden gegevens gebruikt uit twee verschillende bronnen: inhoudsanalyse van sites van partijen en kandidaten in het kader van de Europese verkiezingscampagne van 2004, en interviews met medewerkers van vijf partijen die bij de campagne betrokken waren.⁹ De centrale vraag voor dit artikel is: welke strategieën – in termen van professionalisering en personalisering – hanteerden Nederlandse politieke partijen en kandidaten in de Europese verkiezingscampagne van 2004 en hoe gebruikten zij internet daarbij?

2. Professionalisering en personalisering van verkiezingscampagnes

Politieke partijen worden in de representatieve democratie over het algemeen beschouwd als hoofdrolspelers. Overal in de westerse wereld – en zeker in Nederland – wordt de maatschappelijke basis van politieke partijen echter zwakker. De traditionele binding aan collectieve en maatschappelijke organisaties – niet alleen partijen, maar ook kerkgenootschappen en vakbonden – neemt af, gedeeltelijk als gevolg van een breder proces van individualisering. Om deze verschijnselen te begrijpen gebruikte R.D. Putnam de term ‘the decline of social capital’.¹⁰ Symptomen van de crisis waarin partijen verkeren zijn onder meer de dalende ledentallen, de afnemende deelname van partijleden aan partijactiviteiten (zoals vrijwilligerswerk tijdens een verkiezingscampagne), de verminderde identificatie met de partij, de opkomst van protestpartijen, en een teruglopende opkomst bij verkiezingen.¹¹ Daarbij kunnen partijen niet langer rekenen op steun van bevriende media, zoals in Nederland vroeger ten tijde van de verzuiling. Deze *partisan logic* heeft plaatsgemaakt voor de *media logic*: media dienen in hun politieke verslaggeving niet meer zozeer het belang van bepaalde partijen maar hun eigen belang.¹² In toenemende mate bepalen niet de partijen maar de media de politieke agenda – in Nederland evengoed als elders.¹³ Bovendien raakt het medialandschap verbrokkeld, wat het partijen nog moeilijker maakt om de kiezer te bereiken.

Omdat de sociale en electorale omgeving van partijen ingewikkelder en minder voorspelbaar is geworden, zijn zij geneigd hun organisatie-

structuur en activiteiten te professionaliseren, in het bijzonder de opzet en uitvoering van de verkiezingscampagnes. Dit brengt verschillende veranderingen met zich mee. In de eerste plaats zullen de partijen bij hun communicatie strategischer gaan denken en duidelijke campagneboodschappen formuleren voor bepaalde doelgroepen.¹⁴ Om (nieuwe) kiezers te mobiliseren, verkondigen partijen niet alleen een algemene boodschap aan alle kiezers zonder onderscheid (*broadcasting*), maar richten zij zich ook met een bijzondere boodschap tot een specifiek publiek (*narrowcasting*). In de jaren negentig gingen de grotere partijen in Nederland zich meer systematisch en professioneel op een bepaald segment van de electorale markt richten, met name door toenemend gebruik van kiezers- en marktonderzoek (bijvoorbeeld via opiniepeilingen of focusgroepen), nieuwe informatie- en communicatietechnologie en de inschakeling van externe en professionele adviseurs, *spin doctors*, opiniepeilers, marktonderzoekers en *fund raisers*.¹⁵ De campagne werd diensgevolge kapitaalintensiever. Ook leek de interne organisatie van de campagne te veranderen: vanuit de sterkere behoefte aan nationale coördinatie ontwikkelde zich een meer gecentraliseerde structuur.¹⁶

Het betrekken van de kiezers in de communicatie van de partij en hen gericht voorzien van informatie zijn dus centrale kenmerken van professionalisering van de campagne. Internet zou partijen hierbij kunnen helpen, zo is de gedachte. In de eerste plaats groeit dit medium – dat immers het vermogen heeft feitelijk onbeperkte hoeveelheden informatie zonder veel kosten beschikbaar te maken – uit tot een belangrijke informatiebron voor kiezers.¹⁷ Dit geldt in het bijzonder voor kiezers die hun partijkeuze al gemaakt hebben: communicatie via internet wordt voornamelijk op deze categorie gericht.¹⁸ Zowel partijen als kiezers hebben oog voor deze functie van informatievoorziening. Uit onderzoek naar gebruikers van sites van partijen tijdens de campagnes voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en in 2003 is gebleken dat tachtig procent van de ondervraagden de partijsites vooral bezocht om informatie te krijgen in het kader van de campagne. Zij zochten hoofdzakelijk informatie over het beleid van de partijen (bijna vijftig procent), veel minder (tien procent van de ondervraagden) over kandidaten.¹⁹ De Amerikaanse politicologen B. Bimber en R. Davis stelden vast dat bezoekers van sites van kandidaten bij de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten van 2000 van mening waren dat hun kennis van de campagne toenam door de informatie die ze op deze sites vonden. Bovendien verbeterde hun houding ten opzichte van de kandidaten; deze positievere houding hing samen met de waargenomen toename van kennis.²⁰

Een tweede kenmerk van de professionalisering van de campagne is het gebruik van de partij-site door de campagne- of partijleiding om infor-

matie te vergaren over de perceptie van de kiezers. Dit wordt van wezenlijk belang geacht voor politieke marketing. Onderzoekers hebben vastgesteld dat internet veel mogelijkheden voor interactie biedt: het is potentieel 'a primary tool in providing a direct link in communicating citizen preferences to politicians'.²¹ Partijen kunnen voortdurend informatie inwinnen door middel van *online* opiniepeilingen en enquêtes, en door discussies op de site tussen politici, partijleden en/of kiezers over beleidszaken (bijvoorbeeld interactieve fora en online discussiegroepen). Bovendien kunnen partijen internet ook gebruiken om hulpbronnen te mobiliseren, zoals de rekrutering van vrijwilligers voor de campagne en het verzoeken om financiële bijdragen.

Tegelijkertijd worden de verkiezingscampagnes in de westerse wereld meer op de persoon van de kandidaat gericht. Met het groeiende belang van media-aandacht – in het bijzonder de televisie – en de toename van het aantal zwevende en wisselende kiezers krijgt de kandidaat een meer centrale rol in het verkiezingsproces – niet alleen in presidentiële maar ook in parlementaire stelsels.²² Daarbij kan de vanzelfsprekende spilpositie van de politieke partijen veranderen en kunnen zij meer faciliterend van karakter worden. Sommige partijen functioneren tegenwoordig in feite al als communicatiecentrum voor de standpunten en visies van partijleiders.²³ Deze groeiende nadruk op de politicus en zijn of haar persoonlijkheid heeft gevolgen voor de inhoud van de campagne, 'with image and style increasingly pushing policies and substance aside'.²⁴ De personalisering van de politiek brengt ook met zich mee dat individuele kenmerken en eigenschappen van politici, met inbegrip van informatie over hun privé-leven, van groter electoraal belang worden.²⁵

Ook in Nederland komen de kandidaten tijdens de verkiezingscampagne meer op de voorgrond te staan. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 hadden bijvoorbeeld bijna alle partijleiders een persoonlijke site, geheel gericht op henzelf. Deze sites hadden naar de vorm veel gemeen: ze presenteerden publicaties van de leiders, hun toespraken, artikelen die over hen in de media waren verschenen, en de campagne-agenda. Sommige partijleiders gaven een persoonlijk accent aan de sites door biografische informatie te verschaffen in tekst, beeld en geluid; anderen hielden een weblog bij.²⁶

3. Opzet van het onderzoek

Deze processen van professionalisering en personalisering bieden een theoretisch kader voor het onderzoek naar politieke partijen en kandidaten bij de Europese verkiezingen van 2004. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van twee soorten gegevens: een inhoudsanalyse van

sites van partijen en kandidaten voorafgaand aan de Europese verkiezingen van juni 2004, en vraaggesprekken met medewerkers van vijf partijen die bij de campagne betrokken waren. De inhoudsanalyse geschiedde volgens de richtlijnen van het internationale 'Internet & Elections Project'.²⁷ Kort gezegd houden deze in dat men webadressen verzamelt van een breed scala van politieke actoren (politici, partijen, maatschappelijke organisaties), die naar verwachting een rol zouden spelen in de verkiezingscampagne van 2004. Gedurende de twee maanden voorafgaand aan de verkiezingen werden verschillende bronnen geraadpleegd om de relevante sites te vinden: zoekmachines, op politiek gerichte *portals*, en andere overzichten van sites. Van de gevonden sites werd een gestratificeerde steekproef (N=100) getrokken met vijf categorieën: kandidaten, politieke partijen, overheid, niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en vakbonden, en overige. Naast deze steekproef werden in Nederland alle andere bij de voorbereidingen aangetroffen sites van partijen en kandidaten ook meegenomen in het onderzoek; drie die niet in de oorspronkelijke verzameling waren opgenomen werden na de verkiezingen alsnog gecodeerd aan de hand van door het DNPP gedownload versies.²⁸ In dit artikel komen alleen de sites van de partijen (22) en van de kandidaten (51) aan bod. Deze sites werden gecodeerd met betrekking tot 32 kenmerken (*features*), zoals vergelijking van de verkiezingsprogramma's, toespraken, beelden, audio- en video-bestanden, contact-informatie, rekrutering, digitale nieuwsbrieven, discussiefora, en verspreiding van promotiemateriaal (bijvoorbeeld *banners* en *screen-savers*). Na de verkiezingen werden nog eens 48 van de 51 sites van kandidaten geanalyseerd met betrekking tot vier kenmerken van personalisering; deze analyse werd verricht op basis van de door het DNPP gearchiveerde versies.

Voor twee clusters van kenmerken werd een index geconstrueerd: 'informatievoorziening' en 'kiezersparticipatie'.²⁹ Deze indexen worden geacht een indicatie te vormen van de mate van verfijning (*sophistication*) van de site en van de professionalisering van de campagne. Twee kenmerken van partijen en kandidaten werden in de analyse betrokken: de politieke kleur en de omvang van de partij waartoe de kandidaat behoort.³⁰

In de weken voorafgaand aan de Europese verkiezingen vonden persoonlijke interviews plaats met communicatiemedewerkers van vijf partijen: CDA, PvdA, VVD, GroenLinks en D66. Het voornaamste doel van de gesprekken was het verkrijgen van informatie over de wijze waarop de partijen hun campagne-activiteiten professionaliseerden en wat hun opvattingen waren over de eventuele personalisering van de campagne. Het ging hierbij vooral om de rol van internet in hun strategieën. De vraaggesprekken werden half gestructureerd; de onderwerpen

werden in algemene termen aan de orde gesteld om de ondervraagden hierover te laten uitweiden. Voor dit artikel werden de interviewprotocollen onderzocht met betrekking tot opmerkingen over professionalisering en personalisering.

4. Resultaten

4.1 Professionalisering van de campagne

In deze paragraaf wordt vastgesteld welke features aanwezig zijn op sites van de politieke partijen en hun kandidaten, waarbij beide categorieën van sites tevens onderling zullen worden vergeleken. Deze vergelijking vindt plaats aan de hand van twee kenmerken die gezien kunnen worden als indicatoren voor de mate van sophistication van de site, te weten campagne-informatie en mogelijkheden die de site biedt voor interactie met kiezers. Tabel 1 geeft een overzicht van de aanwezigheid van negen informatie-gerelateerde kenmerken van de sites van partijen en van kandidaten. Vanwege het geringe aantal geanalyseerde sites zijn de gepresenteerde proporties niet meer dan indicatief voor het al dan niet bestaan van relaties tussen de aanwezigheid op de onderscheiden sites. Wel is een aantal patronen te onderscheiden. Zo is ten eerste te zien dat twee features nagenoeg ontbreken op de onderzochte sites: berichten over de eigen campagne en vergelijkingen van de standpunten van de eigen partij met andere partijen. Dergelijke vergelijkingen worden in Nederland – in tegenstelling tot andere lidstaten van de Europese Unie – zelden expliciet door partijen zelf gemaakt, omdat ze niet zouden passen in de politieke cultuur van de Nederlandse consensusdemocratie.³¹ Respect voor andere partijen is in het algemeen kenmerkend voor de Nederlandse politieke verhoudingen. Negatieve campagnes, met persoonlijke aanvallen op andere politici, zijn nagenoeg onbekend – zeker wat betreft de (potentiële) regeringspartijen.

Features die het meest frequent op de verschillende sites voorkomen zijn biografieën van de kandidaten (0,90), een agenda (0,74), en een overzicht van de standpunten die de partij of de kandidaat inneemt ten aanzien van bepaalde issues (0,89). Op de partijsites komen de agenda en het overzicht van de issues iets frequenter voor dan op de kandidaatsites. Voor de agenda is het verschil tussen partijsite en kandidaatsite 0,86 tegen 0,69. Voor het issue-overzicht is dat verschil 1,00 tegen 0,84. Een belangrijk verschil was verder te vinden in de aanwezigheid van audio- en videobestanden. Audio- en videomateriaal komen slechts voor op een vijfde van de sites van kandidaten. Partijsites maken hier meer gebruik van: een op de twee bevat dit soort bestanden. Een vergelijking van de gemiddelde scores op de informatievoorzieningsindex

laat zien dat sites van partijen op deze index een score halen van 3,68 (op een maximum van 7). De kandidatensites halen een score van 3,18. De partijsites leveren dus een grotere diversiteit aan informatie, wat gezien kan worden als een indicator voor sophistication van de site.

Tabel 1. Informatie-gerelateerde features op partij- en kandidatensites

politieke actor*)	av**)	bio	kalender	steun	infok	issue	speech
kandidaten (51)	0.18 (9)	0.92 (47)	0.69 (35)	0.22 (11)	0.04 (2)	0.84 (43)	0.29 (15)
partijen (22)	0.50 (11)	0.86 (19)	0.86 (19)	0.14 (3)	0.23 (5)	1.00 (22)	0.09 (2)
totaal (73)	0.27 (20)	0.90 (66)	0.74 (54)	0.19 (14)	0.10 (7)	0.89 (65)	0.23 (17)

*) Aantal sites voor kandidaten en partijen tussen haakjes weergegeven.

**) Scores voor kandidaten- en partijsites. Absolute aantallen staan tussen haakjes.

Afkortingen en beschrijvingen van de features

av	audio- of videobestanden
bio	biografie (op kandidatensite); partijgeschiedenis (op partijsite)
kalender	kalender van verkiezingsbijeenkomsten
steun	publieke ondersteuning van kandidaat of partij
infok	informatie over de kiesprocedure
issue	overzicht van de politieke opvattingen van een kandidaat of partij
speech	speech van kandidaat of partijvertegenwoordiger

De gemiddelde scores op de informatievoorzieningsindex zijn ook berekend in een vergelijking op basis van de grootte en de politieke kleur van de partijen (zie tabel 2). Hoewel er geen significante verschillen werden aangetroffen, geven de scores wel een trend aan. De hoogste score wat betreft de informatievoorziening wordt behaald door de middelgrote partijen (SP, GroenLinks, LPF en D66). Zij hebben met 4,50 een hogere score dan de grotere partijen (3,83), de kleine partijen

(4,00) en de nieuwkomers (3,11). Ook indien wordt gekeken naar politieke kleur is er een verschil waar te nemen in de mate waarin informatie verstrekt wordt. Rechtse partijen voorzien de bezoekers van hun sites op minder uiteenlopende manieren van informatie dan linkse partijen dit doen (3,33 versus 4,40).

Tabel 2. Informatievoorziening naar partij- en kandidaatskenmerken (gemiddelde index scores)

	partijen (N=22)	kandidaten (N=51)
partijgrootte		
groot	3.83	3.00
middelgroot	4.50	3.46
klein	4.00	4.00
nieuwkomer bij EV 2004	3.11	-
politieke kleur		
links	4.40	3.15
midden	3.75	2.95
rechts	3.33	3.67
overige	3.50	3.16

De sites van de kandidaten zijn wat betreft de aanwezigheid van verschillende aspecten van informatievoorziening niet alleen vergeleken met de sites van partijen, maar ook onderling. Van de sites van de kandidaten zijn gemiddelde scores van de voorkomende features berekend voor hun politieke kleur en de grootte van de partij waarmee zij verbonden zijn. In tabel 2 is te zien dat kandidaten uit de kleinere partijen op deze schaalvariabele hoger scoren (4,00) dan kandidaten van de middelgrote partijen (3,46) of kandidaten van de grote partijen (3,00). Kandidaten uit kleine partijen kennen dus een minstens even grote verscheidenheid aan features om informatie te verstrekken als de kandidaten van andere partijen. Deze trend dat juist de sites van kandidaten van kleine partijen meer sophisticated zijn dan die van de andere kandidaten is, zoals reeds gemeld, niet aan te treffen bij de sites van de partijen zelf.

Tabel 3. Participatie-gerelateerde features op partij- en kandidatensites

politieke actor*)	contact**)	donatie	e-para	forum	email	lid	offdist	steun	zendlinks	vrijw
kandidaten (51)	0.88 (45)	0.04 (2)	0.20 (10)	0.20 (10)	0.33 (17)	0.16 (8)	0.18 (9)	0.08 (4)	0.24 (12)	0.04 (2)
partijen (22)	0.95 (21)	0.59 (13)	0.36 (8)	0.68 (15)	0.55 (12)	0.86 (19)	0.64 (14)	0.18 (4)	0.23 (5)	0.45 (10)
totaal (73)	0.90 (66)	0.21 (15)	0.25 (18)	0.34 (25)	0.40 (29)	0.37 (27)	0.32 (23)	0.11 (8)	0.23 (17)	0.16 (12)

*) Aantal sites voor kandidaten en partijen tussen haakjes weergegeven.

**) Scores voor kandidaten- en partijsites. Absolute aantallen staan tussen haakjes.

Afkortingen en beschrijvingen van de features

contact	mogelijkheid om contact op te nemen met partij of kandidaat
donatie	mogelijkheid financiële donaties te doen
e-pa forum	e-paraferalia op de site online forum of andere digitale communicatiemogelijkheden
email	mogelijkheid van abonnement op email van partij of kandidaat
lid	mogelijkheid om lid van de partij te worden
offdist	mogelijkheid om verkiezingsgerelateerd materiaal offline te distribueren
steun	mogelijkheid voor bezoekers om een openbare steunverklaring ten gunste van de kandidaat te doen
zendlinks	mogelijkheid om links te versturen
vrijw	mogelijkheid om zich als vrijwilliger aan te melden

Sophistication van de site wordt niet alleen uitgedrukt door de variabele informatievoorziening, maar ook door de mogelijkheden die kiezers worden geboden te participeren. Tabel 3 geeft een overzicht van de aanwezigheid van de features op de verschillende sites die hiervoor een indicatie vormen. Uit de tabel wordt duidelijk dat zowel de sites van de partijen als die van de kandidaten hoog scoren op het vermelden van de mogelijkheden met de partij of de kandidaat contact te leggen (beide 0,90). Andere features die mogelijkheid tot participatie bieden komen minder vaak voor, zeker op de sites van de kandidaten.

Alle participatiegerelateerde features komen op de sites van de partijen vaker voor dan op die van de kandidaten. Partijen scoren qua kiezersparticipatie – de schaalvariabele die alle features op dit gebied omvat – 5,50 op een schaal met een maximale score van 10; de sites van de kandidaten komen niet verder dan 2,33. Partij sites bieden de bezoekers meer mogelijkheden om activiteiten te ontplooien binnen de campagne. Zo zijn er vaker verzoeken te vinden om donaties of aansporingen om lid te worden van de partij (0,86 versus 0,16). Ook meer interactieve vormen van participatie komen frequenter voor op de sites van de partijen dan op die van de kandidaten. Zo kunnen bezoekers vaker op partij sites in een forum discussiëren (0,68 versus 0,20). Aan de ene kant zullen deze verschillen tussen de partij- en kandidaten sites te maken hebben met het feit dat het aanbieden van participatiemogelijkheden tot veel werk leidt (het beantwoorden van emails, het modereren van discussiefora, het inwerken van campaignemedewerkers die zich online hebben aangemeld), wat voor een kandidaat alleen niet te doen is. Aan de andere kant wordt hierin ook de traditionele rolverdeling in het

Nederlandse politieke systeem zichtbaar, waarin partijen op de eerste plaats komen en hun kandidaten – afgezien van de lijsttrekker – van secundair belang zijn. De campagnes worden gecoördineerd door de partij, hetgeen betekent dat vrijwilligers vooral geworven worden via de site van de partij (0,45) en niet via die van de kandidaat (0,04). Pas de laatste jaren komen individueel opgezette campagnes van kandidaten meer voor.

Als gekeken wordt naar partijgrootte of politieke kleur van de partij, dan zijn geen significante verschillen waar te nemen voor de scores op features die kiezersparticipatie mogelijk maken. Kleine partijen gebruiken deze features even vaak als grote; linkse partijen gebruiken ze even vaak als rechtse partijen (zie tabel 4). Van een ideologische geneigdheid tot het aanbieden van meer of minder participatiemogelijkheden was althans in de campagne voor de Europese verkiezingen dus geen sprake.

Tabel 4. Kiezersparticipatie naar partij- en kandidaatskenmerken (gemiddelde index scores)

	partijen (N=22)	kandidaten (N=51)
partijgrootte		
groot	5.17	2.23
midden	7.00	2.38
klein	5.33	3.33
nieuwkomer bij EV 2004	5.11	-
politieke kleur		
links	7.20	2.15
midden	4.25	2.57
rechts	5.00	1.89
overige	5.75	2.28

De informatie uit de vraaggesprekken die zijn gehouden met communicatiemedewerkers van de verschillende partijen komt grotendeels overeen met deze resultaten uit de inhoudsanalyse. Ondanks het groeiende belang van kandidaten in de verkiezingscampagnes beschouwen politieke partijen zichzelf nog steeds als het middelpunt van de campag-

necommunicatie. Voor de geïnterviewde partijen geldt inderdaad dat de meeste communicatie-uitingen worden gecoördineerd door de landelijke partijorganisatie, hetzelfde niveau waarop ook de professionalisering plaatsvindt. Deze tendens naar professionalisering bij de Nederlandse politieke partijen komt echter meer tot uiting in het strategisch denken over doelgroepen dan in het inhuren van externe deskundigen. Hoewel deze laatsten zeker een rol spelen, is het volgens de geïnterviewden vooral de professionele attitude van de partij die de toon zet bij het denken over de communicatiedoelen. Kiezers overtuigen voor de partij te stemmen is voor alle respondenten het uiteindelijke doel.

Informatievoorziening aan de kiezers wordt gezien als een belangrijke persuasieve techniek, zeker als het over communicatie via internet gaat. Sites bieden een bijna oneindige ruimte voor informatie. Dat de partijen het web gebruiken als belangrijk middel voor informatieverstrekking aan het publiek is dan ook niet vreemd. Voor de geïnterviewde webmaster van het CDA sluit dit ook naadloos aan op het gedrag van de bezoekers van de sites: 'Uit een onderzoek van de Universiteit van Tilburg en het DNPP kwam naar voren dat mensen primair kijken naar standpunten, en pas in tweede instantie naar de mensen, de kandidaten van die partij. Zeventig procent van je bezoekers komt dus voor standpunten naar je site'. De geïnterviewde partijmedewerkers blijken ook goed te beseffen welke risico's er kleven aan de informatiefunctie van de partijsites. Het is immers zo gemakkelijk de bezoeker te overstelpen met informatie, dat deze al snel dreigt te verdrinken in wat hem wordt aangeboden.

Uit de inhoudsanalyse is naar voren gekomen dat de informatievoorziening in belang verre uitstijgt boven dat van interactiviteit en kiezersparticipatie. De webmaster van het CDA geeft voor zijn partij twee redenen aan voor het ontbreken van deze mogelijkheden op de CDA-site. Ten eerste is het onderhouden (en dan in het bijzonder het modereren) van interactieve features zoals discussiefora erg kostbaar in termen van menskracht. Ten tweede is een discussieforum alleen interessant als dit een toegevoegde waarde heeft voor de bezoekers – en juist daaraan ontbreekt het in de meeste online discussiefora. Dit is een bedenking die ook door de andere partijen geuit wordt die wel enkele interactieve features op de site hebben aangebracht. De directeur van het partijbureau van D66 verwacht in dit opzicht meer van opinievorming binnen de partij, door discussie door leden op een voor de buitenwacht afgeschermd intranet.

In de tussentijd worden alle partijen al geconfronteerd met het verschijnsel interactie, maar dan vooral vanuit de richting van de kiezer. De partij en haar kandidaten ontvangen dagelijks grote hoeveelheden emails. Dit communicatiekanaal kan – naast een informerende taak ten

behoefte van de kiezer – ook de functie aannemen om signalen op te vangen van de kiezer, net zoals bijvoorbeeld *opinion polls* op de sites.

4.2 Personalisering van de campagne

In tabel 5 is te zien dat achttien procent van het totale aantal Nederlandse kandidaten voor de Europese verkiezingen (N=276) een eigen site had. Wanneer uitsluitend wordt gekeken naar de kandidaten van de partijen die vóór de verkiezingen van juni 2004 zitting hadden in het Europees Parlement, dan blijkt dat 31 procent de beschikking had over een site. Tussen de verschillende partijen bestaan overigens de nodige verschillen. Zo hadden de kandidaten van VVD (57 procent), CDA (50 procent) en D66 (43 procent) vaker een eigen site dan die van GroenLinks (24 procent) en de PvdA (22 procent). Kandidaten van de kleinere partijen hadden minder vaak een site. Bij de combinatie ChristenUnie-SGP was dit voor vijftien procent van de kandidaten het geval en bij de LPF voor veertien procent. Opmerkelijk is dat geen enkele SP-kandidaat een afzonderlijke site onderhield – wellicht omdat er wel uitgebreide informatie per kandidaat op de partysite was vermeld.

Deze verschillen tussen de grote partijen kunnen samenhangen met hun ideologische oriëntatie. Linkse partijen met hun van oudsher meer collectieve (ideologische) identiteit hebben mogelijk meer moeite met een grotere profilering van hun kandidaten dan meer individualistisch ingestelde partijen als D66 en de VVD. De ondersteuning die de PvdA haar kandidaten bood was aan de magere kant, aldus de hoofdredacteur van de PvdA-site. ‘Wij zijn van PvdA.nl en we helpen zoveel mogelijk mensen met hun eigen site op weg. Mensen kunnen ook altijd bij ons terecht. Dus als ze opbellen en zeggen “hoe zal ik dat aanpakken of hoe weer dat”, dan helpen we ze, maar we houden geen site voor derden bij.’ De VVD daarentegen ontwikkelde voor haar kandidaten een standaard-website, geheel in de huisstijl van de partijcampagne. Op deze wijze hoopte de partij de eenstemmigheid binnen de verkiezingsactie bevorderen. Dit is niet onbelangrijk, omdat de kiezer weet dat de politieke partij de zender van de informatie is. Eventuele verschillen in standpunten van de kandidaten zal hij niet waarderen, of erdoor in verwarring geraken – hetgeen de electorale positie van de partij natuurlijk schaadt. Het risico dat het beeld dat kiezers van de partij hebben aan eenduidigheid inboet, weerhield GroenLinks ervan deze op grote schaal in te zetten. ‘Ervaringen uit het verleden (een “oerwoud” aan verschillende sites) hebben ertoe geleid dat de GroenLinks-site nu centraler wordt aangepakt. Voor een bezoeker is het veel rustiger, het kan hen niet zoveel schelen wiens website ze bezoeken binnen GroenLinks’, aldus de internetredacteur van GroenLinks in het Europees Parlement.

Zij ziet ook nauwelijks een toegevoegde waarde in verschillende URL's voor de kandidaten, zoals bijvoorbeeld bij de VVD. 'Bij andere partijen hebben leden van het Europees Parlement hun eigen site. Bijvoorbeeld Jules Maaten, leider van de VVD. Eigenlijk is dat verspilling, want de meeste mensen gaan naar www.vvd.nl en niet naar www.jules-maaten.nl'.

Tabel 5. Aandeel van kandidaten met een eigen site

partij	kandidaten (N)	kandidaten met een eigen site	
CDA	30	15	50 %
PvdA	18	4	22%
VVD	30	17	57%
GroenLinks	17	4	24%
CU-SGP	20	3	15%
D66	14	6	43%
SP	29	0	0%
Democratisch Europa	8	0	0%
Leefbaar Europa	7	0	0%
Partij v/h Noorden	30	0	0%
Nieuw Rechts	25	1	4%
Europa transparant	20	0	0%
LPF	7	1	14%
Partij voor de Dieren	19	0	0%
Respect Nu	2	0	0%
Totaal	276	51	18%

N.B.: De aantallen kandidaten per partij is gebaseerd op de officiële kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen van juni 2004.

Tabel 6 geeft een overzicht van een additionele analyse die is uitgevoerd op 48 kandidatensites. Deze analyse vond plaats na de verkiezingen en is gebaseerd op de door het DNPP gearchiveerde kandidatensites. Vier features werden hier als aan- of afwezig aangemerkt: 1) een biografie, 2) een weblog met (a) uitsluitend politieke inhoud, of (b) politieke en

persoonlijke inhoud, en 3) foto's met een privé-karakter. Deze features worden beschouwd als indicatoren voor de personalisering van de kandidatenwebsites.

Tabel 6. Personalisering van kandidatensites

partij	sites	biografie		weblog politiek		weblog persoonlijk		privé-foto's	
CDA	14	3	0.21	4	0.29	0	0.00	1	0.07
PvdA	4	1	0.25	1	0.25	0	0.00	0	0.00
VVD	17	7	0.41	8	0.47	3	0.18	6	0.35
GroenLinks	3	0	0.00	1	0.33	1	0.33	1	0.33
CU-SGP	3	1	0.33	1	0.33	1	0.33	1	0.33
D66	6	1	0.17	2	0.33	1	0.17	1	0.17
SP	0								
Democratisch Europa	0								
Leefbaar Europa	0								
Partij v/h Noorden	0								
Nieuw Rechts	0								
Europa Transparant	0								
LPF	1	1	1.00	1	1.00	1	1.00	0	0.00
Partij voor de Dieren	0								
Respect Nu	0								
Totaal	48	15	0.31	18	0.38	7	0.15	11	0.23

In het algemeen geven de individuele sites van de kandidaten niet al te veel blijk van deze 'kwalitatieve' personalisering. Op ongeveer een kwart waren privé-foto's te vinden; en op bijna eenderde stonden biografieën. Naar verhouding kwam het weblog het meest voor (38 procent). De meeste logs bestonden overigens uit louter politieke informatie. Minder dan de helft van de weblogs (vijftien procent van het totaal aantal kandidatensites) bevatten ook als persoonlijk te karakteriseren uitingen van de kandidaat. Niet altijd werd die informatie door de kandidaat zelf geschreven, aldus de webmaster van het CDA. 'De lijsttrekker en andere kandidaten zijn zelf op zich wel bezig met de website, al schrijven zij zelf niet voor de site, dat doet meestal hun persoonlijk assistent, of een 'ghostwriter'. Zij schrijven bijvoorbeeld stukjes in de persoonlijke weblog van de politicus.'

Tussen de partijen zijn wat betreft de aanwezigheid van persoonlijke features duidelijke verschillen waarneembaar. VVD-kandidaten scoren aanmerkelijk hoger dan CDA, PvdA en GroenLinks. Verder is het opvallend dat de features vaak geclusterd voorkomen, dat wil zeggen dat nogal wat kandidaten meerdere persoonlijke features op hun site hebben.

Conclusie

Wat betreft de professionalisering van de verkiezingscampagne voor het Europees parlement in 2004 op internet, is gebleken dat de kandidaten-sites meer informatie-gerelateerde features kenden dan dat zij mogelijkheden voor de kiezers om op een of andere wijze te participeren (de gemiddelde indexscores waren 3,18 respectievelijk 2,23). De partijsites scoorden hoger op beide indicatoren van professionalisering. De gemiddelde score van deze categorie sites is op beide indices ongeveer 50% van de maximaal haalbare score (informatievoorziening 3,68 van maximaal 7; kiezersparticipatie 5,50 van maximaal 10). Bovendien noemden de communicatiemedewerkers van de meeste ondervraagde partijen tijdens de interviews informatieverzorging het primaire doel van de websites; de bevordering van betrokkenheid van de kiezer door bijvoorbeeld een online discussieforum werd van meer secundair belang geacht. Niettemin maakten bijna elke site tenminste een minimale vorm van interactie mogelijk door bezoekers de gelegenheid te bieden contact op te nemen en lid te worden van de partij in kwestie. De waargenomen variatie in de inhoud van de sites – informatievoorziening versus kiezersparticipatie – van partijen en kandidaten kan als een vorm van strategische politieke communicatie beschouwd worden. Een ‘geprofessionaliseerde’ campagne houdt voor deze actoren vooral in dat informatie wordt aangeboden zodat kiezers tot een voor de partij in kwestie gunstige beslissing komen – zo menen de communicatiemedewerkers van de partijen – zonder hen al te veel te laten participeren.

Tussen de sites van de partijen en kandidaten werden wel enige verschillen waargenomen. Ten eerste hadden linkse partijen meer verfijnde, ontwikkelde sites dan de rechtse; wanneer naar grootte wordt gekeken, spanden de middelgrote partijen de kroon. Ten tweede waren de sites van de kandidaten van kleine partijen relatief meer sophisticated; zij scoorden relatief hoger op de beide indexen (informatievoorziening en kiezersparticipatie). Misschien trachtten deze kandidaten zo de relatief gebrekkige aard van de sites van hun partij te compenseren. Kandidaten van grote partijen pasten deze strategie niet toe en scoorden het laagst op beide indexen. Dit komt overigens niet overeen met het gebruikelijke beeld, ook in internationaal opzicht, waarbij grote partijen en hun kandi-

daten gewoonlijk wel over de meest sophisticated sites beschikten. Dit valt wellicht te verklaren aan de hand van het feit dat dit onderzoek verricht werd in het kader van de verkiezingen van het Europees Parlement, die gewoonlijk worden beschouwd als *second order elections*. Grote partijen richten zich vooral op nationale kwesties en vinden Europese verkiezingen minder belangrijk.

Onder invloed van de massamedia – en dan met name de televisie – is in de hedendaagse politiek in het algemeen en de verkiezingscampagnes in het bijzonder de politicus meer op de voorgrond komen te staan. Deze ontwikkeling lijkt zich de afgelopen jaren ook in de op internet gevoerde verkiezingscampagnes te hebben voorgedaan. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1998 en voor het Europees parlement in 1999 hadden de lijsttrekkers noch de overige kandidaten – voor zover nog valt te achterhalen – een eigen website. Vijf jaar later, in 2004, beschikten alle lijstaanvoerders van de in het Europees Parlement zitting hebbende partijen over een persoonlijke site. In totaal had 31 procent van de kandidaten van de gevestigde partijen een eigen site – voor zover valt vast te stellen iets minder dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003.³² Ook hier kan de beoordeling van de Europese verkiezingen als *second order elections* een rol hebben gespeeld, in die zin dat kandidaten het idee kunnen hebben gehad dat het niet de moeite waard was een persoonlijke site op te zetten omdat deze verkiezingen niet echt onder de kiezers zouden leven. Deze personalisering van de campagne kende niet alleen een kwantitatieve, maar ook een kwalitatieve component. Ongeveer een derde van de kandidaten met een eigen site had op de site een biografie geplaatst. Een kwart had één of enkele foto's met een privé-karakter op de site gezet, en ongeveer een zevende schreef in zijn of haar weblog naast politieke zaken ook over privé-aangelegenheden. Door op deze wijze aan hun site een persoonlijke *touch* te geven en bezoekers – doorgaans in beperkte mate – deelgenoot te maken van hun persoonlijke leven, hoopten de kandidaten misschien naar de stem van de kiezers te dingen.

Gelet op de trend tot personalisering van de politiek in de westerse wereld, ligt het voor de hand te verwachten dat in de toekomst in Nederland steeds meer kandidaten op internet campagne gaan voeren voor hun partij en voor zichzelf. Dat is opmerkelijk, aangezien partijen hier lange tijd vrijwel zonder uitzondering tegenstander zijn geweest van individuele voorkeursacties. Aangenomen werd dat de onderlinge strijd tussen kandidaten van dezelfde partij enerzijds de electorale positie van de partij zou schaden (doordat zij zich niet op homogene wijze aan de kiezers kon presenteren), en anderzijds tot doorbreking van de uitgebalanceerde volgorde van de kandidatenlijst zou leiden (waardoor de kans op een evenwichtig samengestelde parlementsfractie kleiner zou

worden). Wellicht dat deze overwegingen voor sommige partijen – zoals de VVD – aanleiding hebben gegeven om te pogen de internet-presentatie van hun kandidaten te controleren door hen persoonlijke sites aan te bieden die in het standaard-format van de partij waren opgemaakt.

noten

¹ R. Gunther en A. Mughan, *Democracy and the media. A comparative perspective*, Cambridge, 2000, 21.

² D. Pels, 'Aesthetic representation and political style: re-balancing identity and difference in media democracy', in: J. Corner en D. Pels, red., *Media and the restyling of politics*, Londen, 2003, 41-66.

³ W. Rash, *Politics on the nets. Wiring the political process*, New York, 1997; en G.W. Selnow, *Electronic whistle-stops. The impact of the internet on American politics*, Westport, 1998.

⁴ J. Kleinnijenhuis, D. Oegema, J. de Ridder en P.C. Ruigrok, *Paarse polarisatie. De slag om de kiezer in de media*, Alphen aan den Rijn, 1998; en P.W. Tops, G. Voerman en M. Boogers, 'Political sites during the 1998 parliamentary elections in the Netherlands', in: J. Hoff, I. Horrocks en P.W. Tops, red., *Democratic governance and new technology. Technology mediated innovations in political practice in Western Europe*, Londen, 2000, 87-99.

⁵ G. Voerman, 'Elektronisch folderen. De digitale campagne', in: Ph. van Praag en K. Brants, red., *Tussen beeld en inhoud*, Amsterdam, 2000, 193-213; en G. Voerman en M. Boogers, 'Digitaal informeren en personaliseren. De opkomst van de site als campagne-instrument', in: K. Brants en Ph. van Praag, red., *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagne in het lange jaar 2002*, Amsterdam, 2005, 195-217.

⁶ J.G. Blumler en D. Kavanagh, 'The third age of political communication: influences and features', in: *Political communication*, 16 (1999), nr. 3, 209-230; en S. Bowler en D. Farrell, 'The study of election campaigning', in: S. Bowler en D. Farrell, red., *Electoral strategies and political marketing*, Londen, 1992.

⁷ R. Agranoff, *The new style in election campaigns*, Boston, 1976 (tweede editie).

⁸ Bowler en Farrell, *op.cit.*, 3.

⁹ Te weten mevr. A. Hekker (Hoofd partijbureau D66), 1 april 2004; mevr. T. Schouten (hoofdredacteur website PvdA), 27 april 2004; dhr. J. Huijbrechts (webmaster CDA), 28 april 2004; mevr. N. Beerepoot (internetredacteur GroenLinks in het Europees Parlement), 3 mei 2004; en mevr. N. Kelly (assistent voorlichting VVD), 30 mei 2004.

-
- ¹⁰ R.D. Putnam, 'Bowling alone: America's declining social capital', in: *Journal of democracy*, 6 (1995), nr. 1, 65-78, 67.
- ¹¹ P. Mair en I. van Biezen, 'Party membership in twenty European democracies 1980-2000', in: *Party politics*, 7 (2001), nr. 1, 5-21; en G. Voerman, 'De politieke partij tussen staat en maatschappij', in: J.W.M. Engels en M. Nap, red., *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie*, Deventer, 2004, 37-60.
- ¹² G.J. Gulati, M.R. Just en A.N. Crigler, 'News coverage of political campaigns', in: L.L. Kaid, red., *Handbook of political communication research*, New Jersey, 2004, 237-256.
- ¹³ Blumler en Kavanagh, *op.cit.*
- ¹⁴ D. Farrell en P. Webb, 'Political parties as campaign organizations', in: R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, red., *Parties without partisans. Political changes in advanced industrial democracies*, Oxford, 2000, 102-128.
- ¹⁵ Zie de bijdrage van M.L. Adriaansen en Ph. van Praag, 'Hoe systematisch zijn partijen op zoek naar hun kiezers? Politieke doelgroepmarketing bij de verkiezingen van 2002', in dit Jaarboek; D. Farrell, R. Kolodny en S. Medvic, 'Parties and campaign professionals in a digital age. Political consultants in the United States and their counterparts overseas', in: *The Harvard international journal of press/politics*, 6 (2001), nr. 4, 11-30; R. Kolodny en D.A. Dulio, 'Political party adaptation in US congressional campaigns', in: *Party politics*, 9 (2003), nr. 6, 729-746; H. Kriesi, 'Strategical political communication: mobilizing public opinion in "Audience democracies"', in: F. Esser en B. Pfetsch, red., *Comparing political communication. Theories, cases and challenges*, Cambridge, 2004; en Ph. van Praag en S. Penseel, 'Politieke marketing in de verkiezingscampagne van 1998', in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1999, 95-120.
- ¹⁶ P. Mancini, 'New frontiers in political professionalism', in: *Political communication*, 16 (1999), nr. 3, 231-245.
- ¹⁷ S. Ward, R. Gibson en P. Nixon, 'Parties and the internet. An overview', in: R. Gibson, P. Nixon en S. Ward, red., *Political parties and the internet: net gain?* Londen, 2003, 11-38.
- ¹⁸ B. Bimber en R. Davis, *Campaigning online*, Oxford, 2003.
- ¹⁹ Voerman en Boogers, *op.cit.*
- ²⁰ Bimber en Davis, *op.cit.*
- ²¹ Ward, Gibson en Nixon, *op.cit.*, 16.
- ²² A. King, 'Do leaders' personalities really matter?', in: A. King, red., *Leaders' personalities and the outcome of democratic elections*, Oxford, 2002, 1-43; en D. Ohr en H. Oscarsson, 'Leader traits, leader image and

vote choice', in: K. Aerts, A. Blais en H. Schmitt, red., *Political leaders and democratic elections*, Oxford, 2004.

²³ Mancini, *op.cit.*

²⁴ Farrell en Webb, *ibid.*, 122.

²⁵ Pels, *op.cit.*

²⁶ Voerman en Boogers, *op.cit.*, 196.

²⁷ Voor meer informatie zie: www.webarchivist.org.

²⁸ Door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen worden onder de naam 'Archipol' deze sites op permanente basis (sinds 2001) gearchiveerd; zie www.archipol.nl.

²⁹ Een feature is in deze indexen opgenomen wanneer de totale score in de populatie groter was dan één. De indexen zijn een optelsom van de scores op de afzonderlijke features. Zie voor een overzicht van de features van beide indexen tabel 1 (informatievooreening; maximale score 7) en 3 (kiezersparticipatie; maximale score 10).

³⁰ De omvang van de partij is gebaseerd op de uitslagen bij de Europese verkiezingen van 1999 en de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003, waarbij vier categorieën zijn onderscheiden: groot (>15%); middelgroot (5-15%); klein (<5%); en nieuwkomer bij de Europese verkiezingen van 2004.

³¹ Ph. van Praag, 'The Netherlands: the 1989 campaign', in: S. Bowler en D.M. Farrell, red., *Electoral strategies and political marketing*, Londen, 1992, 144-162.

³² De vergelijking wordt bemoeilijkt door het verschil in het aantal kandidaten bij de Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen en de onvolledigheid van de data betreffende de Kamerverkiezingen van 2002 en 2003. Wanneer echter wordt gekeken naar de aantallen kandidaten van CDA, D66, PvdA en VVD met een site, dan ontlopen de percentages tussen de Kamerverkiezingen in 2002 en de Europese verkiezingen in 2004 elkaar niet zoveel.

EUROPEANISERING VAN DE NEDERLANDSE POLITIEK

Nog steeds een zaak voor de bovenlaag maar niet voor de gewone burgerij

J. de Beus en P. Pennings

1. Het verre ideaal van een niet-oligarchische openbaarheid in de Europese politiek

De voorstanders van Europese integratie van Nederland hadden van oudsher een dubbele doelstelling. Aan de ene kant zou Nederland in alle opzichten (vrede, voorspoed, sociale rechtvaardigheid, culturele bloei) beter af zijn door zijn neutraliteitspolitiek op te geven en mee te doen aan de verwezenlijking van een Europees beschavingsideaal. Grote omringende landen, zoals Duitsland, Frankrijk en ook het Verenigd Koninkrijk, zouden voortaan geen vijanden meer zijn met een neiging tot onderwerping – soms zelfs bezetting. Ze zouden bondgenoten en partners worden in het streven naar vrijhandel, vorming van een interne markt, gezamenlijk monetair beleid en andere grootse projecten. Aan de andere kant zou de nieuwe, hogere bestuurslaag van de Europese Unie (EU) – voorheen de Europese Economische Gemeenschap – op allerlei manieren rekening houden met de belangen en voorkeuren van gewone Nederlanders (boeren, werknemers, middenstanders, werklozen en armen). Tot deze manieren behoorden de beslissende stem van de Nederlandse premier in de hoogste kring van regeringsleiders, het waakzame toezicht van de Tweede Kamer, de prominente rol van de gevestigde volkspartijen met hun zusterpartijen in de Nederlandse en Europese politiek, en het streven naar compromis en rechtsheerschappij door Europese lichamen en gezagsdragers, om te beginnen de Europese Commissie en het Europese Hof van Justitie.

Het aantal Nederlandse respondenten in opiniepeilingen dat het Europees lidmaatschap ziet als een goede zaak met een voordelig saldo en dat een positieve indruk heeft van de EU en teleurgesteld zou zijn bij haar opheffing, is in 2004 en 2005 nog altijd groot. Nederland hoort tot de Europees gezinde lidstaten, samen met België, Denemarken, Griekenland, Ierland, Litouwen, Luxemburg, Portugal en Spanje.¹ Toch laat

de massale afwijzing van het grondwettelijk Verdrag van Rome tijdens het referendum van 1 juni 2005 zien dat ook in Nederland het meningsklimaat omslaat in de richting van eurosceptis – een mengsel van het gevoel te laat te worden ingelicht, ongeloof, wantrouwen en afzijdigheid. Jongeren, lager-opgeleiden, werknemers en vrouwen waren oververtegenwoordigd in het nee-kamp.² Er zijn meer politici en groepen kiezers dan voorheen die verdere integratie en een grondwettelijk federalisme afwijzen, terwijl ook meer dan ooit wordt gewezen op een bepaald democratisch tekort: tegenstanders van Europees beleid zouden minder invloed hebben dan voorstanders; en zakelijke aanpassing aan de Europese integratie zou steeds prevaleren boven principiële politieke afweging. Een eerdere illustratie van deze omslag in de steun van de Nederlandse bevolking voor het Europese project is het succes bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 van de beweging van W.S.P. (Pim) Fortuyn, die in 1997 *Zielloos Europa* publiceerde en zich in 2002 in *De puinhopen van acht jaar paars* pleitbezorger toonde van een drastische hernationalisering.³

In dit artikel concentreren wij ons op het democratische tekort van Nederland als Europese lidstaat. Dit tekort is een verzamelnaam voor een afwezige of zwakke rol van politieke partijen, gekozen volksvertegenwoordigers en representanten van maatschappelijke organisaties in de openbare bepaling van de Europese koers van de Nederlandse overheid (waaronder agendering, debat, besluitvorming en verantwoording). Er bestaat een gezaghebbend *normatief* argument ten gunste van een vitale openbaarheid. Daarin zijn sterke politieke verenigingen – waaronder partijen – en sterke massamedia – waaronder kranten – de woordvoerders van de Europese belangen en voorkeuren van gewone Nederlanders. Het argument luidt globaal als volgt.⁴ Zowel op het Europese niveau van besluitvorming als op het Nederlandse niveau is een openbare sfeer nodig, die andere actoren toelaat naast, tegenover of in plaats van de gebruikelijke machthebbers (centrale overheden, grote ondernemingen, belangengroepen en lobbies van producenten, beleidsdeskundigen). Ook de politieke partijen, sociale bewegingen en niet-gouvernementele organisaties die het langs democratische weg opnemen voor de meest kwetsbare groepen burgers, voor bedreigde midden-groepen, voor groepen burgers die de nationale economie en cultuur willen afschermen en voor groepen burgers die eerder mondiaal gericht zijn (versterking van de Verenigde Naties en dergelijke), dienen vertegenwoordigd te worden in de politiek van de Europese integratie. Een dergelijk brede en nationaal gewortelde openbaarheid bevordert de politisering van de Europese kwestie en draagt in deze gedachtengang bij tot de politieke competentie van gewone burgers (hun kennis, betrokkenheid en deelnemingsvrijheid), het gezag en de tegenmacht van

het Europees Parlement, de publieke opinie van de Europese samenleving in wording, de geloofwaardigheid van Europees beleid, de doeltreffendheid ervan en – het laatste doch niet het minste – de temming van demonen uit het duistere verleden van Europa (Nederland inbegrepen): chauvinisme, protectionisme, militarisme, kolonialisme, racisme en ook totalitarisme.

Wij zijn hier enkel geïnteresseerd in de *feitelijke* betekenis van deze argumentatie ten gunste van een Europese openbare sfeer met een Europees publiek als de wenselijke inbedding van Europese regulering. Er wordt regelmatig gesuggereerd dat juist Nederland een voorloper zou kunnen zijn op dit gebied. Zijn pretentie een gidsland te zijn; zijn geschiedenis van tolerantie, pluralisme en pacificatie via overleg tussen overheid en burgerlijke samenleving; zijn rijke verenigingsleven uit de tijd van de verzuiling plus zijn anti-autoritaire openbaarheid sinds de ontzuiling; zijn langdurige Europese lidmaatschap; zijn verwevenheid met de wereldmarkt en de geglobaliseerde cultuur (waaronder een soort Engelse voertaal); en zijn weerzin tegen eng nationalisme zouden stuk voor stuk bevorderlijk zijn voor een aanzienlijke ‘europeanisering’ van de nationale openbaarheid. In dit artikel zullen we aantonen dat de europeanisering van Nederlandse politieke partijen en kranten weliswaar *gaande* is, maar tevens veel *zwakker* is dan op grond van een nog altijd toonaangevend progressief zelfbeeld wordt aangenomen. De kritici van de kleine partijen ter linker- en rechterzijde – zeg SP en SGP – alsmede de Europese Beweging en de Vereniging Democratisch Europa hebben feitelijk gelijk: er bestaat in Nederland een kloof tussen enerzijds de werkelijkheid van een elitaire, ja oligarchische (besloten, gesloten) overheidsbeleidssfeer rondom de Europese macht, bevoegdheid en koers, en anderzijds het ideaal van representatief leiderschap en actief burgerschap in een Europese openbaarheid die nationale grenzen overschrijdt zonder de nationale democratie te ondermijnen. We verwijzen af en toe naar andere landen, maar dit artikel bevat geen stelselmatige theoretische of empirische vergelijking inzake de internationale europeanisering van partijen en kranten.

Ons betoog is opgebouwd uit de volgende onderdelen. Eerst geven we een beknopte omschrijving van het begrip europeanisering. Dan schetsen we onze operationalisering van achtereenvolgens de europeanisering van Nederlandse politieke partijen en die van Nederlandse kranten. De daaropvolgende kernparagrafen behandelen de empirische evidentie van de europeanisering van de verkiezingsprogramma’s van politieke partijen en de europeanisering van berichten en hoofdredactionele commentaren van kranten.⁵ We sluiten af met een beschouwing over een mede door referenda en brede maatschappelijke discussies versnelde normalisering van openbare politisering (geschil, oppositie, discussie,

kritiek) inzake de koers van de EU en de Europese koers van de Nederlandse regering in de naaste toekomst.

2. Het begrip europeanisering

Het sociaal-wetenschappelijke begrip europeanisering is veel recenter dan het begrip Europese integratie. Europese integratie is de vermindering van als destructief ervaren verschillen tussen het overheidsbeleid en de maatschappelijke orde van Europese lidstaten en de vergroting van als scheppend ervaren overeenkomsten in deze staten door toedoen van gemeenschappelijke wetgeving alsmede interventie van een supranationale laag van politiek, bestuur en recht, en wel met het oog op gezamenlijke doelen (zoals een hoogwaardige ‘informatie-economie’, een doelstelling sinds de Lissabon-top van 2000). Europeanisering is de meer of minder duurzame *uitwerking* van Europees lidmaatschap, Europese regelgeving en Europese afspraken en initiatieven op het *ationale politieke systeem* in ruime zin. Waar de klassieke literatuur over Europese integratie de aandacht vestigt op nationale bronnen van Europese politiek en Europese integratie, daar richt de moderne literatuur over europeanisering zich op Europese bronnen van verandering van nationale politiek en integratie (ook: desintegratie). Na ruim vijftig jaar ervaring met eenwording vanaf de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) van 1952 tot het Europese veiligheidsbeleid compleet met vredesmissies op de Balkan sinds 2004, rijst de voor de hand liggende vraag wat een voortgezet lidmaatschap van een bepaald land plus de eigen werking van Europese organen plus de wisselwerking tussen het land en overige lidstaten daadwerkelijk betekenen voor de politiek en – uiteindelijk – de samenleving van dat land. Ziedaar de hoofdvraag van het europeaniseringsonderzoek (met als vervolgvraag het verband tussen Europese integratie en nationale europeanisering).⁶

Europeanisering van een lidstaat is een breed proces. Zij omvat de werking van de regering en de hoge overheidsorganen van een land in verstrengeling met Brussel, Straatsburg en Luxemburg (vooral de ministeries); de werking van de rechterlijke macht; de werking van de volksvertegenwoordiging en de politieke partijen; de werking van belangengroepen, sociale bewegingen en andere politieke actoren in de zogeheten burgerlijke samenleving; de werking van de journalistiek; de werking van bedrijven, gezinnen en verenigingen in de economie; en uiteindelijk de wijze van leven van burgers, zowel groepsgewijs als persoonlijk. Voorts is europeanisering een door en door betrekkelijk proces. De onderzoeker neemt een bepaald vertrekpunt naar tijd en plaats dat meestal nog verder wordt beperkt – zeg de europeanisering van een sport als het betaalde voetbal en de regulering daarvan – en gaat

dan na of er zich bepaalde veranderingen hebben voorgedaan die wijzen op een aanpassing aan Europese integratie in ruime zin eerder dan op mondialisering, nationalisering, regionalisering of welke andere denkbare samentrekking van gezamenlijkheid (identiteit, gezag, capaciteit) dan ook.

In Nederland is al het nodige onderzoek gedaan naar europeanisering.⁷ Een logisch doch omstreden beginpunt is het onderzoek naar de Europese oorsprong van Nederlandse wetgeving. Waar politici tot voor kort strooiden met percentages van zestig en hoger, daar komen bestuurskundigen op veel lagere percentages uit, zowel totaal als per beleidsgebied.⁸ Een onzer onderzocht de europeanisering van het sociaal-economisch beleid (een erkende sector van Europese integratie), terwijl het Ruimtelijk Planbureau een overzicht publiceerde van europeanisering van het gebruik van de Nederlandse ruimte (een sector waar de EU officieel geen enkele bevoegdheid of geen enkel verlangen heeft om in te grijpen).⁹ Er is onderzoek gedaan naar de europeanisering van Nederlandse lobbies, het Nederlandse parlement, de Nederlandse televisie en het Nederlandse kiezersgedrag. Om slechts één resultaat te noemen: vijf tot tien procent van alle verhalen in het televisienieuws heeft een Europese dimensie in Nederland, wat grofweg overeenkomt met het beeld in Denemarken en de ons omringende grote landen.¹⁰

Het onderzoek naar europeanisering van partijen en kranten staat echter nog in de kinderschoenen, ondanks het feit dat dit twee centrale actoren zijn in vrijwel alle visies op de openbare sfeer binnen democratische samenlevingen van Hegel en Tocqueville gisteren tot Habermas en Putnam vandaag. Dit artikel probeert hier een leemte te vullen.

3. Partij en krant: een dubbele operationalisering van het begrip europeanisering

We operationaliseren europeanisering als achtereenvolgens de toename van het aantal koppelingen tussen beleidssectoren en Europa in zinnen in verkiezingsprogramma's, alsmede de toename van het aantal verwijzingen naar Europa in de nieuwsberichten plus het hoofdredactionele commentaar van dagbladen. Door zowel de krant als de partij te onderzoeken, voorkomen we dat we op basis van één bron gaan generaliseren over 'de' aandacht voor Europa. Beide toepassingen van het europeaniseringsbegrip verdienen enige toelichting.

Verkiezingsprogramma's vormen in een aantal opzichten nuttig onderzoeksmateriaal. Ze maken vergelijkingen tussen landen, perioden en partijen mogelijk. De inhoud van programma's verandert niet met de tijd mee, zoals de interpretaties van partijstandpunten door experts dat wel kunnen doen. Een tekst die bijvoorbeeld in 1971 is vastgesteld is

inhoudelijk ‘gefixeerd’, ongeacht de voortschrijdende ontwikkelingen en inzichten. Partijprogramma’s geven informatie over de posities die de partijen zelf hebben verwoord. We zijn dus niet afhankelijk van eventueel gekleurde interpretaties die experts uit de tweede hand geven van partijposities. Terwijl deze deskundigen zelden een compleet en betrouwbaar overzicht kunnen bieden van partijstandpunten in een periode van meer dan veertig jaar, bieden partijprogramma’s dit overzicht wel. Daarbij komt dat experts vaak moeite hebben om partijstandpunten door de tijd heen te plaatsen. Partijprogramma’s bieden echter zoals reeds vermeld een goede tijdsgebonden weergave van standpunten.

Uiteraard kent dit materiaal ook belangrijke beperkingen. De verkiezingsprogramma’s verschillen nogal qua aard en omvang door de tijd en tussen partijen onderling. Ook is het niet geheel duidelijk wat een dergelijk document precies verwoordt: is dat de ideale positie van een partij of juist een strategische positie waarbij rekening wordt gehouden met electorale belangen en interne tegenstellingen? Zo kan een partij die intern verdeeld is over Europa dit thema doelbewust vermijden om die tegenstellingen te dempen, maar daaruit mag natuurlijk niet worden afgeleid dat daarom het thema voor die partij niet belangrijk is. Integendeel, in dit voorbeeld is het weglaten van verwijzingen naar Europa juist het gevolg van het toegenomen belang ervan en de doorwerking daarvan op de interne partijdiscussies. We zullen verderop laten zien dat dit effect inderdaad bestaat, maar dat het toch ook weer niet zo sterk is dat de nadruk op Europa puur een afgeleide is van de interne verdeeldheid of andere partijenmerken.

Het hoofdargument om over eventuele tekortkomingen van partijprogramma’s heen te stappen is dat ze de mogelijkheid bieden om partijen in meer landen door de tijd heen te vergelijken, zoals hierboven reeds werd aangeduid. De hier gepresenteerde Nederlandse data zijn dan ook afkomstig uit een internationaal vergelijkend onderzoek, waarin de belangrijkste Westerse democratieën zijn opgenomen. Het belangrijkste alternatief – de zogeheten expert data – biedt deze mogelijkheid niet, omdat deskundige opinies niet door de tijd heen beschikbaar zijn.

De analyse van de verkiezingsprogramma’s is als volgt aangepakt. Allereerst zijn twintig beleidsterreinen vastgesteld die in meer of mindere mate met Europa in verband gebracht kunnen worden en op nationaal of Europees niveau van belang zijn. Deze twintig beleidsterreinen worden geïdentificeerd met behulp van een elektronisch woordenboek, dat woorden en uitdrukkingen bevat die deze beleidsterreinen beschrijven. Omdat dit onderzoek deel uitmaakt van een internationaal vergelijkend onderzoek, is het woordenboek in het Engels opgesteld en zijn alle programma’s door middel van vertaalsoftware in het Engels vertaald.

De analyse-eenheid is de *zin*. Met behulp van het programma SIMSTAT in combinatie met WORDSTAT worden zogeheten ‘co-occurrence matrices’ gemaakt, die op zinsniveau tellen hoe vaak in één zin beleidsterreinen samen met een verwijzing naar Europa (in de brede zin van het woord) worden besproken.¹¹ Zodoende ontstaat voor Nederland een bestand met 836 rijen, die voor elk beleidsterrein weergeven hoeveel dwarsverbindingen op zinsniveau met andere beleidsvelden, inclusief Europa, bestaan.

Er zijn meer manieren om de nadruk op Europa te meten. We kunnen alle verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleidsterrein optellen en daarna relateren aan alle verwijzingen die binnen het totaal per beleidsterrein worden gemaakt. Dit komt het dichtste in de buurt van onze definitie van europeanisering. Een andere manier is om de verwijzingen naar Europa te relateren aan alle verwijzingen naar beleidsterreinen in het gehele verkiezingsprogramma. Daarmee komt het belang van Europa als beleidsveld in beeld. Deze manier van tellen zullen we slechts zijdelings toepassen.

Ons onderzoek betrof maar liefst 88 politieke partijen in vijftien landen in de periode 1960-2003. In dit artikel beperken wij ons tot de partijen in Nederland, in het bijzonder de christen-democraten, sociaal-democraten, de liberalen (met inbegrip van D66) en GroenLinks.

Ook het onderzoek naar de kranten vergt een nadere operationalisering. Ditmaal is de eenheid van analyse niet de geschreven zin in een partijprogramma, maar de zichtbare ‘aanspraak’ in een krant. Een aanspraak (*claim*) is een of andere strategische actie (de uiting van een politieke mening of eis). Een volledige aanspraak in een krantenbericht over de (Europese) politiek dan wel een hoofdredactioneel commentaar geeft aan wie waar en wanneer aan het woord is, hoe de actor zich uit, aan wie de aanspraak is geadresseerd, wat het onderwerp is, wiens belang de actor wil dienen (of juist wil bestrijden), en wat de rechtvaardiging ofwel inkadering is van de aanspraak. In ons onderzoek werden aanspraken gecodeerd op twee oude gebieden van integratie (landbouwbeleid en monetair beleid), twee nieuwe gebieden met vooralsnog beperkte of vage bevoegdheden voor een Europese beleidsmaker (pensioenbeleid en onderwijsbeleid), twee tussenliggende gebieden (humanitaire militaire interventie alias troepenverplaatsing, en immigratie) en het algemene gebied van Europese samenwerking. We codeerden twee kwaliteitskranten (*de Volkskrant* en het *Algemeen Dagblad*), een regionale krant (*de Leeuwarder Courant*) en de Nederlandse benadering van een boulevardkrant (*de Telegraaf*) in 1990, 1995 en 2000-2002. De hoofdredactionele commentaren geven een indruk van de krant als zelfstandige politieke actor, en dus niet als ruimte voor de gangbare politieke actoren. Deze commentaren werden gecodeerd in 2000, 2001

en 2002. Er is sprake van supranationale europeanisering als de berichtgeving zuiver Europese instellingen betreft, van verticale europeanisering als de berichtgeving nationale actoren in verhouding tot Europese instellingen betreft, en van horizontale europeanisering als de berichtgeving verschillende lidstaten betreft.

4. Europeaniseren Nederlandse politieke partijen?

Tabel 1 geeft het totaaloverzicht van het aandeel van verwijzingen in de verkiezingsprogramma's naar Europa, gerelateerd aan het totaal van verwijzingen per beleidsterrein. Per zin is nagegaan hoe vaak de EU in verband is gebracht met de genoemde beleidsterreinen. Het overzicht laat een duidelijk patroon zien, namelijk dat Europa vooral wordt genoemd in verband met vier gebieden, te weten financieel-economische zaken, buitenlandse betrekkingen, veiligheid en defensie, en ten slotte handel. Opmerkelijk is dat ontwikkelingshulp ook vaak in verband wordt gebracht met de EU en dus voor een deel als Europese taak wordt gezien. Sociale kwesties, onderwijs en gezondheidszorg die nationaal een aanzienlijk deel van het overheidsbudget beslaan, worden maar zelden in verband gebracht met Europa, evenals werkgelegenheid. Democratie krijgt in vergelijking met de meeste andere beleidsterreinen behoorlijke aandacht, naar verwachting vaak in kritische zin. Dit kan echter niet hard worden gemaakt, omdat de richting van de uitspraken over Europa in dit onderzoek niet kan worden onderzocht aangezien de gehanteerde methodiek zich daarvoor niet leent.

Vervolgens bekijken we een tweede totaaloverzicht, waarin de verwijzingen naar Europa per beleidsterrein worden gerelateerd aan het totaal van alle verwijzingen in het volledige verkiezingsprogramma. Tabel 2 laat zien hoe vaak Europa wordt genoemd en welk gewicht Europa binnen de programma's krijgt. Duidelijk is te zien dat politieke partijen *niet veel aandacht* besteden aan Europa. Het patroon is wel vergelijkbaar met tabel 1. Europa wordt vooral in verband gebracht met de economische en internationale beleidsterreinen en veel minder met de sociale beleidsterreinen in de breedste zin van het woord. Het relatieve aandeel van sommige beleidsterreinen blijft vaak door de tijd heen redelijk groot (zoals buitenlandse betrekkingen, democratie, infrastructuur, veiligheid en defensie). Op andere gebieden is Europa in opkomst. Ook betekent europeanisering niet dat de aandacht voor de nationale identiteit (in relatie tot Europese zaken) minder belangrijk wordt. Eerder blijkt het tegendeel, hoewel dit per periode kan verschillen.

Tabel 1. Verwijzingen in de verkiezingsprogramma's naar Europa, gerelateerd aan het totaal van verwijzingen per beleids-terrein, 1963-2003 (in %)

	1963	1967	71-72	1977	81-82	86-89	1994	1998	02-03
Landbouw	16,4	4,4	3,2	7,9	6,1	8,2	7,7	5,6	8,3
Begrotingsbeleid	0,0	2,9	4,1	4,8	2,5	3,0	3,2	6,0	3,5
Cultuur	0,0	5,7	1,0	1,0	2,4	2,3	4,2	2,9	1,1
Democratie	6,3	4,4	6,2	4,5	4,3	4,0	7,1	6,8	7,4
Economisch, financieel en monetair beleid	4,2	1,8	2,8	5,3	2,9	4,0	5,8	4,3	4,2
Onderwijs	3,7	1,5	0,9	2,7	1,8	1,9	2,0	0,2	1,1
Werkgelegenheid	0,0	0,9	2,8	2,5	0,6	1,3	1,9	1,7	1,4
Milieu	2,2	3,3	2,2	2,8	3,8	3,5	5,7	4,6	2,6
Buitenlandse betrekkingen	15,3	17,7	9,6	8,8	4,5	11,5	15,7	11,0	8,4
Ontwikkelingshulp	1,7	11,0	4,1	6,2	10,1	6,0	14,3	10,3	7,2
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	1,0	1,2	0,4
Infrastructuur	14,6	5,4	2,7	4,5	1,7	4,6	3,5	3,7	3,4
Justitie	0,0	0,0	,90	1,0	2,2	2,8	4,1	5,0	5,7
Nationale identiteit	0,0	3,6	0,0	1,7	1,8	1,7	4,3	0,6	1,5
Regio's	4,8	0,0	1,1	2,2	0,6	1,4	3,0	3,2	2,7
Veiligheid en defensie	8,6	10,6	9,5	11,0	11,9	9,3	12,2	7,9	9,1
Sociale kwesties	3,0	1,3	0,4	1,2	0,8	1,3	1,9	1,8	2,0
Belastingen	0,0	2,3	2,2	1,4	1,6	2,1	4,0	4,2	2,4
Handel	5,2	4,2	4,3	5,4	2,7	6,6	10,5	6,6	6,8

Nu we een algemeen beeld hebben verkregen van de aandacht die Europa krijgt binnen beleidsterreinen, kunnen we dit specificeren per politieke partij. De belangrijkste aanname die we daarbij hanteren is dat in de aandacht voor Europa het ideologische profiel van de partij door-klinkt, zonder dat duidelijk vooraf gepreciseerd kan worden of en wanneer dit een nadruk op of juist een gebrek aan aandacht voor Europa betekent. Op nationaal vlak verwachten we van GroenLinks naar verhouding wat meer aandacht voor het milieu, van de VVD voor financieel-economische zaken en justitie, van de PvdA voor sociale kwesties, van D66 voor democratie, en van het CDA voor landbouw. Dit hoeft niet automatisch door te werken in een verbinding tussen deze beleids-terreinen en Europa. Het verbinden van Europa met het eigen partij-ideologische profiel kan zoals reeds vermeld interne verdeeldheid oproepen, waardoor partijen dit juist doelbewust achterwege laten. Partijen kunnen ook redenen hebben om Europa juist in verband te

brengen met thema's die verder van hen af staan om daarmee te benadrukken dat deze problemen alleen in Europees verband opgelost kunnen worden, hetgeen de nationale verantwoordelijkheid en de eigen rol afzwakt. Kortom, we verwachten een vrij divers beeld waarin de verwijzingen naar Europa het resultaat zijn van een allesbehalve simpel geheel aan afwegingen die partijen maken inzake het eigen profiel, het (geringe) electorale belang van Europese thema's, en de interne verdeeldheid over Europese strijdpunten.

Tabel 2. Verwijzingen naar Europa per beleidsterrein gerelateerd aan het totaal van alle verwijzingen in het volledige verkiezingsprogramma, 1963-2003 (in %)

	1963	1967	71-72	1977	81-82	86-89	1994	1998	02-03
Landbouw	0,9	0,1	0,2	0,4	0,2	0,4	0,3	0,3	0,4
Begrotings-beleid	0,0	0,4	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2
Cultuur	0,0	0,8	1,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1
Democratie	1,2	0,7	1,2	0,9	0,8	0,7	1,2	1,3	1,2
Economisch, financieel en monetair beleid	1,3	0,4	0,7	1,3	0,8	1,1	1,7	1,2	1,1
Onderwijs	0,6	0,2	0,2	0,4	0,3	0,3	0,2	0,0	0,2
Werkgelegenheid	0,0	0,1	0,4	0,4	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1
Milieu	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4	0,8	0,6	0,3
Buitenlandse betrekkingen	2,6	1,6	0,8	1,0	0,5	1,2	2,0	1,0	0,8
Ontwikkelingshulp	0,2	0,5	0,2	0,4	0,3	0,3	0,5	0,2	0,2
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0
Infrastructuur	0,5	0,7	0,4	0,6	0,2	0,6	0,4	0,6	0,4
Justitie	0,0	0,0	1,0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,7
Nationale identiteit	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,3	0,0	0,1
Regio's	0,4	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2
Veiligheid en defensie	0,6	0,9	0,8	0,7	1,0	0,6	0,8	0,3	0,5
Sociale kwesties	0,6	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Belastingen	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,3	0,2
Handel	0,3	0,4	0,4	0,4	0,2	0,5	0,8	0,6	0,4

Tabel 3. Verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleidsterrein door GroenLinks, 1989-2003 (in %)

	1989	1994	1998	2002-03
Landbouw	5,6	10,1	4,3	8,2
Begrotingsbeleid	0,0	7,1	9,4	1,6
Cultuur	0,0	11,5	3,4	1,5
Democratie	3,9	11,1	7,5	5,6
Economisch, financieel en monetair beleid	1,7	8,0	3,3	2,7
Onderwijs	1,6	1,3	0,0	0,3
Werkgelegenheid	0,9	6,1	1,6	2,3
Milieu	3,0	7,4	5,1	2,8
Buitenlandse betrekkingen	9,9	19,3	11,2	11,8
Ontwikkelingshulp	2,0	11,0	6,2	6,1
Gezondheidszorg	0,0	3,3	0,0	0,7
Infrastructuur	1,9	4,7	4,2	1,7
Justitie	2,9	5,2	4,8	6,3
Nationale identiteit	1,8	6,8	0,0	2,3
Regio's	0,0	6,5	5,2	1,6
Veiligheid en defensie	8,6	11,3	5,1	7,1
Sociale kwesties	1,2	5,6	3,2	3,2
Belastingen	0,0	6,7	6,6	1,4
Handel	0,0	11,2	8,2	3,1

Tabel 3 toont de resultaten voor GroenLinks. Opvallend is dat de aandacht voor Europa op bepaalde beleidsterreinen per verkiezingsjaar aanzienlijk kan verschillen. Tevens valt op dat – terwijl in 1989 zes terreinen in het geheel niet met Europa worden verbonden – in de jaren 2002 en 2003 alle beleidsterreinen aan Europa worden gerelateerd. Op basis van deze gegevens kan men niet beweren dat GroenLinks in zijn politieke oriëntatie meer Europees is geworden door steeds meer aandacht te besteden aan Europa. Integendeel, de aandacht neemt op veel beleidsterreinen juist licht af. Een verklaring kan zijn dat GroenLinks steeds ambivalenter is gaan staan tegenover Europa. Terwijl de ‘groene’ partijen eerst vaak negatief stonden tegenover Europa als zijnde eenzijdig gericht op financieel-economische zaken, neigen ze vandaag steeds meer naar een pro-Europese houding – zij het met een aantal belangrijke reserves.¹² Daarmee onderscheidt GroenLinks zich van de PvdA en van de meeste sociaal-democratische partijen in Europa, die bijvoorbeeld allemaal voorstander van de Europese Monetaire Unie (EMU) waren.¹³ De ambivalente houding kan de interne verdeeldheid doen toenemen, waardoor de aandacht voor Europa wat afneemt om de spanningen over dit onderwerp niet verder te laten oplopen.¹⁴ Opvallend bij GroenLinks

is de geringe aandacht voor Europa in relatie met veiligheid en defensie in vergelijking met de andere partijen, zoals hieronder zal blijken. Hier zien we dus wel een ideologisch effect.

Tabel 4. Verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleidsterrein door de Partij van de Arbeid, 1963-2003 (in %)

	1963	1967	71-72	1977	81-82	86-89	1994	02-03
Landbouw	0,0	0,0	0,0	3,0	0,0	8,6	7,6	13,1
Begrotingsbeleid	0,0	11,8	5,3	4,1	3,5	0,5	4,4	2,2
Cultuur	0,0	5,9	0,0	2,0	5,6	1,6	3,0	0,7
Democratie	9,7	6,5	11,4	6,0	4,1	3,9	5,9	13,4
Economisch, financieel en monetair beleid	7,4	3,5	1,8	2,3	2,3	3,8	4,1	5,7
Onderwijs	5,3	3,9	0,0	1,3	0,0	1,9	1,9	0,3
Werkgelegenheid	0,0	3,5	4,2	2,0	0,0	1,5	1,5	1,7
Milieu	6,7	7,1	0,0	0,0	2,3	4,2	4,1	3,5
Buitenlandse betrekkingen	16,7	14,3	11,4	10,9	5,3	9,9	14,5	8,5
Ontwikkelingshulp	5,0	14,3	7,7	9,3	1,7	7,1	10,4	3,3
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	0,0
Infrastructuur	40,0	10,0	2,5	3,3	0,0	3,6	3,0	3,9
Justitie	0,0	0,0	0,0	1,9	0,0	2,6	4,7	8,0
Nationale identiteit	0,0	14,3	0,0	0,0	2,8	2,0	1,9	1,4
Regio's	0,0	0,0	0,0	1,1	0,0	3,7	1,8	2,8
Veiligheid en defensie	10,5	12,9	11,8	8,1	8,8	9,3	9,1	11,8
Sociale kwesties	3,7	3,5	0,0	0,0	0,7	1,0	1,0	1,1
Belastingen	0,0	9,1	0,0	0,0	4,8	0,0	3,5	4,7
Handel	12,5	12,5	3,9	4,3	2,3	7,2	4,9	2,0

N.B.: Het Engelstalige programma uit 1998 was niet beschikbaar ten tijde van het onderzoek.

De PvdA toont een wat ander beeld dan GroenLinks (zie tabel 4). De sociaal-democraten laten in de laatste decennia op de meeste beleidsterreinen geen echte teruggang zien in de aandacht voor Europa. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de PvdA iets ondubbelzinniger positief is over Europese integratie dan GroenLinks, nauwelijks verdeeld is over Europa en daarom minder snel de Europese discussie zal vermijden. De soms hoge percentages in de beginperiode laten zich deels verklaren uit de geringe omvang van de verkiezingsprogramma's (een paar verwijzingen naar Europa resulteren dan in een groot aandeel in het totaal).

Het meest opvallend is dat de verbanden tussen Europa aan de ene kant en sociale kwesties en werkgelegenheid aan de andere kant zeer gering in aantal zijn. Blijkbaar ziet de PvdA deze klassiek sociaal-democratische onderwerpen nog steeds primair als een nationale aanpak. Onder de oppervlakte kan dit wel degelijk een verwijzing zijn naar interne verdeeldheid, namelijk over de mate waarin Europa in staat is om effectief en rechtvaardig sociaal regulerend op te treden. Hoe meer de PvdA dit zou erkennen, hoe minder er sprake is van een nationaal bestaansrecht voor deze partij en hoe meer de noodzaak zou ontstaan om zich primair op Europees niveau te manifesteren.

Tabel 5. Verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleids-terrein door D66, 1967-2003 (in %)

	1967	71-72	1986	1994	1998	02-03
Landbouw	0,0	5,0	6,6	7,6	6,8	7,1
Begrotingsbeleid	0,0	3,3	3,5	2,7	3,6	10,2
Cultuur	14,3	2,2	2,2	3,0	2,6	0,8
Democratie	6,3	4,3	4,1	4,3	7,0	6,7
Economisch, financieel en monetair beleid	0,0	3,0	4,3	3,3	3,4	2,8
Onderwijs	0,0	0,8	1,5	2,2	0,7	3,1
Werkgelegenheid	0,0	0,0	1,1	1,2	1,7	1,2
Milieu	0,0	1,5	3,1	3,7	2,8	1,3
Buitenlandse betrekkingen	33,3	13,6	15,2	12,2	8,8	4,0
Ontwikkelingshulp	0,0	5,0	5,4	11,9	8,2	10,3
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,6	0,0	1,8	0,0
Infrastructuur	0,0	1,6	5,5	3,6	3,0	4,1
Justitie	0,0	1,3	4,0	1,1	4,2	4,9
Nationale identiteit	0,0	0,0	1,5	3,6	1,7	1,4
Regio's	0,0	2,4	1,2	4,5	0,0	4,8
Veiligheid en defensie	16,7	9,8	14,6	11,9	12,8	13,3
Sociale kwesties	0,0	0,6	0,9	0,7	1,3	0,5
Belastingen	0,0	1,9	2,7	1,0	4,3	2,6
Handel	0,0	1,5	7,5	6,0	6,1	7,8

N.B.: De Engelstalige programma's uit 1977 en 1982 waren niet beschikbaar ten tijde van het onderzoek.

Bij D66 zien we een vrij klassiek beeld van Europa, met veel aandacht voor financieel-economische zaken en buitenlandse betrekkingen, hoewel deze laatste categorie vrij sterk afneemt (zie tabel 5). Progressieve thema's als milieu en democratie komen relatief weinig aan bod in relatie met Europa. Afgezien van 1967, toen D66 voor het eerst aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam, kent de aandacht voor Europa

een vrij constant beeld. Het toegenomen belang van Europa voor de nationale regelgeving en besluitvorming wordt niet helder weerspiegeld in de verkiezingsprogramma's van D66, net zomin als dit bij de andere partijen het geval is. Europa wordt niet nadrukkelijk verbonden met D66-thema's als onderwijs, milieu en democratie.

Tabel 6. Verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleidsterrein door de VVD, 1963-2003 (in %)

	1963	1967	71-72	81-82	1986	1994	1998	02-03
Landbouw	9,1	4,4	3,6	11,1	13,3	7,7	5,7	4,4
Begrotingsbeleid	0,0	0,0	2,7	0,0	7,4	0,0	4,9	0,1
Cultuur	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	0,0	2,9	0,0
Democratie	2,8	1,9	2,8	4,4	5,3	10,2	5,9	3,9
Economisch, financieel en monetair beleid	0,8	0,6	3,2	1,2	4,5	7,1	6,2	5,1
Onderwijs	0,0	0,0	1,4	2,6	2,7	3,0	0,0	0,5
Werkgelegenheid	0,0	0,0	1,7	0,0	1,3	0,0	1,6	0,4
Milieu	0,0	5,9	1,7	3,3	1,2	10,7	6,0	1,5
Buitenlandse betrekkingen	7,7	17,1	4,8	0,0	11,2	19,2	13,1	5,2
Ontwikkelingshulp	0,0	7,7	3,9	20,0	4,4	30,0	16,7	9,5
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	0,0	1,8	0,0
Infrastructuur	3,9	11,8	1,7	0,0	4,5	3,1	3,9	1,8
Justitie	0,0	0,0	0,0	5,0	3,2	7,1	6,0	1,7
Nationale identiteit	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	5,3	0,0	0,7
Regio's	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,0	4,6	0,0
Veiligheid en defensie	15,4	6,3	7,7	18,2	7,5	19,1	5,9	3,6
Sociale kwesties	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	1,0	3,4
Belastingen	0,0	0,0	3,9	0,0	2,6	4,4	1,5	0,6
Handel	3,0	0,0	5,0	0,0	7,1	19,2	5,4	12,3

N.B.: Het Engelstalige programma uit 1977 was niet beschikbaar ten tijde van het onderzoek.

Het meest opvallend in het geval van de VVD is dat deze partij pas laat begon met het leggen van verbindingen tussen beleidsterreinen en Europa (zie tabel 6). Dat geldt ook voor een aantal typisch aan Europa gerelateerde beleidsterreinen zoals de handel. Blijkbaar ziet de VVD pas laat in Europa een thema dat in de nationale verkiezingen een rol speelt. Zelfs bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en 2003 worden drie beleidsterreinen in het geheel niet gerelateerd aan Europa (daarbij moet wel worden bedacht dat de VVD in de regel beduidend kortere programma's heeft dan de meeste andere partijen). De belangrijkste uitzondering is veiligheid en defensie, die vanaf het allereerste begin veel

met Europa in verband worden gebracht. Dat past in het ideologisch profiel van de VVD, en contrasteert bijvoorbeeld fel met GroenLinks.

Tabel 7. Verwijzingen naar Europa binnen het totaal per beleidsterrein door de ARP, CHU en KVP en vanaf 1977 door het CDA, 1963-2003 (in %)

	1963	1967	71-72	1977	81-82	1986	1994	02-03
Landbouw	40	0,0	4,2	12,9	7,2	5,7	5,7	8,9
Begrotingsbeleid	0,0	0,0	5,3	5,6	4,1	2,1	2,0	2,3
Cultuur	0,0	2,6	2,0	0,0	1,5	4,2	3,5	3,7
Democratie	6,3	3,0	6,3	3,0	4,4	2,9	4,1	7,7
Economisch, financieel en monetair beleid	4,4	3,2	3,0	8,3	5,3	4,6	6,3	5,2
Onderwijs	5,9	2,3	1,4	4,0	2,9	1,7	1,7	1,3
Werkgelegenheid	0,0	0,0	5,4	2,9	1,8	1,6	1,0	1,2
Milieu	0,0	0,0	5,7	5,6	5,8	5,7	2,7	5,2
Buitenlandse betrekkingen	21,4	5,9	8,6	6,7	8,2	10,7	13,4	17,1
Ontwikkelingshulp	0,0	11,1	0,0	3,1	8,6	9,2	8,3	9,1
Gezondheidszorg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	2,2
Infrastructuur	0,0	0,0	5,0	5,7	5,1	6,2	3,0	7,1
Justitie	0,0	0,0	2,3	0,0	1,5	1,3	2,4	9,3
Nationale identiteit	0,0	0,0	0,0	3,9	2,7	1,9	4,0	2,3
Regio's	14,3	0,0	2,1	3,4	1,8	1,0	2,3	5,9
Veiligheid en defensie	0,0	6,7	8,8	13,9	8,6	6,0	9,7	10,6
Sociale kwesties	5,3	1,9	1,0	2,4	1,9	1,6	2,3	1,8
Belastingen	0,0	0,0	2,9	2,8	0,0	4,1	4,2	3,5
Handel	0,0	4,2	6,7	6,5	5,8	7,9	11,2	10,5

N.B.: Het Engelstalige programma uit 1998 was niet beschikbaar ten tijde van het onderzoek.

Opmerkelijk is dat de VVD Europa ook pas laat in verband brengt met financieel-economische beleidsterreinen. Ontwikkelingshulp wordt door de liberalen een aantal keren zelfs primair gezien als een Europese aangelegenheid (met percentages tot dertig procent), waarin deze partij verschilt van de PvdA, die in ontwikkelingshulp meer een nationale verantwoordelijkheid ziet. De VVD blijkt milieu wat vaker in verband te brengen met Europa dan GroenLinks doet. Hier kan hetzelfde mechanisme achter steken als bij ontwikkelingshulp, namelijk dat dit alleen kan en zin heeft als het Europees wordt aangepakt. In dat opzicht blijkt onze beginhypothese deels omgedraaid te moeten worden: sommige beleidsterreinen die normaal niet erg benadrukt worden door partijen worden juist wel in verband gebracht met Europa.

Bij het CDA zien we een patroon dat we ook bij de PvdA konden waarnemen (zie tabel 7). Er is een vrij constante aandacht voor Europese zaken, die eerder toe- dan afneemt. De verschillen tussen de beleidsterreinen zijn niet zo groot als bij de VVD, D66 en GroenLinks. Dit hebben de grootste partijen CDA en PvdA gemeen: een redelijk evenwichtig verdeelde en licht toenemende aandacht voor Europa. Dit zijn dan ook de twee partijen die het meest zijn geëuropeaniseerd. Dit blijkt uit het feit dat de meeste beleidsterreinen al vanaf een vroeg stadium in verband met Europa werden gebracht en dat deze verbanden in veel gevallen iets sterker worden (zij nemen zeker niet gestaag af). Dit leidt ons tot de conclusie dat grote pro-Europese partijen als het CDA en de PvdA Europa anders in hun verkiezingsprogramma benaderen dan kleinere of meer eurosceptische partijen. Toch overheerst het beeld dat de aandacht voor Europa in de verkiezingsprogramma's geringer is dan men op basis van de 'feitelijke' invloed van Europa zou mogen verwachten. Anders gezegd: Europa groeit aan betekenis en beperkt daarmee de macht van nationale partijen. Dit gebeurt met de steun van de grootste partijgroepen in Europa, zonder dat in de nationale partijprogramma's deze toenemende invloed van Europa en de gegeven steun daarvoor prominent naar voren komt in de uitleg aan de kiezer.

5. Europeaniseren Nederlandse kranten?

Een manier om een indruk te krijgen van de europeanisering van de Nederlandse journalistiek is het beeld van de onderwerpen van politieke aanspraken in het nieuws, de ontwikkeling daarin en het aandeel van onderwerpen met een Europese strekking. Tabel 8 geeft een overzicht van enkele beleidsgebieden tussen 1990 en 2002.

Opvallend is dat de aanspraken op het gebied van Europese integratie en monetair beleid sterk zijn toegenomen. Hier staat tegenover dat de aanspraken op het gebied van landbouw en ook militaire interventies en onderwijs sterk zijn afgenomen. Dit houdt in dat de toename van delegatie van nationale bevoegdheden naar het Europese niveau op een bepaald gebied (zoals van oudsher bij landbouwbeleid en meer recent bij monetair beleid) niet automatisch leidt tot toenemende en blijvende europeanisering van het nieuws op dit gebied. Onderwerpen met een Europese reikwijdte bedroegen in de hele steekproef maar liefst 41,3 procent, terwijl thema's met een Nederlandse portee 28,7 procent bedroegen en onderwerpen met een supranationale en multilaterale reikwijdte 16,1 procent. Onderwerpen die de verhouding tussen Nederland en andere Europese lidstaten betreffen (en die kunnen wijzen op een horizontale europeanisering, dat wil zeggen communicatie en mobilisering tussen lidstaten onderling) bedroegen 3,8 procent. In het alge-

meen lijkt overigens de verticale europeanisering – van Brussel naar de lidstaten en omgekeerd – van de Nederlandse openbaarheid groter te zijn dan de horizontale europeanisering.

Tabel 8. Onderwerpen van politieke aanspraken in het Nederlandse nieuws, 1990-2002 (in %)

	1990	1995	2000	2002	totaal %	totaal freq.
Monetair beleid	7,8	17,5	14,0	20,8	15,1	207
Landbouw	16,3	11,5	10,4	9,2	11,4	155
Immigratie	10,6	7,8	11,7	17,1	12,2	167
Militaire interventies	23,3	24,0	8,5	9,0	13,7	187
Pensioenen	1,2	4,6	1,6	5,2	2,9	40
Onderwijs	25,3	14,7	20,0	15,6	19,0	259
Europese integratie	15,5	19,8	33,8	23,1	25,6	349
Totaal	100,0 (N=245)	99,9 (N=217)	100,0 (N=556)	100,0 (N=346)	99,9	1.364

Kijken we naar de verandering van de reikwijdte van de onderwerpen van aanspraken, dan vallen drie zaken op. Het aandeel van onderwerpen met een Europese connotatie nam toe van 17,1 procent in 1990 naar 51,7 procent in 2002. Het aandeel van onderwerpen met een binnenlandse reikwijdte nam in deze periode af van 33,1 naar 27,5 procent. Onderwerpen met een supranationale en multilaterale portee namen eveneens af. Het *Algemeen Dagblad* besteedt de meeste aandacht aan Europese onderwerpen, terwijl *de Telegraaf* de meeste aandacht besteedt aan binnenlandse onderwerpen.

In de hoofdredactionele commentaren gaat de meeste aandacht uit naar onderwijs (22,7 procent), Europese integratie (21,6 procent) en immigratie (14,3 procent). Onderwerpen met een Europese reikwijdte blijken overheersend bij Europese integratie (99,4 procent) en monetair beleid (83,5 procent), belangrijk bij landbouw (52,3 procent), aanwezig bij immigratie (19,4 procent) maar marginaal bij militaire interventies en onderwijs. Thema's met een binnenlandse reikwijdte zijn overheersend in de commentaren op onderwijsbeleid (95,1 procent) en pensioenbeleid (80,5 procent), belangrijk bij immigratie (54,4 procent) en landbouw (39,8 procent), maar marginaal bij militaire interventies, monetair beleid en Europese integratie.

Op grond van deze gegevens mogen we vaststellen dat de EU is doorgedrongen tot de Nederlandse kranten. De europeanisering van de kranten

lijkt ook omvangrijker te zijn dan die van de Nederlandse televisiestations (afgaand op het televisie-onderzoek van experts als C.H. de Vreese). Wat betreft de omvang is het Nederlandse debat over Europa dus veel verder gevorderd dan vaak wordt beweerd door degenen die klagen over een gebrek aan discussie over grote Europese vraagstukken en grote Nederlandse belangen bij dergelijke kwesties. Maar deze conclusie moet wel meteen worden gerelativeerd. Een analyse van de politieke aanspraken in Nederlandse kranten in vergelijking met die in Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Spanje en Zwitserland leert namelijk dat de europeanisering van Nederlands nieuws achterblijft bij de ontwikkeling elders en bij de gemiddelde ontwikkeling. Weliswaar is het aandeel van onderwerpen met een Europese reikwijdte (42 procent in de hele steekproef) hoger dan het desbetreffende aandeel in Italië (30 procent), het Verenigd Koninkrijk (35 procent), Zwitserland (38 procent) en Duitsland (41 procent). Maar ook is bij andere indicatoren (zoals de houders van aanspraken en de geadresseerden) sprake van een geringere europeanisering in het Verenigd Koninkrijk, Italië en Nederland.¹⁵ Dit beeld wordt bevestigd door een vergelijkende analyse van de hoofdredactionele commentaren. Commentaren in Britse, Zwitserse en Nederlandse kranten zijn het minst geëuropeaniseerd.¹⁶

Tabel 9. Soorten actoren in het Nederlandse nieuws, 1990-2002 (in %)

	M	L	I	MI	P	O	EU	totaal	
Overheid/partij	60,9	65,8	69,5	84,5	50,0	48,3	75,4	66,7	910
Belangengroep	15,0	22,6	4,2	0,5	27,5	9,3	1,7	8,4	115
Media	16,9	5,8	4,8	8,0	5,0	4,2	14,6	9,6	131
Middenveld	5,3	3,9	20,4	3,7	17,5	38,2	5,7	13,5	184

In ons onderzoek wordt een onderscheid gemaakt in de volgende soorten actoren, te weten actoren namens overheden, actoren namens de wetgevende macht en de politieke partijen, actoren namens de media (meestal journalisten), en actoren namens het middenveld (belangengroepen, niet-gouvernementele organisaties, sociale bewegingen en experts). De overheid plus de politieke partijen zijn de belangrijkste houders van aanspraken in het nieuws (66,7 procent), gevolgd door het maatschappelijk middenveld (13,5 procent), media (9,6 procent) en – uit het middenveld gelicht – economische belangengroepen (8,4 procent). De meeste geadresseerden zijn de overheid plus de partijen (78,1 procent), gevolgd op grote afstand door het middenveld (10,6 procent), economische belangengroepen (6,4 procent) en media (1,1 procent). In tabel 9 wordt een globaal beeld gegeven van de identiteit van houders van politieke aanspraken op de inmiddels bekende gebieden M (mone-

tair beleid), L (landbouwbeleid), I (immigratiebeleid), MI (militaire interventies), P (pensioenbeleid), O (onderwijsbeleid) en EU (Europees beleid).

Op het gebied van de Europese integratie zijn overheidsactoren dominant. Dit geldt ook voor gebieden waar de EU sterk is, zoals monetair beleid en landbouwbeleid. Overigens blijft deze dominantie ook bestaan als we twee soorten actoren buiten beschouwing zouden laten, namelijk politici (totaal 1,7 procent) en politieke partijen (totaal 2,6 procent). In de hoofdredactionele commentaren richten Nederlandse journalisten hun aanspraken overwegend op de overheid (87,7 procent), gevolgd door het middenveld (6,6 procent) en de belangengroepen (4,9 procent). Op het gebied van de Europese integratie zijn opnieuw overheidsactoren dominant (87,8 procent). Ook in andere Europese landen is vastgesteld dat de openbaarheid rondom Europese politiek en Europees bestuur in feite neerkomt op een *overheidsbeleidssfeer* waarin politieke actoren met betrekkelijk veel hulpbronnen en gevestigde netwerkposities overheersen en zwakkere actoren marginaal zijn. De politieke partijen zelf behoren tot deze zwakkere actoren als het om Europa gaat.

Slotbeschouwing: voorbij de Europese oligarchie ofwel de normalisering van partijpolitiek en journalistiek in de Europese kwestie

In dit onderzoek hebben we de aandacht in Nederland voor Europa van zowel kranten als politieke partijen onderzocht. Door twee gebieden in kaart te brengen, wordt voorkomen dat op basis van één bron conclusies worden getrokken over ‘de’ aandacht voor Europa. Politieke partijen hebben het thema Europa in hun presentatie ten behoeve van de kiezers in hun verkiezingsprogramma’s nogal onderbelicht. Dit is niet uniek voor Nederland, maar een internationaal voorkomend verschijnsel. Partijen lijken zich ten opzichte van elkaar niet echt te profileren op dit punt. Tegelijkertijd biedt ons onderzoek aanwijzingen dat dit geleidelijk aan het veranderen is, gezien de toenemende aandacht voor Europa. Het is ook duidelijk geworden dat partijen selectief zijn in hun verwijzingen naar Europa. Meestal refereren zij weinig aan Europa op beleidsterreinen die doorslaggevend zijn voor hun electorale positie. Het omgekeerde komt wel voor, als een beleidsterrein waarmee een partij zich niet kan profileren (omdat deze het ‘bezit’ is van een andere partij) toch sterk wordt verbonden met Europa. Een partij kan daarmee tot uitdrukking brengen dat dit strijdpunt thuishoort bij Europa en weinig plaats hoeft te hebben binnen het eigen landelijke programma, omdat het niet nationaal kan worden opgelost. Verwijzingen naar Europa komen duidelijk vaker voor in het geval van handel en financieel-economisch beleid dan bijvoorbeeld pensioenbeleid of sociale zekerheid. Dit hangt

vanzelfsprekend samen met de grotere betekenis van de EU (juridisch, bestuurlijk, economisch) op de eerstgenoemde gebieden. Iets dergelijks zien we ook in de berichtgeving en opinievorming door kranten.

Kranten zijn het stadium van onderbelichting van de Europese integratie en de Europese politiek al enige tijd voorbij. Uit nader onderzoek (vraaggesprekken met hoofdredacteurs en correspondenten) blijkt dat niet enkel de nieuwswaarde hier een rol speelt – een nieuwswaarde die sterk verband houdt met de visie van een krant op wat er leeft in de Nederlandse samenleving en politiek –, maar ook een factor die we ‘democratisch paternalisme’ mogen noemen: hoofdredacteurs en journalisten menen dat hun lezers goed ingelicht horen te zijn over Europese gebeurtenissen en ontwikkelingen. Dit verschil tussen de europeanisering van partijen en kranten is in het bovenstaande gerelativeerd door te wijzen op de internationaal gezien beperkte europeanisering van het politieke nieuws en het hoofdredactionele commentaar daarop.

Wanneer politieke partijen als primaire vertegenwoordigers van het volk terughoudend zijn in hun representatie van Europese belangen en kranten vooral letten op gevestigde actoren die de overheid representeren, dan mag worden vastgesteld dat de Nederlandse openbare sfeer rondom de Europese kwestie een elitair, ja oligarchisch karakter vertoont. Dit zou kunnen worden verklaard uit diverse, elkaar versterkende factoren. De eerste is centralisatie als kenmerk van Europese eenwording en de besluitvorming daarover (zoals de leidende rol van regeringsleiders en ministeries van Financiën). Een tweede factor is de netwerkform van Europese politiek, waardoor zowel degenen die het beleid maken als degenen die het beleid beïnvloeden, niet-openbare strategieën boven openbare strategieën (de media inschakelen, de partijstrijd aanzwengelen) verkiezen om hun doelen te bereiken. Een derde factor is de gewoonte van depolitisering in de Nederlandse politiek die iets te maken heeft met de traditie van consensusvorming in binnenlandse zaken en zakelijke samenwerking tussen elites in buitenlandse aangelegenheden. Een vierde factor is de houding van de Nederlandse bevolking, die haar fundamentele steun geeft aan Nederlandse gezagsdragers, beleidsmaatregelen, instellingen en gemeenschapsvormen, en enkel een instrumentele en voorwaardelijke steun geeft aan het Europese politieke systeem (zolang Nederlandse gezagsdragers in dat systeem maar zorgen voor de behartiging van het Nederlandse belang bij vrede, voorspoed en dergelijke). Een vijfde factor zijn de hoge kosten van doeltreffende deelname aan de Nederlandse, internationale, transnationale en supranationale openbaarheid inzake de EU. Zo is het voor eigenaren van bedrijven in een bepaalde exportsector goedkoper om de Europese koers van Nederland en de specifiek Nederlandse koers van de EU te beïnvloeden dan voor leden van een werklo-

zenbeweging. Een laatste factor is de opkomst van een toeschouwers-democratie met campagnepartijen zonder leden en kritisch toekijkende kiezers zonder vaste partijbinding. Schaalvergroting van de politiek versterkt de toeschouwersrol van burgers.

Hoe passen het referendum over de grondwet in juni 2005 en de brede maatschappelijke discussie over Europa binnen ons relaas? Het referendum kende een hoge opkomst van 62,8 procent en een hoge nee-uitkomst van 61,6 procent. Anders dan het tweede kabinet-Balkenende, de meeste politieke partijen en vrijwel alle grote ondernemingen, maatschappelijke verenigingen en kranten, meende een minderheid van bijna veertig procent van alle kiesgerechtigde burgers dat een ondertekening van het grondwettelijk verdrag niet in het nationaal belang is. De belangrijkste drijfveren betroffen een informatietekort over de constitutionele conventie onder leiding van de gewezen Franse president V. Giscard d'Estaing (2002-2003) en het tweede Verdrag van Rome (2004), een vermeend verlies van Nederlandse soevereiniteit, en verzet tegen de Nederlandse regering. Velen zijn negatiever gaan denken en voelen over het nut van Europese besluitvorming en regelgeving alsmede over het voortbestaan van de Nederlandse eigenheid in het huidige Europese verband. In de campagne is door sceptische politici en kritische journalisten veel aandacht gegeven aan de vraag of de EU te snel, te duur, te vaak en te diep intervenueert in de Nederlandse gemeenschap.¹⁷

De positieve functies van dit schokkende eerste nationale referendum in de moderne geschiedenis van Nederland zijn wel degelijk aan te wijzen. De lauwe houding van electoraat en publiek in grote Europese zaken (zoals invoering van de euro en de uitbreiding van de EU in oostwaartse richting) is voor het eerst doorbroken. De voortgezette depolitisering van Europa door de Nederlandse partijen sinds het Verdrag van Maastricht (1992) – met uitzondering van de bijdrage van VVD-leider F. Bolkestein aan het debat – is afgestraft. De overeenstemming in de bovenlaag over de koers van de EU en de Europese koers van Nederland bleek niet samen te vallen met de consensus onder de bevolking. Alleen de Haagse zorg over Nederlandse netto-betalingen en afnemende Nederlandse invloed in een Unie met steeds meer nieuwe lidstaten werd door de bevolking gedeeld en zelfs uitvergroot. Diezelfde bevolking achtte een Europese grondwet ook minder belangrijk en schatte het risico van uitstel van hervormingen van de Europese instellingen ook lager in dan de elites. Tijdens de campagne werd uitvoerig aandacht besteed aan de schaduwzijden van Europese eenwording en de leegheid van traditionele argumenten ten gunste van deze eenwording. De tweedeling tussen buiten- en binnenlandse politiek werd verkleind, iets wat in dossiers als de Turkse toetreding ook voor de hand ligt.

Al met al zien wij in het grote nee niet een begin van het einde van het Nederlandse lidmaatschap, maar een begin van het einde van het oligarchisch karakter van de Nederlandse deelname aan het Europese project. Het kabinet-Balkenende en het ministerie van Buitenlandse Zaken leggen de mislukking van hun campagne op hun manier uit als een wraking van de Nederlandse bovenlaag en het eigen beleid in het bijzonder. Het middel van een brede maatschappelijke discussie werd aanvankelijk gekozen, op initiatief van de Tweede Kamer. Maar het kabinet heeft zich daarna bedacht, uit vrees dat dit middel enkel tot verdere delegitimering van Europa zal leiden. We verwachten echter dat de beroepspolitiek blijft zoeken naar andere middelen om de europeanisering van de Nederlandse openbaarheid een impuls te geven.

Wij menen dat het beoogde herstel van de geloofwaardigheid van het regeringsbeleid inzake de EU afhangt van de intrinsieke waarde van Europees optreden (zoals een afstemming van begrotingsbeleid die aantoonbaar bijdraagt tot nieuwe economische groei in de Unie), van het vermogen tot vertegenwoordiging van politieke partijen in de Tweede Kamer (politisering van echte scheidslijnen in Europese strijdpunten), en van een proactieve en duidelijke startpositie van elk kabinet in lopende internationale discussies over heikele dossiers (Turkse toetreding, opheffing van het landbouwbeleid, enzovoort). De doorsnee-Nederlander wil van de eigen politici weten (i) hoe men zelf terugblijkt op de tekortschietende eigen overtuigingskracht; (ii) wat men verder wil gaan doen met die Europese grondwet; en (iii) welke lessen men trekt inzake de toekomstige eenwording (zowel de 'lage weg' van het beheer van de Europese economie als de 'hoge weg' van de Europese geopolitiek).

We mogen aannemen dat de europeanisering van de openbare sfeer in Nederland (waaronder politieke partijen en massamedia) een impuls krijgt van een toenemende samentrekking van bevoegdheid en macht op het Europese niveau. Maar het tempo hiervan hangt ons inziens sterk af van de wil van politici en journalisten om de Europese eenwording te politiseren. Er zijn tekenen van toenemende eurosceptis in Nederland. De voorstanders van verdere integratie van Nederland in een Europees geheel worden hierdoor genoodzaakt om actiever en politieker steun te zoeken voor hun standpunten. Een toenemende onenigheid en rivaliteit in de Nederlandse politiek, bijvoorbeeld bij Tweede-Kamerverkiezingen, gaat vervolgens samen met toenemende aandacht hiervoor van de journalistiek. Zo bezien, kan de huidige sceptis ter linkerzijde (SP, ChristenUnie) en ter rechterzijde (LPF, SGP, groep-Wilders) worden uitgelegd als een fase in de normalisering van de politiek van Europese eenwording. Ook deze politiek maakt op afzienbare termijn deel uit van het Nederlandse patroon van partijdigheid en concurrerende journalis-

tiek en de Nederlandse manier van gesprek, kritiek, strijd en uiteindelijke meerderheidsvorming tussen 'allemaal andersdenkenden'.

noten

¹ P. Dekker en S. Ederveen, red., *Europese tijden*. Bijlage bij *Staat van de Europese Unie 2006*, Den Haag, 2005, 7-15.

² R. Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands', in: R. Harmsen en M. Spiering, red., *Euroscepticism, Party Politics, National Identity and European Integration*, Amsterdam, 2004, 99-126; Sociaal en Cultureel Planbureau, *Bestemming Europa*, Den Haag, 2004, 10-27; S. Hix, *The Political System of the European Union*, Houndmills, 2005 (derde editie), 147-174; Dekker en Ederveen, *op.cit.*, 35-38; K. Aarts en H. van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa*. Amsterdam, 2005.

³ J. Gillingham, *European Integration 1950-2003*, Cambridge, 2003, 274-282.

⁴ P. Schmitter, *How to Democratize the European Union ...and Why Bother?* Lanham, 2000; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Slagvaardigheid in de Europese Unie*, Den Haag, 2003; idem, *De staat van de democratie. De democratie voorbij de staat*, Den Haag, 2004.

⁵ Het krantenonderzoek van De Beus maakt deel uit van een groter project genaamd 'The transformation of political mobilization and communication in European public spheres' (EUROPUB.COM), gesponsord door de Europese Commissie in haar Vijfde kaderprogram (zie europub.wz-berlin.de). Het partijenonderzoek van Pennings maakt deel uit van het 'Comparative Electronic Manifestos Project', dat wordt gesubsidieerd door NWO. De Nederlandse verkiezingsprogramma's zijn afkomstig uit dit project en te raadplegen via de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen: www.dnpp.nl.

⁶ R. Ladrech, 'The Europeanization of Domestic Politics and Institutions', in: *Journal of Common Market Studies*, 32 (1994), no. 1, 69-88; M. Green Cowles e.a., red., *Transforming Europe*, Ithaca, 2001; K. Featherstone en C. Radaelli, red., *The Politics of Europeanization*, Oxford, 2003; C. Radaelli, 'Europeanisation: Solution or Problem?', in: *EioP*, 8 (2004), no.16.

⁷ Zie het themanummer 'Tussen Brussel en de Polder' van *Beleid & Maatschappij*, 32, 2005, no.1

⁸ E. de Jong en M. Herweijer, 'Alle regels tellen', in: *Beleidswetenschappen*, 18 (2004), no. 3, 223-241; M. Bovens en K. Yesilkagit, 'De invloed van Europese richtlijnen op de Nederlandse wetgever', in: *Nederlands Juristenblad*, 11 maart 2005, 520-529. De belangrijkste politicoloog in de Europese studies noemt een gemiddeld percentage

van 20: A. Moravcsik, 'Europe without Illusions', in: *Prospect*, 112, Juli 2005.

⁹ J. de Beus, 'The Netherlands: Monetary Integration and the *polder model*', in: A. Martin en G. Ross, red., *Euros and Europeans*, Cambridge, 2004, 174-200; N. van Ravesteyn en D. Evers, red., *Unseen Europe*, Rotterdam, 2004.

¹⁰ Respectievelijk M.C.P.M. van Schendelen, red., *Nederlandse lobby's in Europa*, Den Haag, 1993; R. Holzhaacker, 'National Parliamentary Scrutiny over EU Issues', in: *European Union Politics*, 3 (2002), no., 3-4, 459-479; C.H. de Vreese, *Framing Europe. Television news and European integration*, Amsterdam, 2003; C. van der Eijk en M. Franklin, red., *Choosing Europe?*, Ann Arbor, 1996; J. Peter en C. de Vreese, 'In Search of Europe: the European Union in National Television News'. Paper voor de jaarvergadering van de International Communication Association, San Diego, 2003.

¹¹ Meer informatie deze programma's is te vinden op: www.simstat.com.

¹² L. Hooghe, G. Marks en C. Wilson, 'Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?' in: G. Marks en M. Steenbergen, red., *European Integration and Political Conflict*, Cambridge, 2004, 120-140.

¹³ T. Notermans, red., *Social Democracy and Monetary Union*, New York, 2001.

¹⁴ De afname van nadruk op Europa bij interne verdeeldheid is aangetoond in een vergelijkend onderzoek: M. Steenbergen en D. Scott, 'Contesting Europe? The Salience of European Integration as a Party Issue', in: Marks en Steenbergen, *op.cit.*, 165-192.

¹⁵ R. Koopmans, 'Who Inhabits the European Public Sphere?'. Paper Vrije Universiteit, Amsterdam, 2004.

¹⁶ B. Pfetsch, 'The Voice of the Media in European Public Sphere', in: *Integrated Report WP3*, Hohenheim, 2004.

¹⁷ Flash Eurobarometer, *The European Constitution: post-referendum survey in the Netherlands*, Brussel, juni 2005; Dekker en Ederveen, *op.cit.*; Aarts en Van der Kolk, *op.cit.*; H. Anker, *Kom naar de camping! Tijd voor een reality check*, Amsterdam, 2005.

PLEBISCITAIRE PARTIJEN?

Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties

G. Voerman

1. Inleiding

In Engeland, Duitsland en België en ook elders in de westerse wereld zijn in de loop van de jaren negentig de politieke partijen in toenemende mate ‘gedemocratiseerd’ – dat wil zeggen dat de formele mogelijkheden van het individuele partijlid om directe invloed uit te oefenen op bijvoorbeeld de politieke opstelling van de partij of de aanwijzing van de partijleider substantieel zijn verruimd.¹ Aan het Nederlandse partijstelsel ging deze vernieuwingsgolf aanvankelijk voorbij. Afgezien van D66 en vanaf 1995 GroenLinks bleven de partijen vasthouden aan het model van indirecte, getrapte ledeninvloed, via afdelingsvertegenwoordigers op partijcongressen. De laatste jaren besloten echter ook de (potentiële) regeringspartijen CDA, PvdA en VVD hun leden – in uiteenlopende mate – meer zeggenschap te geven.

In dit artikel zal de partijvernieuwing in Nederland van de afgelopen jaren in kaart worden gebracht. Eerst wordt kort de achtergronden van deze organisatorische aanpassingen geschetst, waarbij naast het CDA, de PvdA en de VVD ook beknopt GroenLinks, D66 en de ChristenUnie de revue passeren. Vervolgens wordt geïnterpreteerd op welke wijze de ‘*empowerment*’ van de leden in de landelijke partijorganisatie vorm heeft gekregen. Ten slotte komen enkele problematische aspecten van de toegenomen ledeninvloed aan de orde. Hierbij zal ook worden ingegaan op de vraag of de Nederlandse politieke partijen plebiscitaire trekken krijgen – dat wil zeggen dat de partijtop de invloed van het intermediaire representatieve stratum in de partij reduceert ten faveure van een grotere formele zeggenschap van het individuele partijlid – de zogeheten ‘paradox van de democratisering’.²

2. Achtergronden

De reden dat partijen zijn gaan overwegen om in hun organisatie aan de leden meer invloed toe te kennen, is niet zozeer gelegen in hun afnemend ledental maar vooral in een – vaak abrupte – verminderde belangstelling van de kiezer.³ Dat de ledenexodus het CDA, de PvdA en de VVD niet tot deze vernieuwing heeft aanzet, is evident. Vanaf het begin van de jaren tachtig daalde het ledental van deze drie grootste partijen in Nederland min of meer onafgebroken. Het CDA ging terug van circa 150.000 naar 69.000 leden in 2005; de VVD van ruim 100.000 naar 40.000 leden; en de PvdA van ongeveer 110.000 naar 57.000 leden in 2002 (waarna het ledental uiteindelijk weer steeg tot 62.000 in 2005).⁴ Grosso modo halveerde hun ledental in de laatste decennia – een teruggang die nog groter is wanneer de ledentallen worden gerelateerd aan het (groeierende) electoraat. Hoe groot de gevolgen van het krimpende ledenbestand voor de partijen ook waren in financieel opzicht (dalende contributie-inkomsten), in personele zin (minder kandidaten voor functies in de partij en in vertegenwoordigende lichamen, hetgeen het eerst merkbaar is bij de gemeenteraadsverkiezingen) en wat betreft de legitimiteit van de partijen afzonderlijk en van het partijstelsel in het algemeen, deze effecten hebben voor hen niet of nauwelijks aanleiding gevormd de leden door het toekennen van grotere invloed meer bij de partij te betrekken (en zo op deze wijze tevens het partijlidmaatschap voor kiezers aantrekkelijker te maken).⁵

Belangrijker dan de afname van het ledental was dan ook het oordeel van de kiezer. In het algemeen ligt aan een ingrijpende organisatorische vernieuwing van een partij vaak een voor haar existentiële gebeurtenis ten grondslag – in termen van de Amerikaanse politicologen R. Harmel en K. Janda een ‘external shock’, dat wil zeggen ‘an external stimulus so directly related to performance considerations on a party’s “primary goal” that it causes the party’s decision-makers... to undertake a fundamental reevaluation of the party’s effectiveness on that goal dimension’.⁶ Aangezien de meeste partijen uit zijn op stemmenmaximalisatie, is zo’n externe stimulus vrijwel altijd een zware electorale nederlaag, al dan niet in combinatie met verlies van regeringsverantwoordelijkheid.⁷ Dit is precies wat er vooraf is gegaan aan de vernieuwingsprocessen in het CDA, de PvdA en de VVD. Het CDA leed bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1994 een – destijds – historische nederlaag van twintig zetels en belandde daarna voor het eerst in zijn bestaan in de oppositie;⁸ de VVD en de PvdA waren bij de Kamerverkiezingen van mei 2002 de grote verliezers met veertien respectievelijk 22 zetels.

Deze electorale afstraffingen leidden binnen deze drie partijen tot een kritisch zelfonderzoek, dat vooral betrekking had op de positie van de partij als intermediair tussen samenleving en staat. CDA, PvdA en VVD erkenden openlijk dat zij te lang gefixeerd waren geweest op het bestuur in Den Haag en zich te veel door overwegingen van machtsbehoud hadden laten leiden. Zij gaven daarbij ruiterlijk toe dat zij te weinig open hadden gestaan voor de maatschappij en allerlei signalen uit de samenleving hadden genegeerd.⁹ ‘Onder de Haagse “kaasstolp” verloor de PvdA het dagelijks contact met de samenleving’, aldus de door het PvdA-bestuur ingestelde werkgroep ‘Politiek inhoudelijke koers’.¹⁰ ‘Er was te weinig gerichtheid op wat daadwerkelijk in de samenleving aan de hand was en er was teveel Haagse onderlinge gerichtheid’, zo luidde de analyse van het hoofdbestuur van de VVD, die zijn rapport publiceerde onder de veelzeggende titel *‘Minder partij, meer maatschappij’*.¹¹ De commissie-Gardeniers typeerde het CDA in 1994 als een ‘wat zelfgenoegzame en arrogante bestuurderspartij... die “het aan de macht zijn” te gewoon is gaan vinden’.¹²

Met hun bestuurlijk-ambtelijke gerichtheid en hun naar binnen gekeerde houding hadden CDA, PvdA en VVD zich verwijderd van hun interne lastgevers (de leden, het kader) en hun externe lastgevers (de kiezers), zo stelden zij zelfkritisch vast. Enerzijds was hun ideologische profiel vervlakt en het debat in de partij (maar ook in het parlement) teloor gegaan; anderzijds was de interne informatieuitwisseling verschaald tot een overwegend *top down* verlopende communicatie, en hadden de leden mede door de machtsconcentratie bij de partijtop nauwelijks invloed op de opstelling van de partij.¹³ Tegen deze achtergrond bezien kan de partijvernieuwing in het CDA, de PvdA en de VVD dan ook worden gekenschetst als een doelbewuste poging van de partijleiding om de relatie met de partijleden (en de kiezers) te revitaliseren door de afstand tussen top en achterban te verkleinen. Daartoe stelden de partijen een combinatie van twee instrumenten voor: enerzijds een herideologisering van het partijprofiel (wat binnen de PvdA en de VVD onder meer heeft geleid tot het aannemen van een nieuw beginselprogramma respectievelijk een eigentijdse toelichting op de bestaande beginselverklaring), en anderzijds een democratisering van de partijorganisatie, dat wil zeggen de vergroting van de formele invloed van de leden. Op de tweede remedie wordt hieronder nader ingegaan.

3. Instrumenten ter vergroting van de ledeninvloed

Het CDA, de VVD en in mindere mate de PvdA hebben in de afgelopen jaren een aantal vormen van directe democratie geïntroduceerd, naar hun zeggen om de overgang van een primair van bovenaf geleide naar

een meer van onderop gestuurde partijorganisatie te verwezenlijken. Hieronder passeren deze hervormingen de revue, waar nodig aangevuld met door D66, GroenLinks en de ChristenUnie ingevoerde vernieuwingen.

3.1 *One person, one vote*

De Nederlandse politieke partijen waren van oudsher op representatieve leest geschoeid. Dit betekende dat de hoogste macht binnen de partijorganisatie gelegen was bij een congres, dat bestond uit afgevaardigden die door de afdelingen waren aangewezen. Uitzonderingen op deze regel vormden D66 en GroenLinks. D66 is de enige partij die van meet af aan heeft gekozen voor een ledencongres: alle partijleden hebben op de zogeheten ‘algemene ledenvergadering’ spreek- en stemrecht.¹⁴ Op het oprichtingscongres van GroenLinks in november 1990 waren eveneens alle aanwezige leden (van de CPN, PSP, PPR en de Vereniging Groen Links) stemgerechtigd. De congresgangers bleken echter van deze vorm van directe democratie niet gediend; zij besloten dat het partijcongres diende te bestaan uit gedelegeerden van afdelingen, zoals zij dat gewend waren bij hun ‘oude’ partijen. In 1995 kwam hierin weer verandering, toen het GroenLinks-congres bepaalde dat de afdelingen een onbeperkt aantal leden naar het congres mochten afvaardigen. Het beginsel van een afgevaardigdencongres bleef *de jure* gehandhaafd, maar feitelijk werd aldus het ledencongres ingevoerd, aangezien elk lid op het congres stemrecht had wanneer het zich maar tijdig had aangemeld (wat een formaliteit was). In maart 2001 legde GroenLinks reglementair vast dat alle leden op de congressen stemrecht hadden. Overigens maakte naast D66 en GroenLinks ook nieuwkomer LPF (in 2002) het ledencongres tot hoogste orgaan van de partijorganisatie.

De andere partijen hebben echter zoals reeds vermeld altijd vastgehouden aan het gedelegeerdensysteem. Het CDA was de eerste grote partij die van dit principe van indirecte vertegenwoordiging afstapte. Na de zware verkiezingsnederlaag in 1994 studeerden de christen-democraten op vergroting van de ledeninvloed. Dit resulteerde in 2003 in de invoering van het *one person, one vote*-systeem, waarmee elk partijlid stemrecht kreeg op het partijcongres – voortaan officieel ‘algemene ledenvergadering’ geheten. Het stelsel van gedelegeerden verdween hiermee overigens niet helemaal, aangezien (in totaal zo’n 250) afgevaardigden van de provinciale afdelingen ook stemrecht hebben en de jongeren- en vrouwenorganisatie elk tien afgevaardigden kunnen aanwijzen. Deze vertegenwoordigers dienen echter wel persoonlijk op het congres aanwezig te zijn om deze stem (naast hun individuele stem) uit te kunnen brengen; deze is niet overdraagbaar.¹⁵ In februari 2004 kwam

de algemene ledenvergadering voor de eerste keer bijeen. De partijtop was enigszins nerveus, omdat het binnen het CDA nogal omstreden vreemdelingenbeleid van het tweede kabinet-Balkenende op de agenda stond en het erop leek dat tegenstanders massaal naar het congres zouden komen. De tussen de 1.500 en 1.600 leden die kwamen opdagen (twee procent van het totaal), gingen evenwel in meerderheid akkoord met een door het partijbestuur aanbevolen resolutie over dit onderwerp. Andere voorstellen voor een ruimhartiger asielbeleid kregen weinig steun.

Ook de VVD besloot in mei 2003 haar leden op het partijcongres stemrecht toe te kennen. Vervolgens werden in november nieuwe statuten en een nieuw huishoudelijk reglement aangenomen, waarin de zeggenschap van de leden sterk was uitgebreid. Voortaan kan elk lid op het partijcongres over politieke onderwerpen zijn stem uitbrengen (zoals bijvoorbeeld over actuele kwesties of de vaststelling van het beginselprogramma). In bepaalde gevallen (met name bij de besluitvorming over organisatorische zaken als statuten en huishoudelijk reglement) dient er echter gestemd te worden in de zogeheten ‘algemene vergadering van afgevaardigden’, dat wil zeggen dat dan uitsluitend afgevaardigden van de afdelingen stemgerechtigd zijn.¹⁶ Op de algemene vergadering in mei 2004 gold voor het eerst het persoonlijk stemrecht voor alle leden van de VVD. Ongeveer 600 leden waren aanwezig; 1,4 procent van het totaal.¹⁷

De PvdA heeft nadrukkelijk afgezien van de invoering van het *one person, one vote*-systeem. In de voorstellen die het partijbestuur aan het partijcongres (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) van januari 2005 heeft gedaan, wees het bestuur erop dat door dit systeem partijleden die in de buurt wonen van de plaats waar het congres wordt gehouden, zouden worden bevoordeeld. Ook zouden de organisatieverbanden op lokaal niveau en de interne democratie in de partij erdoor worden ondermijnd, omdat voor leden de noodzaak zou wegvallen om afdelingsvergaderingen te bezoeken.¹⁸ Dit laatste argument doet overigens wat vreemd aan, aangezien de PvdA sinds 1992 wel het partijreferendum kent en ook andere vormen van directe democratie heeft ingevoerd (zie hieronder), die dezelfde gevolgen kunnen hebben. Desalniettemin volgde uiteindelijk het partijcongres van december 2005 het partijbestuur en besloot de oude partijstructuur te handhaven.

Anno 2005 kennen D66, GroenLinks, de LPF, het CDA en de VVD een ledencongres. De PvdA, SP, SGP en ChristenUnie hebben alle hun systeem van afdelingsvertegenwoordiging op de partijcongressen gehandhaafd. Net als bij de PvdA is dit nog wel een punt van discussie geweest binnen de ChristenUnie, vooral vanwege de teleurstellende resultaten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. De jongeren-

organisatie Perspectief pleitte voor meer zeggenschap voor de leden binnen de ChristenUnie. Een motie van de jongeren om ook individuele leden op het zogeheten Uniecongres stemrecht te geven, werd door dit orgaan in juni 2002 met een nipte meerderheid verworpen. Wel besloot het Uniecongres in mei 2003 tot invoering van een opiniërend ledencongres. Op het Uniecongres – waar de kiesverenigingen (afdelingen) stemrecht hebben – zou de reguliere besluitvorming blijven plaatsvinden, terwijl het ledencongres als ‘vergadering van leden van de kiesverenigingen’ een ‘platformfunctie’ kreeg. Het ledencongres kan zijn standpunt in een niet-bindende resolutie vastleggen.

3.2 Kandidaatstelling voor Tweede Kamer en Europees Parlement

In de meeste partijen hadden de individuele leden dus traditioneel weinig te zeggen over de door de partijcongressen genomen besluiten.¹⁹ Omdat de congressen in de regel ook de kandidatenlijsten voor de Tweede-Kamerverkiezingen vaststelden, konden zij op dit wezenlijke onderdeel van de partijactiviteiten eveneens nauwelijks directe invloed uitoefenen. In de PvdA en de Katholieke Volkspartij (KVP) kon het individuele partijlid vroeger weliswaar tijdens de kandidaatstellingsprocedure in reglementair vastgelegde ledenraadplegingen zijn stem laten gelden, maar in 1965 respectievelijk 1970 werd dit afgeschaft.²⁰

In de jaren negentig hanteerden de Nederlandse partijen – afgezien van D66 en GroenLinks – in essentie de volgende selectiewijze. Het partijbestuur riep leden op te solliciteren naar een plaats op de kandidatenlijst. Tegelijkertijd stelde het een speciale commissie in die aan de hand van door het bestuur opgestelde criteria de aangemelde kandidaten selecteerde. Deze commissie bracht advies uit aan het partijbestuur, dat vervolgens – soms na consultatie van de regionale partijorganisaties – een conceptkandidatenlijst opstelde. Dit ontwerp werd aan de achterban voorgelegd, die dan de definitieve volgorde kon bepalen – bij de PvdA, de SP, de VVD en de ChristenUnie (en haar voorgangers GPV en RPF) het (zoals bekend uit afdelingsafgevaardigden bestaande) partijcongres, in het geval van het CDA de leden in de afdelingen.²¹

Over de op het hoogste partijniveau opgestelde advieskandidatenlijst konden de leden dus in een enkel geval direct, maar veelal slechts indirect hun oordeel geven. Deze dominante positie van de partijtop en de gebrekkige daadwerkelijke invloed van de leden riep in toenemende mate verzet op, zo bleek met name in de interne discussies die binnen het CDA, de PvdA en de VVD losbarstten na de verkiezingsnederlagen in 1994 respectievelijk 2002. Het gevolg was dat in deze partijen de zeggenschap van de leden in het selectieproces werd vergroot – zij het in uiteenlopende mate.

In het CDA, dat zijn leden van meet af aan de gelegenheid had geboden in de afdelingen over de volgorde van de kandidatenlijst te stemmen, bleven de veranderingen beperkt tot de wijze waarop de lijsttrekker werd aangewezen. Het nieuwe christen-democratische kandidaatstelselsreglement, dat is vastgesteld door de partijraad in november 2003, schrijft voor dat het partijbestuur een voordracht doet voor de aanwijzing van de lijstaanvoerder, maar dat daarbij – om de partijleden meer keus te geven – ‘wordt gestreefd naar een meervoudige voordracht’. Naast minimaal tien gemeentelijke afdelingen kunnen nu ook minstens drie provinciale afdelingen of minstens één procent van de leden tegenkandidaten voordragen. De lijsttrekker van het CDA werd tot nog toe altijd door een afgevaardigdencongres aangewezen, maar zal in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 2007 (of zoveel eerder) door de algemene ledenvergadering worden gekozen.

In de PvdA konden de leden in november 2002 voor het eerst – via de telefoon of een stembiljet per post – de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 aanwijzen.²² In principe kon elk lid zich voor deze functie kandidaat stellen. De vier kandidaten die zich aanmeldde, werden zonder dat het partijbestuur zijn voorkeur uitsprak aan de leden gepresenteerd. Winnaar werd het Tweede-Kamerlid W. Bos, met een meerderheid van ruim 60 procent van de stemmen. Bijna 32.000 van de krap 59.000 stemgerechtigde leden (54,1 procent) hadden hun stem uitgebracht. Op 16 november bevestigde het partijcongres de keuze van de leden. Deze verkiezing was reglementair mogelijk omdat de sociaal-democraten zoals reeds vermeld al sinds 1992 in de statuten de mogelijkheid van een ledenraadpleging hadden opgenomen. In oktober 2003 konden de PvdA-leden zich op identieke wijze ook uitspreken over de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen van juni 2004. Aan deze raadpleging deden ruim 18.700 leden (30,4 procent) mee; van de drie kandidaten wezen zij M. van den Berg aan.

In december 2003 wijzigde het congres van de PvdA de kandidaatstelselsprocedure met betrekking tot de aanwijzing van de lijsttrekker. Als regel kiezen voortaan de partijleden in een ledenreferendum de eerste kandidaat voor de verkiezingen van de Tweede Kamer en het Europees Parlement – wanneer zich althans minstens twee personen kandidaat hebben gesteld (hiermee werd dus in feite de ontstane praktijk statutair vastgelegd). Kandidaten voor het lijsttrekkerschap dienden minstens vijftig zogeheten ‘ondersteuningsverklaringen’ van partijleden aan het partijbestuur te overleggen. Formeel is een voordracht van het partijbestuur niet vereist; het reglement laat zich hierover niet uit. Het partijcongres kan met een tweederde meerderheid van de als ‘bindend’ beschouwde uitslag van de ledenraadpleging afwijken (zowel bij de aanwijzing van personen in bepaalde functies als bij inhoudelijke kwes-

ties), maar het is moeilijk denkbaar dat het dat anders dan op procedurele gronden zal doen.²³

In de PvdA veranderde er in 2002 voor de aanwijzing van de kandidaten vanaf plaats twee op de lijst niets; hiervoor gold zo ongeveer dezelfde procedure als hierboven als algemeen model is beschreven. De ontwerp-kandidatenlijst wordt vastgesteld door het partijcongres, dat onveranderd bestaat uit afgevaardigden van de partijafdelingen. Het congres van december 2003 besloot echter tot de instelling van een commissie die voorstellen moest doen tot meer rechtstreekse ledeninvloed op het proces van kandidaatstelling (waarbij tevens de regionale spreiding van de kandidaten diende te zijn gegarandeerd). In lijn met de suggesties die door de commissie waren gedaan, stelde het partijbestuur het partijcongres van december 2005 voor om in elke provincie een 'regiokandidaat' rechtstreeks door de leden te laten kiezen, die vervolgens op de kandidatenlijst een verkiesbare plaats (bij de eerste dertig) zou krijgen. Het partijbestuur of een kandidaatstellingscommissie zou vervolgens de kandidatenlijst moeten vaststellen om te zorgen voor een evenwichtig samengestelde fractie. Het partijbestuur legde het congres echter ook de mogelijkheid voor om vast te houden aan de bestaande kandidaatstellingswijze, maar met de opdracht aan de kandidaatstellingscommissie om bij het samenstellen van de lijst sterker rekening te houden met de regionale herkomst van de kandidaten. 'Het element van "meer rechtstreekse invloed van de leden op het proces van de kandidaatstelling"', zoals verwoord in één van de congresuitspraken, wordt dan niet gehonoreerd,' aldus de toelichting.²⁴ De afdelingsafgevaardigden op het partijcongres kozen met grote meerderheid voor deze laatste optie, waardoor afgezien van de aanwijzing van de lijsttrekker de kandidaatstellingsprocedure van de PvdA in feite onveranderd bleef.

Vergeleken met het CDA en de PvdA veranderde de VVD haar kandidaatstellingswijze het meest ingrijpend. De partij besloot in juni 2003 dat alle leden konden deelnemen aan de verkiezing van de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen.²⁵ In september van dat jaar brachten ruim 7.500 leden (16,2 procent) via telefoon of internet hun stem uit op vier kandidaten.²⁶ Begin 2004 werden de leden in de gelegenheid gesteld om hun oordeel te geven over de door het hoofdbestuur opgestelde 'voorkeursvolgorde' van de aspirant-kandidaten vanaf plaats twee (die kunnen worden voorgedragen door afdelingsvergaderingen en het hoofdbestuur) voor de Europese verkiezingen. 'Het lid bepaalt zelf hoeveel en welke kandidaten van de groslijst in zijn voorkeursvolgorde worden opgenomen'.²⁷ Aan deze raadpleging deden ruim 5.900 leden mee (12,8 procent).²⁸ Omdat de statuten nog niet in deze mogelijkheden voorzagen, diende het eerstvolgende partijcongres de uitslagen te bekrachtigen. De VVD is hiermee een flinke stap verder gegaan dan het

CDA en de PvdA, die hun bestaande procedures voor de aanwijzing van de kandidaten vanaf plaats twee immers niet hebben gewijzigd. In december 2005 werden de nieuwe kandidaatstellingsreglementen door de VVD aangepast. Naast de afdelingen en kamercentrales kan het hoofdbestuur kandidaten voor het lijsttrekkerschap voordragen. 'Alle geldig gestelde kandidaten voor het lijsttrekkerschap... vormen tezamen de keuzelijst'; het hoofdbestuur kan desgewenst een voorkeur uitspreken.

Evenals bij de samenstelling van het partijcongres, vormden D66 en GroenLinks met de wijze waarop zij hun kandidatenlijst opstelden voor de Tweede-Kamerverkiezingen lange tijd een uitzondering in de Nederlandse politiek. Hun procedures weken fundamenteel af van het hierboven beschreven model, omdat de partijleden er – weliswaar in uiteenlopende mate – direct bij betrokken waren. Dat neemt niet weg dat deze twee partijen de afgelopen jaren hun selectieproces eveneens hebben gewijzigd. Bij D66 had dit te maken met de verkiezingsnederlaag van mei 2002; in het geval van GroenLinks ging het vooral om onvrede over de kandidaatstellingsprocedure voor het Europees Parlement – en trouwens ook voor de Tweede Kamer – die op het ledencongres van februari 2004 manifest was geworden. Naar de mening van de leden was er teveel sprake van 'voorgekookte lijsten' en had de partijtop het congres te weinig keus geboden door maar één lijsttrekkerskandidaat voor te stellen.²⁹

In maart 2005 besloot het partijcongres van GroenLinks dat de lijsttrekker voortaan weer door de leden in een referendum wordt aangewezen. Ieder partijlid kan zichzelf of een ander lid voor het lijsttrekkerschap kandideren, mits gesteund door minstens vijftien andere partijleden. Een door de partijraad (bestaande uit afdelingsafgevaardigden) gekozen onafhankelijke kandidatencommissie stelt een groslijst op, waarin zij de kandidaten op geschiktheid beoordeelt. Vervolgens doet zij een voordracht aan de partijleden 'zonder een voorkeur uit te spreken van ten minste twee door de commissie geschikt geachte kandidaten'.³⁰ GroenLinks kende eerder al eens een lijsttrekkersreferendum, bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.³¹ Het experiment beviel toen niet (waarover hieronder meer), waarna het niet meer werd herhaald.

Het GroenLinks-congres verwierp in maart 2005 het voorstel om de leden door een referendum een 'zwaarwegend advies' te laten geven over de volgorde van de overige kandidaten. 'De volgorde van de rest van de lijst moet je niet via een internetraadpleging regelen. Dan kun je geen argumenten uitwisselen, niet reageren op elkaar en geen afweging maken... Een congres kan ter plekke corrigeren', aldus een van de tegenstanders.³² Daarmee bleef de door GroenLinks in de jaren negentig gehanteerde kandidaatstellingsprocedure, waarin het partijbestuur for-

meel buitenspel staat, in grote lijnen gehandhaafd. De kandidatencommissie legt een advieslijst (minus de lijsttrekker) voor aan het partijcongres. Dit gremium (sinds 1995 dus feitelijk een ledencongres) stelt vervolgens de definitieve lijstvolgorde vast.

Binnen D66 wijst het ledencongres de lijsttrekker aan. Elk lid kan zich voor deze functie kandidaat stellen, zonder aanvullende voorwaarden (zoals bijvoorbeeld een aantal ondersteuningsverklaringen van andere leden).³³ Over de bezetting van de overige plaatsen op de kandidatenlijst kunnen alle partijleden zich in een schriftelijk referendum uitspreken. Om te voorkomen dat de Kamerfractie eenzijdig zou worden samengesteld, had het partijcongres de mogelijkheid een onafhankelijke ‘stemadviescommissie’ in te stellen die een rangorde aanbrengt. De aanbevelingen van deze commissie wogen in de praktijk zwaar; niet-aanbevolen kandidaten kwamen maar zelden op een hoge plaats.³⁴ Na de verkiezingsnederlaag in 2002 bezon D66 zich op een manier om sympathisanten meer bij de partij te betrekken. ‘Overkoepelend moet D66 een partij voor leden en niet-leden zijn’, zo meende partijvoorzitter G. Schouw.³⁵ De nieuw ontworpen kandidaatstellingsprocedure getuigt van dit streven. Naast de leden hebben hierin namelijk ook de kiezers een – weliswaar bescheiden – plaats. De stemadviescommissie is ingevuld voor een systeem waarbij de kamerkandidaten deelnemen aan voorverkiezingen in vijf regio’s. Zij kunnen zich presenteren op een openbare vergadering, waarop niet alleen de in deze regio woonachtige leden maar ook niet-leden hun stem kunnen uitbrengen om zo de kandidaten te rangschikken. De totale uitslag van deze voorverkiezingen (waarin het inwonertal van de verschillende landsdelen is verdisconteerd) vormt de landelijke voorlopige rangorde en is in die zin op te vatten als een stemadvies voor de leden, die vervolgens in een poststemming de definitieve volgorde van de kandidaten moeten bepalen.³⁶ De nieuwe werkwijze werd voor het eerst bij de Europese verkiezingen van juni 2004 toegepast. Het bleek niet eenvoudig niet-leden te bewegen mee te doen, maar dat kan ook te maken hebben gehad met het relatief geringe belang dat de meeste kiezers aan de verkiezingen voor het Europees Parlement toekennen. In ieder geval is D66 wel de eerste Nederlandse partij die niet-leden bij de kandidaatstelling wenst te betrekken – hoe indirect dit ook gebeurt. Daarmee is een eerste stap gezet naar *primaries* waarin de kiezer (of hij nu lid is van een partij of niet) mede de selectie van de kandidaten van een bepaalde partij bepaalt.

Resumerend kan worden vastgesteld dat er in de afgelopen jaren wat betreft de vaststelling van de kandidatenlijst vanaf plaats twee niet zoveel is veranderd (zie tabel 1). De enkele wijzigingen die werden doorgevoerd, waren echter wel spectaculair. De VVD, die ten aanzien van het Nederlandse politieke bestel altijd zwoer bij het representatieve

systeem, voerde in haar eigen organisatie het principe van directe democratie door: de kandidatenlijst voor verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement worden voortaan door de partijleden vastgesteld. D66 betrok als eerste politieke partij in Nederland de kiezers – weliswaar zeer voorzichtig – bij de kandidaatstelling. De leden hebben echter vooral op de aanwijzing van de lijsttrekker meer directe invloed gekregen (zie tabel 1). In de PvdA, de VVD en GroenLinks kunnen zij in een referendum hun voorkeur kenbaar maken. In het CDA wijst het in principe voor alle leden toegankelijke partijcongres de lijsttrekker aan. De politicologen M.L. Adriaansen en Ph. van Praag menen dat door de directe verkiezing van de lijsttrekkers door de leden de kandidaten in de praktijk getest zullen worden op hun media- en campagnekwaliteiten. ‘De hoop van politieke partijen is toch om op deze wijze politieke leiders te rekruteren die beter aansluiten bij behoeften en wensen van hun potentiële kiezers’.³⁷ De gedachte hierachter is kennelijk dat de kandidaten met de beste campagne-kwaliteiten zullen zegevieren, maar het is maar de vraag of dat werkelijk zal gebeuren.

Tabel 1. Invloed partijleden op de kandidaatstelling voor de verkiezingen van de Tweede Kamer en het Europees Parlement

	voor 15 mei 2002		na 15 mei 2002	
	lijsttrekker	kandidatenlijst	lijsttrekker	kandidatenlijst
CDA	afgevaardigdencongres	leden (in afdelingen)	<i>ledencongres</i>	leden (in afdelingen)
PvdA	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	<i>ledenreferendum</i>	afgevaardigdencongres
VVD	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	<i>ledenreferendum</i>	<i>ledenreferendum</i>
SP	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres
LPF	-	-	ledencongres	ledencongres
Groen-Links	ledencongres	ledencongres	<i>ledenreferendum</i>	ledencongres
D66	ledencongres	ledenreferendum; stemadviescommissie	ledencongres	<i>ledenreferendum, met advies van kiezers</i>
Christen-Unie	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres	afgevaardigdencongres
SGP	afgevaardigdencongres	leden in de afdelingen; partijbestuur	afgevaardigdencongres	leden in de afdelingen; partijbestuur

N.B.: de na mei 2002 doorgevoerde organisatorische wijzigingen zijn gecursiveerd.

3.3 Directe verkiezing partijvoorzitter

Niet alleen over de lijsttrekker (en in een enkel geval de andere verkiezingskandidaten), maar ook over de invulling van het partijvoorzitterschap kunnen in een aantal partijen de leden zich tegenwoordig uitspreken. In D66, GroenLinks en de LPF wijst het ledencongres deze functionaris aan. CDA, VVD en PvdA maakten de afgelopen jaren de directe verkiezing van de partijvoorzitter door de leden mogelijk.

Het CDA brak het spits af. In de herfst van 2002 werd een nieuwe partijvoorzitter in een ledenraadpleging aangewezen, waarbij de leden de keus hadden uit twee door het partijbestuur voorgedragen kandidaten. Aan de verkiezing deden zo'n 36.000 partijleden mee, iets meer dan de helft (52 procent).³⁸ Een jaar later werd in de statuten vastgelegd dat de partijvoorzitter voortaan in een directe schriftelijke verkiezing door de leden op basis van een meervoudige voordracht gekozen diende te worden.³⁹ De eerste verkiezingen voor het partijvoorzitterschap door de leden in de VVD waren niet echt een succes. In november 2003 namen slechts zo'n 6.200 van de ruim 46.000 leden aan de verkiezing deel (13,5 procent). Zij hadden de keus uit vier kandidaten.⁴⁰ In de PvdA was een voorzittersverkiezing voorzien voor de herfst van 2003, toen de termijn van de toenmalige voorzitter R.A. Koole afliep. Door een gebrek aan tegenkandidaten ging de ledenraadpleging niet door; het partijcongres herkoos vervolgens in december bij acclamatie Koole. Twee jaar later werd zijn opvolger wel door de leden verkozen. Ruim 21.000 leden (34,8 procent) wezen uit vier kandidaten M. van Hulten aan. Anders dan het CDA doet het partijbestuur van de PvdA en het hoofdbestuur van de VVD geen voordracht aan de leden.

3.4 Ledenraadpleging over politieke onderwerpen

Naast raadplegingen over personen kunnen de leden van de meeste politieke partijen zich tegenwoordig ook over politieke kwesties uitspreken. GroenLinks kende al vanaf de oprichting in 1990 de mogelijkheid tot het houden van een referendum, uit te schrijven door het partijcongres. De PvdA introduceerde zoals reeds vermeld in 1992 het ledenreferendum, maar maakte er pas tien jaar later bij de aanwijzing van de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen voor de eerste keer gebruik van. Verder hielden de sociaal-democraten in oktober 2004 voor het eerst een ledenraadpleging over een inhoudelijk thema: de direct gekozen burgemeester. Tweederde van de leden opteerden voor de door de gemeenteraad aangewezen burgemeester, en trotseerden daarmee de voorkeur van partijleider Bos voor de door de bevolking gekozen burgemeester. De uitslag van het ledenreferendum is

bepalend voor het standpunt van de PvdA en geldt formeel als een ‘zwaarwegend advies’ aan de fracties in de Staten-Generaal.⁴¹ Aan het partijreferendum namen ruim 19.000 leden (31,7 procent) deel, waarmee de opkomst ruim boven de vereiste drempel van vijftien procent uitkwam.

Het CDA voerde in 1997 de mogelijkheid van een ledenraadpleging in, die kan worden gehouden op voorstel van het partijbestuur, minstens drie provinciale afdelingen, of 75 leden van de partijraad. Met de afschaffing van de partijraad als gevolg van de invoering van het ledencongres kan sinds 2003 één procent van de leden een voorstel tot een ledenraadpleging doen. D66 introduceerde in 1999 een bindend referendum, maar van dit instrument is tot nu toe nog geen gebruik gemaakt. Wel hebben de Democraten in september en oktober 2002 een ‘ledenraadpleging’ gehouden over een aantal vernieuwingsvoorstellen, waaraan 11,1 procent van de leden deelnam. De uitkomsten hiervan waren echter niet bindend; een vlak daarna gehouden congres diende definitief over de voornemens te beslissen. De VVD maakte in november 2003 een ledenraadpleging over politieke onderwerpen mogelijk. Het hoofdbestuur, ten minste tien ledenvergaderingen van afdelingen of de partijraad kunnen hiertoe een verzoek indienen bij de algemene vergadering, die vervolgens een besluit hierover neemt. De uitslag van het referendum is bindend. Ook de VVD heeft deze mogelijkheid nog niet benut.

4. Kanttekeningen bij de remedies

Op het eerste gezicht heeft de introductie van meer directe democratie in een partij veel voordelen. Een direct mandaat van de achterban zal de legitimiteit van de partijleiding en haar beleid versterken, en betekent een vergroting van de transparantie van de besluitvorming. Daarnaast verwachten de vernieuwers vaak positieve effecten op de interne participatie van de leden, en gaan zij er van uit dat de responsiviteit van de partijleiding erdoor wordt gestimuleerd. Kortom: de democratische hervormingen lijken een zegen voor de partij. Toch is het niet alles goud wat er blinkt.

4.1 Participatiebehoefte van het partijlid

De eerste kanttekening betreft de vermeende participatiebehoefte van het partijlid. De partijvernieuwing is gebaseerd op de aanname dat het creëren van meer en directere vormen van zeggenschap inhoudt dat leden in groteren getale zullen gaan participeren. De na de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 door het PvdA-bestuur ingestelde

werkgroep ‘Organisatie en politieke cultuur’ was hierin zeer stellig: ‘leden en sympathisanten zijn te interesseren, te betrekken en te mobiliseren, mits de PvdA het op een moderne manier weet te organiseren’. Door het aanbieden van vele participatiemogelijkheden ‘kunnen moderne politieke partijen naar onze stellige overtuiging een zeer levendige ledenbinding tot stand brengen’.⁴² Het hoofdbestuur van de VVD toonde zich weliswaar wat sceptischer, maar was in de grond van de zaak toch ook optimistisch. ‘De moderne gehaaste mens wil geen partijtijger worden. Ze zijn bang in een vergaderende bureaucratische mallemolen terecht te komen, maar willen mogelijk wel in een andere vorm dan het huidige lidmaatschap hun betrokkenheid tonen.’⁴³

Tabel 2. Participatie van de leden bij de verkiezing van partijvoorzitters, 2002-2004

partij	datum	%
CDA	oktober 2002	52,0
VVD	november 2003	13,5
PvdA	november 2004	34,8

Tabel 3. Participatie van de leden bij de verkiezing van lijsttrekkers, 2002-2003

partij	datum	verkiezingen	%
PvdA	november 2002	Tweede Kamer	54,1
VVD	september 2003	Eur. Parlement	16,2
PvdA	oktober 2003	Eur. Parlement	30,4

De partijvernieuwers gaan er impliciet van uit dat de betrokkenheid van de leden zal toenemen naarmate deze meer mogelijkheden tot debat, inspraak en het uitoefenen van invloed worden geboden – met andere woorden: dat institutionele aanpassingen zullen leiden tot een gedragsverandering. Het is echter maar zeer de vraag of dit optimisme realistisch is: de opkomst bij de recent gehouden ledenraadplegingen binnen Nederlandse partijen en in buitenlandse partijen zijn in ieder geval bepaald niet eenduidig. Aan de ene kant bestaan er succesvolle voorbeelden, met name bij de ledenraadplegingen in het CDA en de PvdA voor respectievelijk het partijvoorzitterschap en het lijsttrekkerschap voor de Tweede-Kamerverkiezingen (zie tabel 2 en 3). Ook aan het (niet in tabel 3 opgenomen) ledenreferendum dat GroenLinks zoals reeds is vermeld in 1993 hield om de lijsttrekker voor de Kamerverkie-

zingen aan te wijzen, deden veel leden mee: in de eerste ronde 61 procent, en in de tweede zelfs zeventig procent (van de ruim 12.000 leden). Daartegenover staan de magere opkomstcijfers bij de VVD, niet alleen voor de verkiezing van de lijsttrekker bij de Europese verkiezingen – hetgeen nog wel te verklaren is bij deze ‘*second order elections*’ – maar ook bij de aanwijzing van de partijvoorzitter. Vergelijken bij het CDA in 2002 en de PvdA in 2005 deden hieraan bijzonder weinig liberale partijleden mee.

Door de bank genomen lijken overigens de verkiezingen van personen voor landelijke functies een hogere opkomst te genereren dan referenda over inhoudelijke zaken. Aan het burgemeestersreferendum in de PvdA deed zoals reeds vermeld 31,7 procent van de leden mee; aan de raadpleging over de partijvernieuwing in D66 zo’n elf procent. De ervaringen van de Britse *Labour Party* laten een enigszins ander beeld zien. Over het voornemen in 1995 om het beginselprogramma te veranderen gaf slechts zo’n 27 procent van de leden een oordeel. Daarentegen stemde een jaar later ongeveer 61 procent over het verkiezingsprogramma van Labour. Aan de directe verkiezing van een aantal leden van het partijbestuur deed zo’n 25 à dertig procent van de leden mee.⁴⁴

Verder moet afgewacht worden in hoeverre de hoge deelname aan succesvolle ledenraadplegingen in de herfst van 2002 in het CDA en de PvdA te maken had met het feit dat het de eerste keer was dat de leden zich over zo’n aangelegenheid konden uitspreken. In Duitsland zou de euforie naar verloop van tijd zijn weggeëbd, zo meent de politicoloog E. Wiesendahl; ‘spielt sich das direkt-demokratische Beteiligungsinstrument in den Parteien erst einmal ein, ist mit weiteren sinkenden Aktivierungseffekten zu rechnen’.⁴⁵ Toch is het beeld minder eenduidig dan hij suggereert. Aan de verkiezing van de partijvoorzitter (tevens de politiek leider) van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) in mei 1993 nam 57 procent van de partijleden deel. Aan de aanwijzing van de sociaal-democratische partijvoorzitter in de deelstaat Hamburg in april 1994 deed slechts 34 procent mee, maar in Bremen in november 1995 54 procent en in Thüringen in februari 1996 56 procent. Daarbij dient bedacht te worden dat de partijleden op een bepaalde datum persoonlijk op het lokale partijkantoor hun stem moesten uitbrengen (alhoewel ook de mogelijkheid bestond per post te stemmen). De *Freie Demokratische Partei* (FDP) hield twee referenda over politieke kwesties, met wisselend resultaat. De eerste in de herfst van 1995 kende een opkomst van 43 procent; de tweede in de herfst van 1997 maar twintig procent. Toch liggen deze percentages in het algemeen beduidend hoger dan de tien à 35 procent van de leden die binnen de partijorganisatie van de SDP of CDU actief zijn.⁴⁶

Vertonen de ledenraadplegingen een wisselend beeld (deels ook omdat er nog maar zo weinig zijn gehouden), duidelijk is wel dat de mogelijkheid om mee te beslissen op congressen of algemene vergaderingen, de partijleden doorgaans niet in groten getale ertoe brengt om op deze bijeenkomsten aanwezig te zijn (zie tabel 4). In de regel is sinds 1997 (vanaf dat jaar zijn de aantallen bekend) gemiddeld vier à vijf procent van de leden van D66 naar de algemene ledenvergadering gekomen. De drie uitschieters naar boven hadden met zeer bijzondere agendapunten te maken, zoals het congres in de herfst van 2002 (dat de lijsttrekker voor de vervroegde verkiezingen van januari 2003 aanwees en het verkiezingsprogramma vaststelde); het congres van mei 2003 (dat besloot over deelname aan het tweede kabinet-Balkenende met CDA en VVD); en dat van april 2005 (dat over de voortzetting van deelname van D66 aan de regeringscoalitie besliste). Op congressen waar minder belangrijke onderwerpen geagendeerd staan, is de opkomst beduidend lager. Ondanks de mogelijkheid voor de leden om op de landelijke congressen de partijlijn mede te bepalen, komt in de regel maar een kleine minderheid opdagen. Ook bij GroenLinks loopt het bepaald niet storm; gemiddeld is op de congressen van deze partij nog geen vijf procent van alle leden present. De in tabel vier voor GroenLinks vermelde aantallen zijn zelfs iets geflatteerd; zij hebben betrekking op de aangemelde leden – het aantal leden dat daadwerkelijk op het congres verschijnt, ligt ongeveer vijftien procent lager.⁴⁷ De opkomst bij het CDA en de VVD – die sinds 2004 een ledencongres kennen – ligt nog lager.

4.2 Inconsistentie van de partijvernieuwing

Naast de vraag of de verwachting van de partijvernieuwers wel realistisch is dat het doorsnee-partijlid zo graag actief wil worden en mee wil beslissen in de partij, kan er ook een spanning worden gesignaleerd tussen de interne doelstelling van de partijvernieuwing (de vergroting van de ledenparticipatie) en haar externe oogmerk, die hier nog niet expliciet aan de orde is gekomen: het boeken van electorale winst. Enerzijds wordt de betrokkenheid van het partijlid vergroot door deze in de partijorganisatie meer invloed te geven, onder andere op het terrein van de kandidaatstelling. Aan de andere kant wil de partij meer kiezers trekken door een electoraal attractieve lijsttrekker aan te wijzen en aansprekende kandidaten te stellen, die bovendien ook nog na hun verkiezing in de Tweede Kamer een evenwichtige en slagvaardige fractie dienen te vormen. De partij stelt daarom hoge eisen aan onder meer de electorale werfkracht, de politieke stijl en de inhoudelijke deskundigheid van de aspirant-volksvertegenwoordigers.

Tabel 4. Deelname van leden aan de congressen van D66, GroenLinks, CDA en VVD, 1997-2005

	D66			GL			CDA			VVD		
	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%	congres-bezoekers	aantal leden	%
1997	812 628	13.230 13.747	6,1 4,6	493	11.700	4,2	-					
1998	869 655	13.747 13.391	6,3 4,9	606 646	11.873 11.873	5,1 5,4						
1999	528 574	13.391 12.027	3,9 4,8	681	13.821	4,9						
2000	443 460	12.027 11.878	3,7 3,9	752	13.855	5,4						
2001	288 619	11.878 12.188	2,4 5,1	727	14.314	5,1						
2002	550 1.306	12.188 12.711	4,5 10,3	1.017 604 851	15.037 15.037 18.469	6,8 4,0 4,6						
2003	523 1.800 717	12.711 12.711 13.507	4,1 14,2 5,3	626	18.469	3,4						
2004	665 606	13.507 12.827	4,9 4,7	875	20.503	4,3	1.550*) 1.400*)	77.000 73.000	2,0 1,9	600 1.103**)	44.099 41.861	1,4 2,6
2005	625 3.200 650	12.827 12.827 11.065	4,9 24,9 5,9	1.104	20.709	5,3	1.250*) 1.250*)	73.000 69.000	1,7 1,8	995 875	41.861 40.157	2,4 2,2

*) schatting van het CDA

***) inclusief volmachten

Deze interne en externe doelstellingen van de partijvernieuwing kunnen echter op gespannen voet met elkaar geraken. Partijleden kunnen zich immers geheel door hun individuele voorkeuren laten leiden en zich niets aantrekken van de criteria waaraan een kandidaat volgens de op stemmenmaximalisatie gerichte partijtop moet voldoen – en dus geheel andere kandidaten aanwijzen dan de partijtop impliciet of expliciet heeft aanbevolen. Een illustratie van dit risico vormt het al eerder genoemde, achteraf als mislukt beschouwde lijsttrekkersreferendum dat Groen-Links in de herfst van 1993 organiseerde. In het evaluatierapport dat de partij liet opstellen, werd geconstateerd dat het lijsttrekkersreferendum faalde ‘in het verbinden van de maximalisering van de interne partijdemocratie (het democratisch kiezen van de lijsttrekker) met vergroting van de externe wervingskracht (het aantrekken van zoveel mogelijk kiezers)’.⁴⁸ Nadrukkelijk werd daaraan toegevoegd dat in een ledenraadpleging per definitie nooit alle kwalificaties die van een lijsttrekker worden gevraagd, zorgvuldig worden afgewogen. Als oplossing werd toch een grotere rol gezien voor een coördinerende instantie, zoals het partijbestuur of een speciaal ingestelde selectiecommissie.

Partijen zien zich dus geplaatst voor het dilemma van de politieke partij als democratische ledenvereniging en als organisatie die zoveel mogelijk kiezers wil winnen. De PvdA en de VVD hebben wat betreft de aanwijzing van de lijsttrekker geopteerd voor een nagenoeg onbeperkte vergroting van de ledeninvloed van de leden; de reglementen spreken niet van een voordracht van het partijbestuur. Het CDA daarentegen koos voor een zekere beperking van de democratisering van partijorganisatie en kandidaatstelling door aan de partijtop een regisserende functie toe te kennen. Partijen die bij hun vernieuwing deze vorm van ‘geleide democratie’ invoeren, dienen behoedzaam te opereren. Te veel coördinatie en controle kan namelijk ook weer averechts werken: leden kunnen het gevoel krijgen dat zij niet serieus worden genomen en dat de hervormingen neerkomen op een fopspeen.⁴⁹

4.3 ‘Bypassing the activists’: de marginalisering van het partijkader

Tot slot kan de invoering van ledenraadplegingen en ledencongressen in theorie grote gevolgen hebben voor de machtsverhoudingen binnen een partij. In de eerste plaats kan de betrokkenheid van het middenkader er onder lijden. De partijactivisten vormen niet alleen de organisatorische ruggengraat van de partij, zij bepalen ook in belangrijke mate – door hun deelname aan de afgevaardigdencongressen – haar politieke opstelling, ideologische visie en personele gezicht. Als gevolg van de plebiscitaire hervormingen verliezen actieve leden en in het bijzonder de kaderleden op de keper beschouwd een substantieel deel van hun poli-

tieke invloed en macht en daarmee ook van hun status binnen de partij. Op het VVD-congres in mei 2003 bijvoorbeeld verzette een aantal voorzitters van de regionale partijorganisaties – net als in andere partijen ook wel ‘partijbaronnen’ genoemd – zich sterk tegen de invoering van het individuele stemrecht, ongetwijfeld (mede) omdat hun machtsbasis hierdoor werd aangetast.⁵⁰ Nu is het natuurlijk voor een deel de bedoeling van de partijvernieuwing dat de interne besluitvorming niet langer gedomineerd wordt door een min of meer oligarchische groep. Dat neemt echter niet weg dat in theorie de politieke desavouering het middenkader de motivatie kan ontnemen om zich voor de partij in te zetten, met alle gevolgen van dien voor het functioneren van de partijorganisatie. ‘Überspitzt formuliert, werden zukünftig... Passivmitglieder, die sich der organisatorischen Mitarbeit verweigern, mit direkter Partizipation prämiert. Im Vergleich hierzu wird das, was die Stammaktiven, die kleinen ehrenamtlichen Vorständler und Delegierten an Parteiarbeit und Wahlkampfeinsatz leisten, subjektiv entwertet,’ aldus de sceptische Wiesendahl.⁵¹ In zijn optiek zijn de kaderleden de verliezers van de partijvernieuwing. Met het mogelijke afhaken van actieve leden zouden bovendien ook vele contacten tussen de partij en de samenleving verdwijnen. Actieve partijleden vormen immers waardevol sociaal kapitaal voor de partijen, aangezien zij midden in het maatschappelijke leven staan – een kenmerk dat niet alleen voor de Duitse, maar ook voor de Nederlandse partijactivisten geldt.⁵²

Veel empirisch onderzoek is niet beschikbaar om deze veronderstelling te toetsen. Uit een enquête die aan het einde van de jaren negentig in Duitsland is gehouden, bleek evenwel dat het partijkader geenszins gefrustreerd zou raken wanneer aan zijn geprivilegieerde positie werd getornd en dat het ledeninspraak zeker niet afwees. ‘Direkte Beteiligungsformen werden nicht in erster Linie von Passivmitgliedern gefordert, die dadurch ein “Kartell der Aktiven” sprengen wollen, sondern auch von den aktiven Mitgliedern selbst.’ Volgens het onderzoek zag het kader de heilzame uitwerking van deze vormen van ledenparticipatie. ‘Dies entkräftet... das von den Gegnern direkter Mitbestimmungsformen immer wieder vorgebrachte Argument, Mitgliederentscheide führten zur Frustration der aktiven Minderheit und deren Rückzug aus der Partei’.⁵³

Het lijkt een paradox, maar met de vergroting van de invloed van het doorsnee-partijlid kan tevens de positie van de partijleiding worden versterkt. Door de mobilisatie van meer inactieve leden is de partijtop – wiens legitimiteit versterkt is door het feit dat de partijvoorzitter direct door de leden is aangewezen – in de gelegenheid zich over de hoofden van het middenkader heen direct tot de achterban te wenden, zo luidt de

argumentatie. De partijleiding verkeert niet zelden in de positie om de keuze van het thema van de raadpleging en de verschillende alternatieven (mede) te bepalen, en monopoliseert vaak ook de interne communicatiemiddelen (partijblad, website, e-mailnieuwsbrief en dergelijke). Misschien nog wel belangrijker – omdat veel partijleden zich door televisie en kranten laten informeren over de gang van zaken binnen de partij – is het feit dat zij doorgaans ook toegang heeft tot de media. ‘Direkte Demokratie in der Partei heisst also auch, elitengesteuert das inaktive Parteivolk gegen die Gremien- und Parteitagsherrschaft von Aktiven und Delegierten auszuspielen’, aldus Wiesendahl.⁵⁴ Hij wordt bijgevalen door de Iers-Nederlandse politicoloog P. Mair. Volgens hem is het in deze vorm van partijvernieuwing niet ‘the party congress or the middle-level elite, or the activists, who are being empowered, but rather the “ordinary” members, who are at once more docile and more likely to endorse the politics (and candidates) proposed by the party leadership’.⁵⁵

Voor al vanwege die vermoede grotere volgzaamheid zouden de gewone, vergeleken bij kaderleden vaak minder goed geïnformeerde leden worden geconsulteerd en meer zeggenschap krijgen. Daarbij komt dat zij veel minder georganiseerd zijn dan het middenkader. PvdA-voorzitter Koole bijvoorbeeld was tegenstander van de invoering van een ledencongres in zijn partij, omdat ‘een geatomiseerde achterban... geen tegenmacht kan vormen tegen de top’.⁵⁶ Kaderleden zijn doorgaans beter geïnformeerd over de zaken die in een partij spelen en kennen elkaar veelal van congressen en andere partijbijeenkomsten. Zij kunnen zo nodig eenvoudiger gecoördineerde actie tegen de partijtop ondernemen dan de individuele leden die thuis via de post, telefoon of internet deelnemen aan een stemming.

Het is dan ook makkelijker voor de partijleiding, die in de regel meer electoraal georiënteerd is, om haar opstelling aan de gewone partijleden voor te leggen en besluiten langs deze weg te legitimeren dan door raadpleging van het middenkader – ‘the traditionally more troublesome layer’ aldus Mair, vanwege de doorgaans meer uitgesproken, soms radicale opvattingen van de partijactivisten over het beleid.⁵⁷ In zijn optiek is dit gebeurd in de Britse *Labour Party* in de jaren negentig: onder de noemer van ‘democratisering’ zouden in deze partij de representatieve besluitvormende procedures op de helling zijn gezet om zo indien nodig afwijkende meningen te negeren.⁵⁸ De Engelse politicoloog P. Seyd toont echter op basis van opinieonderzoek dat in dezelfde periode onder de leden van Labour is gehouden aan dat de politieke opvattingen van de activisten (geoperationaliseerd als degenen die partijbijeenkomsten bijwonen) nauwelijks verschilden van het ‘gewone’ partijlid (dat geen vergaderingen bezoekt). ‘Overall, these data do not

confirm the general assertion that more docile and deferential members have been enfranchised'.⁵⁹ Ook in Nederland verschillen de opvattingen van de actieve leden in het algemeen maar weinig van het 'niet (zo) actieve' partijlid, zo is aan het einde van de jaren negentig uit onderzoek onder de leden van het CDA, D66, de PvdA en de VVD gebleken.⁶⁰ Al met al valt nog geen eenduidige conclusie te trekken over de gevolgen van de partijvernieuwing voor de verhoudingen binnen de partijen.

Conclusie: plebiscitaire partijen?

Overall in de Westerse wereld – en dat geldt zeker ook voor Nederland – wordt de sociale basis van politieke partijen zwakker. De traditionele binding van burgers aan collectieve en maatschappelijke organisaties neemt af, vooral als gevolg van een breder proces van individualisering. De ledentallen van partijen dalen, de deelname van partijleden aan partijactiviteiten (zoals vrijwilligerswerk tijdens een verkiezingscampagne) loopt terug, de identificatie met de partij vermindert, en de opkomst bij verkiezingen zakt.⁶¹ In hun communicatie met de kiezer kunnen de partijen al lang niet meer rekenen op steun van bevriende media: deze laatsten varen een geheel eigen koers. Bovendien is het medialandschap zeer verbrokkeld geraakt, wat het partijen nog moeilijker maakt om de kiezer te bereiken. Omdat de sociale en electorale omgeving van partijen zoveel complexer en onvoorspelbaarder is geworden, zijn zij geneigd hun organisatie en activiteiten te professionaliseren. Zij lijken zich te ontwikkelen tot vrijwel uitsluitend op electorale mobilisatie gerichte campagneorganisaties, waarin de leiding van de parlementaire fractie – of in geval van regeringsdeelname de (vice-)premier – de boventoon voert.

Als partijen niet deze richting willen inslaan, dan is het voor hen essentieel om hun ledenorganisatie – de partij als vereniging – in stand te houden. Vaak nemen zij zich dit opnieuw voor na een electorale nederlaag. Om het contact met de samenleving te herstellen dan wel te onderhouden, zijn (veel) leden een primaire vereiste. Ook in andere opzichten zijn leden voor partijen nog altijd zeer relevant. Zij zijn voor hen een belangrijke bron van inkomsten – niet alleen direct, in de vorm van contributie, maar ook indirect: sinds kort wordt immers de overheidssubsidie mede op basis van het ledental vastgesteld. Daarnaast vormt de ledenaanhang een reservoir waaruit partijen hun kandidaten voor de vertegenwoordigende organen kunnen putten.

Door hun leden meer zeggenschap te geven, hopen de partijen enerzijds kiezers te bewegen zich als partijlid aan te melden. De verlaging van de formele barrières om lid te worden door de invoering van verschillende 'lichtere' vormen van lidmaatschap in de afgelopen tijd (zoals het proef-

lidmaatschap of het lokaal lidmaatschap) geeft aan hoe graag partijen nieuwe leden willen inschrijven. Anderzijds dekt de leiding van de partijen zich met de *empowerment* van het gewone partijlid in tegen kritiek dat zij gefixeerd zou zijn op de ‘Haagse’ werkelijkheid en te weinig maatschappelijk georiënteerd. Tegenover de buitenwacht demonstreren partijen zo dat zij hun regenteske trekken hebben afgezworen en lessen hebben getrokken uit de electorale afstraffing door de contacten met de samenleving via grotere ledeninvloed aan te halen. De legitimiteit van de partij en van het partijstelsel is vanzelfsprekend met dit alles gediend; een politieke partij dient toch naar een zo breed mogelijke verankering in de samenleving te streven en naar een zo hoog mogelijke betrokkenheid van haar leden.

Zo bezien zouden de pogingen van de partijen om hun organisatie te hervormen en de zeggenschap van de leden uit te breiden, moeten worden verwelkomd. Hierboven is echter reeds aan de orde gekomen dat de introductie van directe vormen van interne partijdemocratie ook potentiële risico’s met zich meebrengt. Om te beginnen kan men zich afvragen of de verwachtingen niet te hoog gespannen zijn (geweest). De partijvernieuwing is gepresenteerd als een laatste poging om de partij nieuw leven in te blazen. De ‘vernieuwers’ gaan er daarbij vaak simpelweg van uit dat leden meer zullen participeren wanneer de partij hen meer mogelijkheden tot het uitoefenen van invloed heeft toegekend. De eerste resultaten van de interne democratisering laten echter zien dat daarvan lang niet altijd sprake is: aan de aanwijzing van de CDA-voorzitter en de PvdA-lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen deed meer dan de helft van de leden mee, maar bij de overige ledenraadplegingen lag de opkomst ver onder de vijftig procent. Ook op de nieuw gevormde ledencongressen is de opkomst niet overweldigend – deze trekken bij het CDA en de VVD niet veel meer dan twee procent van de leden. De als ultieme remedie gepresenteerde democratisering kan zo snel zijn glans verliezen – waarna de vraag zich zal opdringen hoe het dan verder moet.

Het betrekken van meer leden bij de besluitvorming kan bovendien onbedoelde effecten hebben op de cohesie van een partij, vooral wanneer deze grotere mate van ‘inclusiviteit’ gepaard gaat met vergaande decentralisatie. Een actieve minderheid of een goedgeorganiseerde interne oppositie bijvoorbeeld zou een ledencongres of een intern referendum naar haar hand kunnen zetten. In het kandidaatstellingsproces kan de combinatie van grote inclusiviteit en sterke decentralisatie de electorale effectiviteit van een partij negatief beïnvloeden. Partijen zien deze risico’s zelf ook, en trachten dan ook in de nieuwe procedures ruimte te scheppen voor een zekere mate van centrale coördinatie of regie.

Verder kunnen de hervormingen gevolgen hebben voor de krachtsverhoudingen binnen de partij. Het is mogelijk dat (een deel van de) partij-

activisten door de aantasting van hun politiek-organisatorische spilpositie minder gemotiveerd zal raken en teleurgesteld zal afhaken. Duits onderzoek wijst erop dat dit in de praktijk wel lijkt mee te vallen, het verzet van de VVD-partijbaronnen daarentegen geeft aan dat met deze mogelijkheid wel rekening moet worden gehouden. De consequenties voor de machtsbalans binnen de partij zijn echter ingrijpender. Het middenkader lijkt door zijn kennisvoorsprong en onderling contact van nature beter in staat als tegenwicht van de partijtop te fungeren dan de individuele leden. Wanneer het kader buiten spel wordt gezet en de leden het formeel voor het zeggen krijgen, is de binnen een partijorganisatie noodzakelijke tegenmacht tegen de leiding per definitie meer geatomiseerd dan georganiseerd. Politicologen waarschuwen dan ook voor de versterking van de positie van de partijleiding als de paradoxale uitkomst van het toekennen van meer invloed aan de leden. De reeds aangehaalde Seyd wijst er daarbij wel op dat veel afhangt van het gedrag van de partijleden. Als die zich als makke schapen opstellen, dan kan de partijtop de geboden ruimte maximaal benutten om zijn standpunt door te voeren.

Tot slot kan de invoering van elementen van directe democratie binnen de partijorganisatie een plebiscitaire ontwikkeling op gang brengen. 'These new structures are the first stages in the development of a new, plebiscitarian type of party in which vertical, internal communications between members from the leadership and headquarters to the member at home replace horizontal communications within areas, regions and constituencies,' aldus Seyd.⁶² Hij verwacht onder meer dat het interne partijdebat zal afnemen naarmate de leden zich vaker in een referendum kunnen uitspreken. Ook versterkt deze vorm van partijvernieuwing de positie van rechtstreeks verkozen partijfunctionarissen als de partijvoorzitter of lijsttrekker (annex fractievoorzitter) tegenover de organen waarvan zij deel uitmaken (partijbestuur, Tweede-Kamerfractie). Zij kunnen zich op een direct ledenmandaat beroepen en hoeven in feite pas bij de volgende verkiezingen verantwoording af te leggen. Niet ondenkbaar is, zo meent de politicoloog B. Tromp, dat de rechtstreeks gekozen lijsttrekker standpunten inneemt die afwijken van het verkiezingsprogramma van de partij. 'Deze plebiscitaire keer ondermijnt in tendens de idee van een politieke partij als primair programmatisch georiënteerd, aangezien de nadruk onherroepelijk verschuift van inhoud naar persoon.'⁶³ Of deze politicologische Cassandra's gelijk zullen krijgen met hun kritische beschouwingen, zal de komende jaren in Nederland duidelijk worden. Hoe dan ook, de politieke partijen zijn een interessante proeftuin voor experimenten met directe democratie geworden.

¹ Zie onder meer P. Mair, 'Party Organizations: From Civil Society to the State', in: R.S. Katz en P. Mair, red., *How Parties Organize. Change and Adaption in Party Organizations in Western Democracies*, Londen, 1994, 1-22; 5, 15; S.E. Scarrow, 'Parties and the expansion of direct democracy. Who benefits?', in: *Party Politics*, 5 (1999), no. 3, 341-362; P. Seyd, 'New parties/new politics? A case study of the British Labour Party', in: *Party Politics*, 5 (1999), no. 3, 383-405; J. Hopkin, 'Bringing the members back in? Democratizing candidate selection in Britain and Spain', in: *Party Politics*, 7 (2001), no. 3, 343-361; E. Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien? Erstarrung und Revitalisierung innerparteilicher Partizipation', in: A. Klein en R. Schmalz-Bruns, red., *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland*, Bonn, 1997, 349-381; 367-370; en I. Reichart-Dreyer, 'Partei-reformen', in: O.W. Gabriel, O. Niedermayer en R. Stöss, red., *Parteiendemokratie in Deutschland*, Wiesbaden, 2002, 570-591; 575-586.

² S.E. Scarrow, P. Webb en D.M. Farrell, 'From social integration to electoral contestation. The changing distribution of power within political parties', in: R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, red., *Parties without partisans. Political changes in advanced industrial democracies*, Oxford, 2000, 129-153; 149-150; zie ook B. Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: F. Becker e.a, red., *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 2003, 119-143; 132-140.

³ Zie hiervoor ook G. Voerman, 'De toetsing: partijvernieuwing in Nederland', in: *Res Publica. Tijdschrift voor Politieke Wetenschappen*, 45 (2004), no. 1, 201-213.

⁴ G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206; 195. Zie verder ook de ledentallen in de Jaarboeken die later zijn verschenen.

⁵ De PvdA mag dan wel in 1992 de ledenraadpleging hebben ingevoerd, maar dit instrument bleef vervolgens onbenut – tot de herfst van 2002, na de grote nederlaag bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei.

⁶ R. Harmel en K. Janda, 'An integrated theory of party goals and party change', in: *Journal of theoretical politics*, 6 (1994), no. 3, 267-268.

⁷ Het gaat daarbij in de eerste plaats om de perceptie van de kiezersuitspraak, want het hoeft niet eens een regelrechte afstraffing van de kiezer te zijn om de partij in een crisissfeer te brengen. Zo verloor GroenLinks bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 maar één zetel. Omdat de partij op meer had gerekend, was een mineurstemming en een aanhoudende roep om partijvernieuwing het gevolg. Hetzelfde lot trof de

ChristenUnie bij de verkiezingen in 2002: in plaats van de in de opiniepeilingen voorspelde extra zetels, ging er één verloren. Deze uitslag dompelde de partij in een crisis. Overigens kan zelfs electorale winst in een enkel geval leiden tot gevoelens van onvrede. De PvdA behaalde in 1986 vijf zetels meer, maar bleef tot haar grote teleurstelling buiten de regering. Deze ‘overwinningsnederlaag’ vormde het begin van een proces van partijvernieuwing, die aanvankelijk vooral op ideologisch terrein werd doorgevoerd.

⁸ Zie onder meer M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, Nijmegen, 1995; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren*, Amsterdam, 1999; en G. Voerman, ‘Christelijk en democratisch. De partijcultuur van het CDA’, in: J.L. Kleuters en M. Ragg, red., *Christen-democratische posities in Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en Europa*, Nijmegen, 2003, 41-52.

⁹ Ook het landelijk bestuur van D66 deed aan zelfonderzoek, zij het minder vergaand dan de hierboven genoemde partijen; zie *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!*, z.pl. [Den Haag], 2002.

¹⁰ Werkgroep ‘Politiek inhoudelijke koers’, *De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei*, Amsterdam, 2002, 20; zie ook Werkgroep ‘Organisatie en politieke cultuur’, *Onder een gesloten dak groeit geen gras. Voor de leden, de nieuwe leden, politieke vertegenwoordigers en sympathisanten van de PvdA*, Amsterdam, 2002.

¹¹ Hoofdbestuur VVD, ‘Minder partij, meer maatschappij’. *Partijvernieuwingsdiscussie. Voorstellen voor de Buitengewone Algemene Vergadering*, Den Haag, 2002, 7.

¹² *Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994, 7, zie ook 23 en 29.

¹³ Zie hierover uitvoeriger Voerman, ‘De toetsing: partijvernieuwing in Nederland’.

¹⁴ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 106.

¹⁵ E-mail en telefonische informatie M. Kip, medewerkster juridische zaken partijbureau CDA, 1 december 2003 respectievelijk 25 mei 2004.

¹⁶ *VVD partijreglementen. Beginselverklaring, statuten, huishoudelijk reglement*, Meppel, 2004 (tweede druk).

¹⁷ Inclusief de volmachten konden er meer dan duizend stemmen worden uitgebracht; *Jaarverslag 2004 VVD-Hoofdbestuur*, s.l. [Den Haag], s.a. [2005], 4.

¹⁸ ‘Notitie Commissie interne kandidaatstelling PvdA (november 2004). Voorstel procedure interne kandidaatstelling’, in: *Congresstukken. Beschrijvingsbrief congres Delft – 11 december 2004*, s.l. [Amsterdam], s.a. [2005], 98-110.

¹⁹ Deze paragraaf is deels gebaseerd op hoofdstuk 9 uit Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht westerse landen*, Den Haag/Groningen, 2004.

²⁰ Koole, *op.cit.*, 288 en 295.

²¹ Soms geldt voor de aanwijzing van de lijsttrekker een aparte procedure, die echter niet sterk afwijkt van de hierboven geschetste wijze. In de SGP wordt de kandidatenlijst (minus de lijsttrekker) formeel in laatste instantie niet door de leden, maar door het hoofdbestuur vastgesteld. In de praktijk volgt het hoofdbestuur evenwel in het algemeen de rangordening van de plaatselijke kiesverenigingen; zie Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 93-94.

²² Tegelijkertijd konden zij ook de lijsttrekker kiezen voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer (deelname: 43,5 procent), en in aantal provincies voor de Provinciale Staten.

²³ E-mail R.A. Koole, partijvoorzitter PvdA, 14 juni 2004.

²⁴ 'Interne kandidaatstelling. Toelichting', Amsterdam, z.d. [2005].

²⁵ Het betrof hier een voorlopige voorziening.

²⁶ Van de deelnemende leden stemde 41,8 procent per telefoon en 58,2 procent via internet.

²⁷ 'Reglement op de kandidaatstelling voor de VVD-leden in het Europees Parlement (EP)', artikel 7.1.

²⁸ Van de deelnemende leden stemde 33,6 procent per telefoon en 66,4 procent via internet.

²⁹ Lin Tabak, 'Democratisch kiezen', in: *GroenLinks Magazine*, maart 2005, 8.

³⁰ 'Huishoudelijk reglement', artikel 50.6, in: Landelijk bureau GroenLinks, *Statuten & Huishoudelijk reglement*, s.l. [Utrecht], 2005.

³¹ De strijd ging tussen twee lijsttrekkersduo's. Van het ene tweetal maakte de leider van GroenLinks in de periode 1994-2003, de toen al zeer populaire P. Rosenmöller, deel uit, samen met L. Sipkes. Voor vriend en vijand was hij de gedoodverfde favoriet, maar zijn duo verloor met 49 procent tegen 51 procent van het tweetal I. Brouwer – voormalig leider van de CPN – en M. Rabbae, een Marokkaanse immigrant. Brouwer werd lijsttrekker, maar onder haar leiding verloor GroenLinks in de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 één van haar zes zetels. Zij trok zich vervolgens terug, waarna Rosenmöller partijleider werd.

³² Tabak, *op.cit.*

³³ Het congres kon een stemadviescommissie instellen, maar deed dat voor de aanwijzing van de lijsttrekker nooit; mededeling T. Veenstra, medewerker partijbureau D66; 28 mei 2004.

³⁴ G. Voerman, 'De geleide interne democratie van D66', in: *Democratie*, 34 (2001), 3 (sep.), 14.

-
- ³⁵ E. van de Vijver, 'De partijvoorzitter en de toekomst van D66', in: *Democraat*, 35 (2002), 2 (juni), 12-13; 12.
- ³⁶ De aanwijzing van de lijsttrekker door het partijcongres bleef ongewijzigd, zij het dat de formele mogelijkheid om een stemadviescommissie in te stellen is geschrapt.
- ³⁷ Zie de bijdrage van M.L. Adriaansen en Ph. van Praag, 'Hoe systematisch zijn partijen op zoek naar hun kiezers? Politieke doelgroepmarketing bij de verkiezingen van 2002', in dit Jaarboek.
- ³⁸ Persbericht CDA, www.cda.nl. 3 november 2002.
- ³⁹ Artikel 34 van de statuten van het CDA, 1 november 2003.
- ⁴⁰ Van de deelnemende leden stemde 32,4 procent per telefoon en 67,6 procent via internet.
- ⁴¹ PvdA-website, 13 oktober 2004.
- ⁴² Werkgroep 'Organisatie en politieke cultuur', *Onder een gesloten dak groeit geen gras*, 4 en 13.
- ⁴³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', 8.
- ⁴⁴ Seyd, *op.cit.*, 389-390, 394-395 en 402.
- ⁴⁵ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 372; zie ook Hopkins, *op.cit.*, 348.
- ⁴⁶ Scarrow, *op.cit.*, 354 en 359.
- ⁴⁷ Email J. Bot, medewerker partijbureau GroenLinks, 12 december 2003.
- ⁴⁸ *GroenLinks laat het niet zo! Evaluatierapport Tweede-Kamerverkiezingen*, Amsterdam, 1994, 19. Zie voor voorbeelden van vergelijkbare uitkomsten in de PSOE in Spanje en de SDP in Duitsland: Hopkin, *op.cit.*, 356-357; en Scarrow, *op.cit.*, 356. Zie ook Scarrow, Webb and Farrell, *op.cit.*, 133-134.
- ⁴⁹ Zie ook R.Y. Hazan en G. Voerman, 'Changing the Electoral System: The Case of the Netherlands'; nog te verschijnen.
- ⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 23 juni 2003.
- ⁵¹ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 376; zie ook 377. Zie ook Eckhard Nickig, 'Von der Mitglieder- zur Fraktionspartei: Abschied von einer Fiktion', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 30 (1999), 382-389; 387; en S. Schieren, 'Parteiinterne Mitgliederbefragungen: Ausstieg aus der Professionalität? Die Beispiele der SPD auf Bundesebene und in Bremen sowie der Bundes-F.D.P.', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 27 (1996), 214-229, 225.
- ⁵² Joop van Holsteyn, Ruud Koole en Jos Elkind, 'Marginaal of midden in de maatschappij? Leden van CDA, D66, PvdA en VVD en hun activiteiten in de samenleving', in: *B en M*, 29 (2002), no. 2, 67-80.
- ⁵³ M. Lübker, 'Mitgliederentscheide und Urwahlen aus Sicht der Parteimitglieder: empirische Befindungen der Potsdamer Mitgliederstu-

die', in: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 33 (2002), 716-739; 730-731. Het onderzoek werd 1998 gehouden onder circa 16.500 leden van de in de Duitse Bondsdag vertegenwoordigde partijen, waarvan tweederde reageerde.

⁵⁴ Wiesendahl, 'Noch Zukunft für die Mitgliederparteien?', 375; zie ook I. Reichart-Dreyer, 'Parteiereformen', in: O.W. Gabriel, O. Niedermayer, R. Stöss, red., *Parteiendemokratie in Deutschland*, Wiesbaden, 2002, 570-591; 573.

⁵⁵ P. Mair, 'Party Organizations: From Civil Society to the State', in: R.S. Katz en P. Mair, red., *How Parties Organize. Change and Adaption in Party Organizations in Western Democracies*, Londen, 1994, 1-22; 16; zie ook Richard S. Katz, 'The problem of candidate selection and models of party democracy', in: *Party politics*, 7 (2001), no. 3, 277-296; 290..

⁵⁶ *NRC Handelsblad*, 15 mei 2003.

⁵⁷ Vergelijk de 'law of curvilinear disparity' van de Australische politcoloog J. May, die voorspelt dat binnen een politieke partij meer overeenstemming in politieke opvattingen zal bestaan tussen de partijtop en het electoraat dan tussen één van deze lagen en het middenkader; zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Groene top en rode basis? De wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 261-269.

⁵⁸ P. Mair, 'Partyless democracy. Solving the paradox of New Labour?', in: *New left review*, 2 (2000), 2 (mrt/apr.), 21-35; 22.

⁵⁹ Seyd, *op.cit.*, 396.

⁶⁰ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999DNPP*, Groningen, 2000, 93-124; 104-106.

⁶¹ P. Mair en I. van Biezen, 'Party membership in twenty European democracies 1980-2000', in: *Party politics*, 7 (2001), nr. 1, 5-21; en G. Voerman, 'De politieke partij tussen staat en maatschappij', in: J.W.M. Engels en M. Nap, red., *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie*, Deventer, 2004, 37-60.

⁶² Seyd, *op.cit.*, 401.

⁶³ Tromp, *op.cit.*, 132. Zie ook idem, 'Democratisch leninisme', in: *Socialisme & Democratie*, 62 (2005), no. 9, 4.

DE ANDERE JAREN ZESTIG

De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)

K. Vossen

De jaren zestig in Nederland gelden, net zoals in de meeste andere landen, als een tijdvak van enorme veranderingen op politiek, cultureel, religieus en sociaal terrein. Hoewel zulke veranderingen natuurlijk traag verliepen en niet in één enkel jaartal kunnen worden gevat, wordt het jaar 1966 dikwijls als een soort symbolisch omslagpunt beschouwd. De markeringspunten zijn overbekend: de val van het kabinet-Cals in de zogeheten 'nacht van Schmelzer' (oktober 1966), de oprichting van Democraten'66 (D66), de ludieke acties van een kleine groep Provo's met als hoogtepunt de rookbom tijdens het omstreden huwelijk van Beatrix en Claus, en ten slotte de publicatie van het manifest *Tien over Rood* door een groep jonge leden van de Partij van de Arbeid (PvdA), die als Nieuw-Links bekend kwam te staan.

Dit roerige jaar kende echter een andere opvallende gebeurtenis die enigszins in de vergetelheid is geraakt, namelijk de opvallende electorale successen van de Boerenpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden. De Boerenpartij, die in 1958 was opgericht en sinds 1963 met drie zetels in de Tweede Kamer zat, haalde bij deze verkiezingen respectievelijk 6,7 procent en 8,8 procent van de stemmen. Met dit laatste percentage zou de partij bij Tweede-Kamerverkiezingen goed zijn geweest voor zo'n dertien zetels. Opvallend aan dit succes was vooral dat de Boerenpartij haar stemmen niet alleen haalde van het platteland, maar meer nog uit middelgrote en grote steden. In Breda en Haarlem kreeg de partij meer dan dertien procent van de stemmen, in het katholieke bolwerk Nijmegen zelfs 14,4 procent, terwijl de partij in grote steden als Amsterdam en Den Haag rond de tien procent van de stemmen haalde. Als eerste partij sinds de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in de jaren dertig en de Communistische Partij van Nederland (CPN) vlak na 1945 wist de Boerenpartij een substantieel aantal stemmen van de gevestigde partijen af te snoepen.

Dit was een wel zeer opmerkelijke prestatie voor een partij die ogenschijnlijk gericht was op de belangen van boeren, nauwelijks enige organisatie kende (statuten had ze niet), en die werd geleid door Hendrik 'boer' Koekoek, een curieus soort antiheld die met Drentse tongval allerlei boerenwijsheden debiteerde. Waarom deze wonderlijke partij zoveel stedelingen achter zich wist te krijgen, is eigenlijk nog steeds een raadsel. De enige meer uitgebreide studie over de partij van de Wageningse socioloog A.T.J. Nooij (verschenen in 1968!) ziet de partij in eerste instantie toch als product van 'desoriëntatie en radicalisme onder de boeren'.¹ In de meer recente historiografie over dit tijdvak – onder meer de twee standaardwerken van de historici H. Righart en J. Kennedy – komt de opmerkelijke opkomst van de Boerenpartij nauwelijks aan bod.² Dit verzuim valt natuurlijk voor een deel te verklaren vanuit de kortstondigheid van haar succes en de ogenschijnlijk geringe invloed die de partij in tegenstelling tot D66, Nieuw Links en ook Provo op de langere termijn heeft gehad. Koekoek en de zijnen wisten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 weliswaar nog zeven zetels te behalen (evenveel als D66), maar vier jaar later verloor de partij, mede als gevolg van de vele interne conflicten, er weer zes. In 1981 verdween de Boerenpartij zelfs helemaal uit de Tweede Kamer, om er nooit meer terug te komen.

De geringe aandacht lijkt echter ook op een fundamentele interpretatieprobleem te wijzen. Het succes van de Boerenpartij is moeilijk in te passen in de dominante weergave van de jaren zestig als de periode van de confrontatie van een progressieve, voornamelijk door jongeren gedragen idealistische beweging en een in vertwijfeling geraakte politieke elite, die zich al snel neerlegde bij wat zij als onvermijdelijke veranderingen zag. Binnen zo'n verhaal is voor Koekoek en zijn aanhang hooguit een bijrolletje weggelegd als wereldvreemde, onontwikkelde reactionairen, die wanhopig doch vergeefs tegenstribbelen tegen die onontkoombare veranderingen. Het succes van de Boerenpartij in 1966 is vanuit dat perspectief niet meer dan een kortstondige paniecreactie van een angstige burgerij.

Het is echter mogelijk om de Boerenpartij anders te bezien dan louter als een reactionaire partij. In dit artikel zal de partij worden geplaatst in het bredere spectrum van rechts-populistische partijen en stromingen zoals dat in de jaren zestig bestond. Uit dit reservoir putte de Boerenpartij immers haar kader en ideeën en voor een deel ook haar stemmen. Deze rechts-populistische onderstroom bestond zoals duidelijk zal worden al langer, maar kon juist vanwege de vele maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig opnieuw tot bloei komen.

Populisme

Aangezien een term als populisme dikwijls nogal achteloos wordt gebruikt, is het goed hierover eerst wat meer te zeggen. In de wetenschappelijke literatuur is de belangstelling voor het fenomeen populisme de laatste jaren sterk toegenomen als gevolg van de opkomst van allerlei anti-*establishment* bewegingen, die niet zonder meer als extreem-rechts of neofascistisch kunnen worden beschouwd.³ Te denken valt daarbij aan het Vlaams Blok in België, de *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ) in Oostenrijk, *Forza Italia* in Italië en natuurlijk ook aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in eigen land. De term populisme heeft als gevolg van deze wetenschappelijke interesse zodanig aan analytische scherpte gewonnen, dat zij ook het optreden van allerlei ietwat schimmige, moeilijk te plaatsen protestbewegingen uit het verleden in een ander daglicht stelt. Zo bestaat er overeenstemming dat het bij populisme niet in de eerste plaats om een coherente set ideeën gaat maar veeleer om een politieke stijl, die zich aan verschillende contexten kan aanpassen maar waarin nochtans steeds een aantal vaste ingrediënten herkenbaar is. De eerste daarvan is dat populistten het politieke stelsel waarin zij actief zijn – en dat is vrijwel altijd een vorm van representatieve democratie – ten diepste wantrouwen. Populisten menen dat van vertegenwoordiging in dit stelsel nauwelijks sprake is, omdat de elite – dikwijls simpelweg aangeduid als ‘de politiek’ – niemand vertegenwoordigt maar alleen nog omwille van zichzelf functioneert. ‘De politiek’ bestaat volgens populistten niet alleen uit partijpolitici, maar ook uit journalisten, rechters en ambtenaren, die allen met elkaar onder één hoedje spelen. Populisten pleiten dan ook vaak voor een meer directe en meer gepersonaliseerde vorm van democratie zonder partijen, beroepspolitici en ingewikkelde procedures, die het volk monddood maken.

Een tweede steeds terugkerend element in het retorisch instrumentarium van de populistten is de verheerlijking van ‘het volk’ als bron van wijsheid. Goede politiek zou zich op de volkswil moeten baseren en niet op rapporten van allerlei deskundigen, die de partijen naar de mond praten. Dat het volk in realiteit sterk verdeeld is, is volgens de populistten de schuld van de elite die het volk heeft aangeprikkeld dat er sterke tegenstellingen bestaan tussen klassen en/of religies. De strijd van de populistten is er dan ook op gericht om het volk te bevrijden van dit ‘valse bewustzijn’ – zoals marxisten het zouden noemen – zodat het weer een eenheid kan vormen, met een zelfde identiteit en gelijke belangen.

Een derde ingrediënt van het populisme is de cultus van een charismatisch leiderschap. Deze leidersfiguur ziet zich niet als vertegenwoordiger van een nieuwe partij maar als een onafhankelijke buitenstaander die niet besmet is door banden met de politieke elite, en die zich tot het

hele volk richt met de belofte de politieke Augiasstal schoon te vegen. De nadruk op politieke persoonlijkheid en de weerzin tegen partijvorming brengen ons op een laatste populistisch stijlelement, namelijk de afkeer van organisatie en professionalisering. De echte problemen beginnen voor een populistische beweging dan ook vaak nadat zij electorale successen heeft gehad: veel kandidaten blijken dan – bij gebrek aan deugdelijke selectie – van ondermaatse kwaliteit of over een geheel eigen agenda te beschikken; fractiemedewerkers zijn eveneens slecht ‘gescreend’; de financiële administratie is ondoorzichtig; er zijn geen afspraken gemaakt over woordvoerderschappen of over inspraakprocedures van leden; de hiërarchie is onduidelijk. De gevolgen laten zich raden.

Onder welk gesternte populistische bewegingen kunnen opkomen, is minder eenduidig te zeggen. Zeker is wel dat het populisme een begeleidingsverschijnsel is van de modernisering van de politiek aan het einde van de negentiende eeuw. Tegelijk met de langzame uitbreiding van het kiesrecht en van de staatsaken zien we de opkomst van een nieuw soort leiders, die zich in naam van de volkswil – die zij meenden te kennen – keerden tegen de politieke elite. Zoals de politicoloog I. de Haan heeft laten zien, was het populisme aanvankelijk een links fenomeen gericht tegen een sociale elite die het volk zou uitsluiten. Na 1900 kreeg het populisme echter een rechts-autoritaire en fascistische draai.⁴ Populisten richtten hun pijlen niet langer op een maatschappelijke elite maar op de vermeende corruptheid van de volksvertegenwoordigers, die ter wille van hun eigen achterban de schatkist zouden leegroven. Wie in de twintigste eeuw over populisme spreekt, heeft het dan ook meestal over een rechts-populisme, dat zich keert tegen een al te grote overheidsbemoeienis met de economie.

Rechts-populisme in Nederland

De door De Haan genoemde omslag van een meer links georiënteerd populisme naar een rechtse variant is in Nederland goed zichtbaar. Door de uitbreiding van het kiesrecht, de toenemende staatsinterventies en de groeiende dominantie van partijorganisaties voelden vooral conservatieve liberalen zich steeds minder op hun plaats: hun voorstelling van de politiek is er een waarin eminente personen los van knellend partijverband een kleine nachtwakerstaat beheren. Het prestige van de volksvertegenwoordiging neemt door deze ontwikkelingen sterk af en steeds meer behoudende liberalen gaan pleiten voor een ander soort democratie, waarin niet partijen en programma’s maar personen en ‘het algemeen belang’ centraal staan. Na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht in 1917 proberen verschil-

lende nieuwe bewegingen deze gevoelens van onbehagen te exploiteren met populistische campagnes tegen 'de partijtyrannie', 'de sinterklazerij' en de 'dictatuur van de massa', die het land naar de ondergang zouden leiden. Redding was slechts mogelijk door de invoering van een sterker op personen gericht kiesstelsel, versterking van de Eerste Kamer en wellicht ook door het algemeen kiesrecht weer af te schaffen: alleen zo zouden in plaats van amateuristische partijpolitici weer onafhankelijke en deskundige 'mannen van de daad' aan het roer komen te staan. Veel stemmen wonnen deze conservatieve populistten niet: alleen de Economische Bond van M.W.F. Treub had in 1918 kortstondig succes (drie zetels).⁵

Behalve dit specifieke conservatief-liberaal gekleurde populisme was er in deze jaren ook een soort populisme dat we vooral bij belangenpartijen tegenkomen. Dit type populisme appelleerde aan gevoelens van achtergesteldheid van groepen die zich niet vertegenwoordigd voelden in de verzuilde structuren van overleg. Dit probleem gold vooral voor vrijzinnig-protestantse of onkerkelijke middenstanders en boeren die bij het ontstaan van het verzuilde bestel enigszins buiten de boot waren gevallen. Voor beide categorieën ontstonden vanaf 1918 aparte populistische bewegingen, die zich keerden tegen 'de partijpolitiek' die de hardwerkende 'kleurloze middenstof' – waarop Nederlands welvaart was gebaseerd – in de steek had gelaten. Het middenstandspopulisme had vooral succes in de grote steden, waar de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) domineerde: in Utrecht, Den Haag en Amsterdam zat in deze jaren vrijwel permanent een middenstandspartij in de gemeenteraad. Volgens deze middenstandspopulisten was de 'partijpolitiek', geholpen door de pers, de vakbonden en de rechters, doelbewust bezig met de vernietiging van de middenstand omdat die electoraal niet interessant zou zijn. In de vaak kleurrijke campagnes – compleet met verkiezingsplaatjes, deelname van 'bekende Nederlanders' en revue-shows – legden de middenstandspartijtjes de nadruk vooral op de strenge bepalingen die voor horecagelegenheden, autoverkeer en populair amusement (bioscoop, revue, varieté) golden. Zelfs in hun spaarzame vrije tijd werd de hardwerkende middenstander door de 'partijpolitiek' dwarsgezet!⁶

Bij Tweede-Kamerverkiezingen trachtten middenstandspopulisten ook de boerenstand achter hun plannen te krijgen, maar veel succes sorteerde dit niet. De ontevreden boer werd in deze jaren reeds bediend door de Plattelandsbond, een in 1918 opgerichte belangenpartij die zich tegen de toenemende overheidsbemoeienis met de landbouw keerde. Door de voortdurende crisis op het platteland sloeg die boodschap vooral halverwege de jaren twintig aan: de Plattelandsbond haalde bij de verkiezingen van 1922 en 1925 respectievelijk 1,6 procent

en 1,9 procent van de stemmen. Populair was de partij vooral in de provincie Drente, waar zij in sommige gemeenten zelfs meer dan veertig procent van de stemmen haalde. Het ging daarbij voornamelijk om vrijzinnig-protestantse akkerbouwers, die zich in de economisch moeilijke tijden niet vertegenwoordigd voelden door een van de zuilorganisaties of door een van de liberale partijen.

De onbetwiste leider van de Plattelandersbond was Arend 'boer' Braat. Als Tweede-Kamerlid baarde Braat nogal wat opzien door zich in woord en gedrag niets aan te trekken van de mores van het parlement. In zijn vaak in plat-Nederlands afgestoken speeches hekelde hij de breedsprakigheid en de ingewikkelde procedures in de politiek, die volgens hem bedoeld waren om te verhullen dat de boerenstand bewust vernietigd werd. De eigenlijke politieke tegenstelling was volgens Braat dan ook niet die tussen religies of klassen, zoals de overige partijen beweerden, maar die tussen stad en platteland. De stad, dat was de politiek, de bureaucratie, de decadentie en arbeidsschuweid, waartegen het platteland in opstand moest komen. Met de middenstandspopulisten en hun campagnes voor horeca en amusement had Braat dan ook weinig op.⁷

Het deftige conservatieve populisme, het kleurrijke middenstandspopulisme en het rauwe agrarische populisme, zoals dat na 1918 door verschillende bewegingen werd verwoord, zouden in de jaren dertig als aparte categorieën langzaam verdwijnen. In zekere zin waren zij overbodig geworden omdat de populistische retoriek tegen 'de politiek' en 'de partijtyrannie' onderdeel werd van een veel bredere crisisstemming met betrekking tot de democratie. Zo speelde de Antirevolutionaire Partij (ARP) met haar campagne rond H. Colijn als 'man van de daad' in op dezelfde sentimenten als de conservatieve populistten, terwijl de NSB het gemopper op 'de politiek' ging verbinden met het concrete alternatief van nazi-Duitsland. De kortstondige populariteit van de NSB in de jaren 1933-1936 dankte zij voor een deel dan ook aan het electoraat van middenstandspartijtjes, conservatief-liberale splinters en vooral van de Plattelandersbond.

De Boerenpartij als agrarisch-populistische partij

Oppervlakkig beschouwd lijkt de Boerenpartij zeker tot 1965/1966 te passen in de traditie van het agrarische populisme dat voor de oorlog door de Plattelandersbond was vertegenwoordigd. De 'boer Braat' van de Boerenpartij was Hendrik Koekoek, die eveneens voornamelijk bekend stond als 'boer Koekoek'. In 1958 had Koekoek de partij vrijwel eigenhandig opgericht, hij was landelijk lijsttrekker, lange tijd redacteur van het partijblad *De Vrije Boer*, partijvoorzitter en fractievoorzitter, en zou ook eigenhandig de partij in 1981 weer opheffen met de plechtige

belofte “pas weer terug te komen als de mensen weer verstandig worden”.⁸

Als zoon van een Drentse pluimveehouder groeide Koekoek op in een van regionale trots doortrokken boerengemeenschap waar Braat zijn grootste successen had behaald en waar men, zoals dat heette, werd “gewrocht uit jenever, turf en achterdocht”. Als belijdend Nederlands Hervormde en actief lid van de christelijke jongerenvereniging was hij er in veel opzichten een buitenstaander. Gedreven door de hoge werkloosheid maar ook door de wens te ontsnappen aan deze benauwde omgeving, trok hij in de jaren dertig naar het westen van het land om er als landarbeider de kost te verdienen – onder meer op de boerderij van B.W. Biesheuvel, de latere minister-president. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin hij als soldaat in mei 1940 tegen het Duitse leger vocht, keerde hij niet terug naar Drente, maar vestigde hij zich als boer in het Gelderse Bennekom. Daar begon hij zijn politieke carrière, eerst als afdelingssecretaris van Christelijk-Historische Unie (CHU) en vanaf 1952 als voorzitter van de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL), waar uiteindelijk de Boerenpartij uit voortkwam.

Zoals de benaming al aangeeft, keerde de BVL zich tegen de na 1945 sterk toegenomen overheidsbemoeienis met de landbouw. De sociaaldemocratische minister van Landbouw S. Mansholt was ervan overtuigd dat het agrarisch bedrijf in Nederland alleen door een beleid van mechanisatie, schaalvergroting en prijspolitiek op de internationale markt concurrerend kon blijven. Als gevolg van de afnemende behoefte aan arbeidskrachten zochten veel landarbeiders en kleine boeren hun heil in de industrie, of emigreerden naar landen als Australië en Canada. Vooral kleine boeren voelden zich niet geheel ten onrechte in hun bestaan bedreigd door Mansholts beleid: velen van hen meenden dat de overheid de landbouw bewust de nek omdraaide, ten gunste van de industrialisering. Het Landbouwschap, het door de overheid ingestelde lichaam dat de boeren moest begeleiden in het als onvermijdelijk beschouwde proces van herstructurering, werd het mikpunt van de frustratie en woede van veel kleine boeren.⁹

Met felle campagnes tegen de ‘ambtelijke terreur’ van het Landbouwschap wist de BVL dan ook redelijk wat aanhang te krijgen onder kleine boeren en dan vooral onder diegenen die zich niet door een zuilorganisatie vertegenwoordigd voelden. Vol trots noemden de BVL-ers zich ‘vrije boeren’: zij waren ‘vrijheidsstrijders’ in verzet tegen de ‘dwangmaatregelen’ van een ‘logge bureaucratie’ en een ‘tyrannieke ambtenarendictatuur’. Vooral in de tweede helft van de jaren vijftig radicaliseerde de BVL sterk. Zo weigerden vrije boeren halsstarrig om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen, wat hen in

sommige gevallen kwam te staan op gerechtelijke verkoop van hun bezit. De slachtoffers van deze 'terreur', waaronder Koekoek en G.W. Voortman, kregen binnen de BVL de status van ware martelaren. Door de gerechtelijke procedures, maar ook door het ontbreken van steun van de gevestigde politiek en de negatieve berichtgeving in de kranten over het NSB-verleden van sommige vrije boeren raakte de BVL in toeneemende mate in zichzelf gekeerd. Vol wantrouwen keek zij naar een buitenwereld, die alles in het werk leek te stellen om de 'vrije boer' te vernietigen. Er bleef de BVL nu niets anders meer over dan de oprichting van een eigen politieke partij, zo besloten Koekoek, Voortman en de landbouwingenieur H. Adams op 21 december 1956 in hotel Welgelegen te Ede.¹⁰

Het duurde evenwel tot december 1958 voordat de Boerenpartij officieel werd opgericht. In het BVL-blad *De Vrije Boer* presenteerde de partij zich in een pamflet als een "partij voor het gehele Nederlandse Volk, die op principiële gronden de strijd wil aanbinden tegen het dirigisme". Met vette letters stond daaronder geschreven: "Tegen Staatsdwang, Tegen Dirigisme en Tegen Dictatuur, Dus voor de werkelijke vrijheid".¹¹ Veel succes had de partij vooralsnog niet: in 1959 haalde de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen slechts 0,6 procent van de stemmen. Van enige organisatie leek nog nauwelijks sprake.

Begin jaren zestig keerde het tij voor de Boerenpartij. De halsstarrige weigering om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen leidde wederom tot verschillende rechtszaken, waarna de boeren werden gedwongen tot verkoop van hun land. In maart 1963 sloeg de vlam in de pan toen het Landbouwschap besloot om in Hollandscheveld de boerderijen van een aantal vrije boeren, die bleven weigeren hun contributie te betalen, te ontruimen. In de besneeuwde weilanden kwam het tot een gewelddadig treffen tussen de politie en vrije boeren, waarbij één boerderij in vlammen opging. De televisie zond de beelden van de drie dagen durende conflicten uit; 'Hollandscheveld' zou de eerste grote televisierel van de jaren zestig worden. De foto's van boeren die onder begeleiding van de politie uit hun huis werden gezet terwijl de sneeuw nog op de velden lag, haalden zelfs in sommige buitenlandse kranten de voorpagina. Te midden van alle tumult wierp Koekoek zich op als de woordvoerder van de vrije boeren: hij liet het in de vele televisie-, radio- en kranteninterviews niet na om *en passant* zijn Boerenpartij aan te prijzen.¹² De gevolgen bleven niet uit en bij de enkele maanden later gehouden Tweede-Kamerverkiezingen haalde de Boerenpartij 2,1 procent van de stemmen, waarmee zij met drie zetels in de Tweede Kamer kwam.

De Boerenpartij en het conservatieve populisme

Het stemmenpercentage van de Boerenpartij in 1963, kwam ongeveer overeen met het aandeel dat de Plattelandsbond in zijn hoogtij-jaren 1922-1925 had weten te halen. Maar wie de uitslag beter bestudeert, ziet direct ook al een aantal opmerkelijke verschillen. Zo was de Boerenpartij electoraal veel minder afhankelijk van de Drentse boeren dan de Plattelandsbond. Weliswaar kende de kieskring Drente het hoogste percentage (4,2 procent), maar ook in Overijssel, Gelderland en zelfs in het katholieke thuisland Limburg wist de partij relatief hoge scores te halen. Opvallend was voorts dat Koekoek ook in de steden al enige aanhang had. Waar Braat nooit meer dan een handjevol stedelingen achter zich wist, daar stemden alleen al in Amsterdam bijna tienduizend kiezers op Koekoek.¹³ De verklaring voor deze stedelijke aanhang lijkt in de eerste plaats te wijzen op een groeiende betrokkenheid met de crisis van het boerenbedrijf, gerepresenteerd door de beelden van Hollandscheveld. Enerzijds bestond er sympathie voor de schijnbaar met uitsterven bedreigde boer, gevoelsmatig de hoeder van oude waarden, anderzijds konden de beelden uit Hollandscheveld als symbool gelden voor de toenemende frustraties bij velen over een te bemoeizuchtige overheid. Vooral dagbladen als *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag* wierpen zich in deze jaren steeds meer op als de spreekbuis van de onvrede van veel burgers met het dirigistische beleid van de staat. Vaste columnist J. Gans schroomde er niet voor om termen als zuilendictatuur, fascistische dwingelandij en pseudo-democratie te gebruiken om de overheidsbemoeienis te hekelen. Koekoek en zijn vrije boeren konden dan ook al vanaf het einde van de jaren vijftig op zijn volledige begrip rekenen. Zoals een electoraal onderzoek heeft aangetoond, bestond dan ook een duidelijk verband tussen steun aan de Boerenpartij en de verspreidingsdichtheid van *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag*.¹⁴

Een tweede verklaring voor de stedelijke aanhang was dat Koekoek in tegenstelling tot Braat van meet af aan ook buiten de agrarische gemeenschap bondgenoten heeft gezocht en wel in meer urbane, conservatieve kringen. Daarmee belandde hij in een wereld van minuscule partijtjes als het Jong Conservatief Verbond en de Nationale Unie, conspiratieve conservatieve genootschapjes en obscure tijdschriftjes, waarin monomane amateur-politici, gefrustreerde oud-Indischgasten en voormalige aanhangers van antidemocratische partijtjes als het Verbond voor Nationaal Herstel, Nationaal Front en de NSB hun zegje konden doen. Apocalyptische beschouwingen over een door de PvdA gesteunde bolsjewistische machtsovername wisselden elkaar af met wanhopige oproepen aan het Nederlandse volk zich te ontdoen van de corrupte partijen. Deze laatsten werden zonder onderscheid verantwoordelijk

gesteld voor de verkwanseling van Indië, de hoge belastingdruk en meer in het algemeen voor de hele sfeer van materialisme, nihilisme en slapheid. De conservatief-populistische retoriek van vòòr 1940 was er nog springlevend. Wat Nederland nodig had, waren ‘kerels en geen programma’s’; ‘mannen van de daad’ die krachtadig ingrepen waar de Nederlandse cultuur en het gezag van de overheid werden ondermijnd, maar die de economie met rust lieten. In de terugkeer naar het districtenstelsel, waarin het persoonlijk element sterker was, en in de invoering van aparte Tweede-Kamerzetels voor niet-gekozen deskundige ‘sterke kerels’ zag men belangrijke eerste stappen in wat ‘de verdieping van de democratie’ werd genoemd.¹⁵

De contacten tussen Koekoek en dit conservatieve milieu – dat zichzelf graag rechts-nationalistisch noemde – dateerden zeker al van 1956, toen Koekoek kandidaat stond voor de Nederlandse Oppositie Unie (NOU). Die verkiezingsdeelname werd geen succes, mede door de stroom van negatieve publiciteit die de NOU over zich heen had gekregen in de maanden voor de verkiezingen. Zo bleek de voorzitter van de partij, P.J. Galliard, betrokken bij een mislukte poging om de door de politionele acties berucht geworden KNIL-kapitein R. Westerling naar de Molukken te brengen om vanuit daar een guerilla tegen de Indonesische regering te beginnen. Ernstiger was de onthulling dat de partij steun kreeg van het *Sociaal Weekblad* van P. van Tienen, een oud SS-er en voorzitter van verschillende neonazistische groepjes, terwijl op de kandidatenlijst de ‘politieke delinquent’ J. Beckering Vickers bleek te zijn geplaatst.¹⁶

De NOU haalde slechts 0,3 procent van de stemmen, maar dit verkiezingsfiasco weerhield Koekoek er niet van om ook met de Boerenpartij samenwerking te blijven zoeken in conservatieve kringen. Vanaf het begin stond voor de oprichters vast dat de Boerenpartij in geen geval louter een belangenpartij mocht worden. Niet alleen was de electorale basis die de BVL bood te smal, bovendien had de term belangenpartij door de activiteiten van de Plattelandersbond en de middenstandspartijtjes van vòòr 1940 een uiterst negatieve connotatie gekregen. Waarschijnlijk geïnspireerd door de electorale successen van de Fransman P. Poujade, die met zijn campagnes tegen de hoge belastingdruk in 1956 in één klap meer dan tien procent van de stemmen had gekregen, besloten Koekoek en zijn medestanders in te spelen op een wijdverbreid gevoel van onbehagen onder de burgerij, de boeren en de middenstand ten aanzien van de ‘dirigistische’ overheid. Vrijheid moest het trefwoord zijn: vrijheid van ondernemen, van overdreven regelgeving, van te hoge belastingen, van ambtelijke willekeur. De beoogde naam van de partij was Boeren-, Burgers- en Middenstandspartij, maar door de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 1959 was het bij Boerenpartij geble-

ven. Wel ging de Boerenpartij met het oog op de Kamerverkiezingen een samenwerkingsverband aan met de Partij van Vrije Burgers, een vooral in Den Haag actieve partij onder leiding van de kleurrijke journalist J. Fabius.¹⁷ Als hoofdredacteur van het blad *Nieuwsbrief* was Fabius de spin in het web van allerlei rechts-nationalistische organisaties. Door zijn toedoen kwamen typisch rechts-nationalistische issues (orde en gezag, volksopvoeding, de belangen van Indische Nederlanders en de band met Nieuw-Guinea, Ambon en Zuid-Afrika) sterker op de voorgrond te staan bij de Boerenpartij. Koekoek werd zich steeds meer bewust van de electorale mogelijkheden die een nationalistisch, anti-Indonesisch standpunt hem boden, niet in de laatste plaats in de voor een deel nog politiek dakloze Indische gemeenschap. Met het oog hierop schonk hij in 1962 de opbrengst van de gerechtelijke verkoop van een stuk van zijn grond aan een actie van *De Telegraaf* om de Nederlandse soldaten in Nieuw-Guinea een radiotoestel cadeau te doen.¹⁸

Het 'Groot-Nederlands' nationalisme zou vanaf 1959 een vast bestanddeel vormen van Koekoeks politieke repertoire. Het had hem de toegang verschaft tot het rechts-nationalistische, deels ook Indische milieu. Behalve uit de BVL trok de Boerenpartij haar leden nu ook uit uiteenlopende organisaties als de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Werkgemeenschap, het Oud-Strijders Legioen, de Johannes Althusius-Stichting, het Comité Zelfbeschikking Nieuw-Guinea en het blad Burgerrecht.

Groei en spanningen

Door de banden met rechts-nationalistische kringen, de impliciete steun van *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag* en de symbolische waarde van *media-event* Hollandscheveld was de Boerenpartij vrijwel van meet af aan meer dan een veredelde doorstart van de Plattelandersbond. Waar de Plattelandersbond als een sterk geïsoleerde, voornamelijk Drentse belangenpartij gold, sloot de Boerenpartij aan bij het rechts-populistisch gekleurd verzet tegen de overheidsbemoeienis en strenge regelgeving. De naoorlogse wederopbouw was voltooid; het welvaartsniveau was tot nooit eerder vertoonde hoogten gestegen; katholieken, gereformeerden en arbeiders waren zo langzamerhand wel 'geëmancipeerd': het was kortom tijd voor een nieuwe politiek, met nieuwe partijen, die de burgers de vrijheid gaf waarom deze vroegen. Nieuwe partijen die voor zo'n nieuwe politiek stonden waren er voldoende in 1963: aan de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar namen behalve de Boerenpartij ook rechts-populistische partijtjes deel als de Partij Economisch Appèl, de Liberale Staatspartij van L.R.J. Ridder Van Rappard, de Liberale Unie van de Amsterdamse hotelhouder N. Verlaan, en de Nieuwe

Democratische Partij (NDP) van M. Lewin, medeoprichter van radiopi-raat Veronica. Stonden de eerste twee sterk in de traditie van het con-servatieve populisme, de NDP en de Liberale Unie deden met hun kleurrijke campagnes, hun excentrieke en sterk publiciteitsgerichte leiders en hun affiniteit met de modernere populaire cultuur eerder denken aan de vooroorlogse middenstandspartijtjes. Hoewel geen van bovengenoemde partijtjes een zetel zou halen, waren ze samen toch goed voor 1,6 procent van de stemmen.¹⁹ Reeds in 1963 was derhalve al een klein deel van het electoraat (inclusief de Boerenpartij in totaal 3,8 procent) – zowel op het platteland als in de steden – vatbaar gebleken voor rechts-populistische retoriek.

Het rechts-populistische verzet tegen ‘de politiek’ zou na de verkiezingen van 1963 zowel in intensiteit als omvang sterk toenemen. Een belangrijke aanleiding daarvoor waren de verwickelingen rondom de zogeheten Radio Exploitatie Maatschappij, een televisiepiraat die uitzond vanaf een buiten de territoriale wateren gelegen booreiland (het zogenaamde REM-eiland). Ondanks of juist vanwege haar populariteit onder de televisiekijkers, besloot de overheid in te grijpen en de REM-uitzendingen te verbieden. Voor de REM was dit reden om in haar laatste uitzendingen de democratie in Nederland op de hak te nemen: ‘de politiek’ had volgens de televisiepiraten aangetoond nauwelijks te weten wat onder het volk leeft. *De Telegraaf* ging zich naar aanleiding van het verbod op de REM nog sterker dan tevoren keren tegen de ‘zuilendictatuur’ van de gevestigde partijen, die om hun eigen omroepen te beschermen nieuwkomers de pas afsneden.²⁰ Dit populistisch sentiment nam verder toe na de val van het kabinet-Marijnen over de omroepkwestie. Zonder tussentijdse verkiezingen ruilde de Katholieke Volkspartij (KVP) de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) in voor de PvdA en trad een nieuw kabinet onder leiding van J.M.L.Th. Cals aan. Deze weinig verheffende partnerruil gaf voedsel aan de rechts-populistische kritiek dat de gevestigde partijen lak hadden aan de kiezers en dat de Nederlandse democratie ingrijpende vernieuwing behoefde.

De tijd scheen kortom rijp voor een sterk rechts-populistisch front en de Boerenpartij leek met haar drie kamerzetels de aangewezen partij om als samenbindende factor op te treden. Meer dan wie ook had Koekoek zich in de Tweede Kamer verzet tegen de opheffing van de REM: het volk had volgens hem genoeg van alle politieke kletspraatjes van de verzuilde omroepen. Wat stelde die democratie nog voor als de eerste, niet door ‘de politiek’ gecontroleerde omroep de nek om werd gedraaid? Om zijn steun aan de REM te onderstrepen stelde Koekoek REM-omroepster M. Bierenbroodspot aan als zijn privésecretaresse, terwijl haar collega H. Benninck een plaats op de kandidatenlijst toegezegd kreeg.²¹

Door deze publicitair handige zetten groeide Koekoek steeds meer uit tot de held van *De Telegraaf* en de REM, die later als TROS zendrecht kreeg. Tal van nieuwe leden sloten zich aan bij de Boerenpartij, waaronder een groot deel van het kader van de Liberale Staatspartij, Liberale Unie, Nieuwe Democratische Partij en Partij Economisch Appèl. Door de komst van deze nieuwe leden veranderde de Boerenpartij nog sterker van een agrarisch-populistische in een meer algemeen rechts-populistische partij. De tradities van het conservatieve populisme, het middenstandspopulisme en het agrarische populisme kwamen als het ware in haar samen. Dit vergrootte op zijn beurt weer de reikwijdte van de partij. Op de golven van het rechts-populistische sentiment was de Boerenpartij rond 1966 uitgegroeid tot het natuurlijke verzamelpunt voor alles wat zich rechts van de VVD en de confessionele partijen bewoog.

Geheel zonder spanningen verliep de komst van al deze nieuwe leden natuurlijk niet. Velen van hen – en dan met name de meer deftige conservatieve populistten – namen zo hun eigen verwachtingen en opvattingen mee over de politieke beginselen en het politieke leiderschap van de Boerenpartij. Wat die principes betreft, daar viel nog wel een mouw aan te passen. Koekoek had zich nooit veel gelegen gelaten aan beginselvorming: het leidde volgens hem maar af van de concrete strijd die gevoerd moest worden. Hij liet het schrijven van het beginselprogramma dan ook over aan de advocaat A. Zeegers, voormalig lid van de ARP en de Nationale Unie en redacteur van *Burgerrecht*. Zeegers bracht de verschillende standpunten onder in een beginselprogramma dat verrassend confessioneel van karakter was. Het programma opende zelfs met een christelijk gemotiveerde afwijzing van de volkssoevereiniteit, die eerder deed denken aan de Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP) of het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV).²² Op grond daarvan is de Boerenpartij wel als een confessionele partij betiteld, maar daarmee wordt de plaats die het beginselprogramma binnen een populistische beweging als de Boerenpartij innam wel erg overschat. Typerend hiervoor is dat Koekoek in 1966 ook zijn zegen gaf aan de pogingen van de Bakkumse ingenieur W. Stam om de Boerenpartij een ideologische basis te geven, die weinig meer met Zeegers' confessionalisme van doen hadden. Stam, die volgens eigen zeggen geadviseerd werd door *Algemeen Handelsblad*-redacteur H.J.A. Hofland, zag in de Engelse landbouweconoom G.N. Parkinson 'de Karl Marx van de Boerenpartij'.²³

Hoe dit ook zij, van veel betekenis waren deze pogingen tot beginselvorming uiteindelijk niet. De Boerenpartij bleef ondanks alle programmatische versiering toch in eerste instantie de partij van Koekoek. Zeegers zou dit aan de lijve ondervinden. Enkele maanden na publicatie

van zijn programma werd hij uit de partij gezet, omdat hij had verkondigd dat het leiderschap van Koekoek niet meer paste bij een serieuze rechts-nationalistische partij. Een man als Van Rappard, de in deze tijd bekende strijder tegen morele en culturele verwildering, had Zeegers een betere kandidaat geleden en desnoods wilde hij zelf wel de kar trekken.²⁴ Veel meer dan met zijn beginselprogramma had hij daarmee het wezen van de partij geraakt. Met het roeyement van Zeegers en met hem van enkele andere rechts-nationalisten waren zo ook de grenzen aangegeven waarbinnen de nieuwe leden in de partij zich mochten bewegen. Zij konden hun invloed uitoefenen op de koers van de partij, maar aan het leiderschap van Koekoek viel niet te tornen. Overigens zou ook Stam enkele maanden na publicatie van zijn ideologische geschrift uit de partij verdwijnen.

De boer als troef

Waarop was dit ogenschijnlijk onaantastbare leiderschap van Koekoek gebaseerd? Simpel gesteld: op zijn merkwaardige populariteit. Hoewel fractievoorzitter van een geïsoleerde kleine partij, kwam Koekoek al vanaf 1965 in enquêtes steevast naar voren als een van de, zo niet de populairste politicus van het land. Zijn optreden in de Tweede Kamer kreeg van het publiek, dat sinds korte tijd flarden van de debatten op televisie kon volgen, dikwijls een hogere waardering dan dat van ervaren rotten als W.K.N. Schmelzer en A. Vondeling. “Hendrik Koekoek”, zo concludeerde *De Telegraaf*, “staat op eenzame hoogte aan de top van de Nederlandse politieke hitparade”.²⁵

Waar dit ‘Koekoek-effect’ vandaan kwam, was veel tijdgenoten echter een raadsel. Koekoeks hele verschijning en optreden leken immers het tegendeel van dat van een modern charismatisch politiek leider. Met zijn norse blik, morsige kleren en zijn immer afgeknepen slot-‘n’ was hij eerder het schoolvoorbeeld van een Drentse provinciaal, aan wie de modernisering voorbij was gegaan. In de Tweede Kamer bleek hij meestal nauwelijks op de hoogte van de dossiers waarover hij sprak en kreeg hij hooguit hoongelach over zich heen als hij een procedure of wet niet had begrepen. Zijn voornaamste argumenten om het regeringsbeleid te bekritisieren waren niet citaten van erkende wetenschappers of cijfers van een planbureau, maar anekdotes uit zijn landbouwbedrijf of aloude boerenwijsheden. De achtergronden van de hoge belastingdruk analyseerde Koekoek in een interview als volgt: “Voor elk tientje krijgen we maar een gulden terug, want ze moeten d’r beter van worden. Waarom gaan ze zich anders met ons bemoeien? Want zo is ‘t toch. Je gaat je d’r niet mee bemoeien als je d’r niet wijzer van wordt. Zo is het toch een keer in de wereld. Je bemoeit je d’r mee om d’r wijzer van te

worden. Als je d'r niet wijzer van wordt, dan bemoei je d'r niet mee. Dat doet geen mens.”²⁶

Niets wees er op dat ook maar iemand in en om het Binnenhof hem serieus nam. En alsof dit niet al erg genoeg was bleek hij vrijwel permanent verwickeld in allerlei juridische en financiële conflictjes, die breed werden uitgemeten in de kranten. Alles wees er kortom op dat Koekoeks lidmaatschap van de Tweede Kamer van zeer korte duur zou zijn, althans gemeten naar de in politiek-Den Haag geldende criteria. Waarom was deze moderne Boer Braat dan toch zo populair? Volgens de journalist H.J. Meijer, die in 1966 onder het pseudoniem B. van Dienst een boekje over de Boerenpartij schreef, dankte Koekoek zijn populariteit aan de behoefte van de media aan “kostelijke, kosteloze entertainers, die een goedkoop en levensecht stukje amusement bieden”. Koekoek paste volgens Meijer dan ook in hetzelfde rijtje als antirookmagiër Robert-Jasper Grootveld, schrijver Jan Cremer, sekteleider Lou de Palingboer en andere excentrieke figuren die in deze periode dankzij alle media-aandacht uitgroeiden tot ware culthelden.²⁷ Inderdaad onderkende Koekoek sinds ‘Hollandscheveld’ het enorme belang van publiciteit en hij genoot er ook van om in de schijnwerpers te staan. Aan een journalist van de *Haagsche Post* bekende hij dat hij tijdens de conflicten in Hollandscheveld eigenlijk ‘twee prachtige dagen’ had gehad.²⁸ Waar hij in de jaren vijftig in het blad *De Vrije Boer* soms uitvoerige beschouwingen over de politieke situatie publiceerde, beperkte hij zich vanaf dat moment dan ook in toenemende mate tot het verstrekken van komische *one-liners* aan journalisten of het opnemen van singletjes als het ‘Koekoekslied’ en de ‘Boerenwals’.

Het zou echter onjuist zijn Koekoeks populariteit slechts af te doen als een mediahype. Voor de meeste van zijn kiezers bevredigde Koekoek meer dan een soort behoefte aan politiek vermaak. Afgaande op de door kranten ondernomen onderzoekjes onder Koekoekstemmers in 1966, bestond er vooral waardering voor Koekoeks helderheid in het debat. “Hem kun je tenminste vatten”, zo verwoordde een van zijn kiezers het. “Hij is iemand die de dingen eenvoudig zegt, niet zo’n wauwelaar die volzinnen met Latijn doorspekt”, meende een ander.²⁹ Wat collega-parlementariërs als zijn zwakte zagen – zijn stuntelige simplisme – was voor velen juist zijn kracht. Met al zijn boerenwijsheden bracht Koekoek de politiek voor velen tot de begrijpelijke proporties terug van een strijd tussen goeden en kwaden.

Daaraan bestond grote behoefte, want zeker na de tussentijdse partnerwissel van de KVP in 1965 leek de Haagse politiek steeds meer op een nauwelijks te begrijpen schaakspel, waar alleen politieke experts en deskundologen met hun ingewikkelde jargon invloed op konden uitoefenen. Leiders als KVP-er Schmelzer en PvdA-voorman Vondeling

waren geen volksleiders maar politieke professionals, sterk resultaatgericht en bedreven in het sluiten van deals maar naar buiten toe afstandelijk, rationeel en schoolmeesterachtig. Daardoor pasten zij slecht in een tijdvak waarin kiezers hun keuze steeds minder baseerden op traditie en wereldbeschouwing en steeds meer op de indruk die een partij en/of leider op het moment zelf achterliet. En die indrukken deden kiezers voornamelijk op via de televisie, het nieuwe massamedium. Koele en zakelijke afstandelijkheid kwamen op de televisie echter slecht over, evenals de gekunstelde vrolijkheid die sommige media-adviseurs politici aanpraatten.³⁰ Wie het bij veel kijkers wel ‘goed deden’ op de buis, waren authentiek overkomende politici met een heldere maar ook een tikkeltje humoristisch verpakte boodschap. Koekoek voldeed volgens velen aan deze norm, evenals andere in deze tijd populaire politici als J.M.A.H. Luns, de even melige als conservatieve minister van Buitenlandse Zaken, de strijdbare communist M. Bakker en vanaf eind 1966 natuurlijk ook H.A.F.M.O. van Mierlo, de politieke amateur die met zijn D66 ‘het bestel’ wilde opblazen.

Dat Koekoek met zijn simplistische directheid ‘televisiegeniek’ was, droeg ongetwijfeld sterk bij aan de electorale winst van de Boerenpartij in 1966. Natuurlijk, ook de botsingen tussen jongeren en de politie in 1966 – met als hoogtepunt de door de Provo’s gegooide rookbom tijdens het Koninklijk Huwelijk op 10 maart – speelden mee. In de dagen na het rookbomincident stonden de kranten – met name *De Telegraaf* – vol ingezonden brieven van woedende burgers, die schande spraken over de neurotische, onhygiënische Provo’s die het blazen van Nederland voor het oog van de wereld hadden bezoedeld.³¹ Maar de rellen in 1966 waren toch vooral een katalysator van een rechts-populistisch sentiment dat al enige jaren sluimerde. Door zijn felle strijd tegen de belastingdruk, het Landbouwschap en het verbod op de REM, en door zijn opvallende stijl kon Koekoek zich ook presenteren als de ware buitenstaander, die de bezem door de politiek en de straat wenste te halen.

Triomf en ondergang

De lotgevallen van de Boerenpartij na de triomfen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden in 1966 passen naadloos in het plaatje van een populistische beweging. De partij was groot geworden dankzij de populariteit van haar voorman en haar populistische campagne tegen de politieke elite. Van enige organisatie was echter nauwelijks sprake. De Boerenpartij kende nog steeds geen statuten en de kandidaten die in de raden en Staten zitting namen, waren nauwelijks gescreend. Deze organisatorische chaos was een direct

gevolg van de afkeer van geïnstitutionaliseerde politiek en de eenzijdige gerichtheid op de leider. Koekoek werkte iedere poging hier verandering in te brengen hoogstpersoonlijk tegen. De coup poging van Zeegers had zijn wantrouwen verder aangewakkerd: iedere tendens naar organisatievorming beschouwde hij als een samenzwering die de kop moest worden ingedrukt. De enige leden die hij enigszins vertrouwde, waren oudgedienden uit de eerste beginjaren van de BVL. Dit wantrouwen zou volgens de geroyeerde partij-ideoloog Stam zelfs zo sterk zijn geweest dat Koekoek de verkiezingsoverwinningen van 1966 met gemengde gevoelens had ontvangen. Met de omvangrijke stedelijke aanhang was de partij hem boven het hoofd gegroeid.³²

Uiterekend een van die vertrouwelingen raakte kort na de triomf bij de raadsverkiezingen ernstig in opspraak. In september 1966 onthulde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat Adams, die samen met Koekoek het initiatief tot oprichting van de Boerenpartij had genomen, in 1946 was veroordeeld wegens collaboratie. Adams was lid van een nazistische splinterpartij – de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) – en ook schreef hij geregeld voor het antisemitische blad *De Misthoorn*. Bij Adams' beëdiging tot lid van de Eerste Kamer op 20 september 1966 herhaalde VVD-collega J. Baas deze beschuldigingen, waarop de twee slaags raakten. Het was het startsein voor een serie conflicten in de Boerenpartij, die breeduit in de kranten werd verslagen. Koekoek weigerde om Adams te laten vallen en deed allerlei wilde en merendeels onjuiste beschuldigingen over de foute verledens van politici uit andere partijen. Ondertussen kwamen de media met allerlei nieuwe onthullingen over de aanwezigheid van oud-NSB-ers in de partij.³³ In het verhitte klimaat van 1966, waarin de trauma's van 1940-1945 weer sterk opspeelden, werd de Boerenpartij vooral voor progressieve jongeren de belichaming van een veronderstelde doorwerking van de fascistische mentaliteit. Op openbare vergaderingen van de Boerenpartij verschenen nu vrijwel standaard jonge demonstranten, die het fascistische gevaar in de knop wilden breken. In zijn proefschrift uit 1968 plaatste ook Nooij geheel volgens de mode van de dag de Boerenpartijstemmers en leden op de F(ascisme)-schaal.³⁴

Binnen de Boerenpartij zelf waren veel leden echter ook zeer verontrust over alle onthullingen. Een aantal van hen richtte de zogeheten 'Noodraad' op, die behalve een zuivering van de foute elementen ook een democratisering van de partij bepleitte. Zelfs nadat Adams uit eigener beweging was opgestapt, weigerde Koekoek aan deze wensen tegemoet te komen, waarop de Noodraad-leden besloten uit de partij te stappen. Bovendien zegde in december 1966 ook het Tweede-Kamerlid P. Voogd zijn lidmaatschap op uit onvrede met het volgens hem te weinig confessionele karakter van de partij. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen

van februari 1967 dienden zowel de Noodraad als de Lijst-Voogd een afzonderlijke kandidatenlijst in.³⁵ Belangrijker echter dan het verlies van deze leden was de veranderende houding van *De Telegraaf*, die nu ook kritisch over Koekoek begon te schrijven.³⁶ Alleen al uit commerciële overwegingen was een te sterke identificatie met de Boerenpartij nu niet meer opportuun. Daarmee verloor de partij misschien wel de belangrijkste bondgenoot bij haar opmars.

De Kamerverkiezingen van februari 1967 leverden de Boerenpartij dan ook niet de in juni nog voorspelde doorbraak naar twintig zetels op. Vooral in de steden bleek de aanhang fors te zijn teruggelopen. Met zeven zetels (4,8 procent) haalde de partij overigens nog wel evenveel zetels als het debuterende D66. De Noodraad en de Lijst-Voogd bleven daarentegen onder de kiesdrempel steken, evenals de Christen-Democraten Unie van Zeegers en enkele andere rechts-populistische partijtjes. Deze haalden gezamenlijk overigens nog wel 2,5 procent van de stemmen, vrijwel exact het percentage waarmee de electorale aanhang van de Boerenpartij was teruggelopen.³⁷ Hoewel exacte cijfers ontbreken, lijkt van een terugkeer van de kiezers van de Boerenpartij naar de gevestigde partijen dan ook nog geen sprake te zijn geweest.

Had de Boerenpartij, zoals vaker is gesteld, zonder de 'affaire-Adams' bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1967 meer dan vijftien zetels kunnen halen? Dat is zeker niet uit te sluiten. Tegelijk waren de conflicten inherent aan het karakter van de partij en in die zin was het slechts een kwestie van tijd voordat de bom barstte. In de daaropvolgende jaren zou dat eens te meer blijken. Na een periode van rust, waarin zelfs even sprake leek van een zekere mate van organisatorische opbouw, ontstonden in juni 1968 wederom allerlei conflicten. Verschillende Tweede-Kamerleden, waaronder oudgediende E.J. Harmsen, rebelleerden openlijk tegen Koekoeks leiderschap, waarop zij zonder pardon geroyeerd werden. Harmsen richtte vervolgens de partij Binding-Rechts op en wist een groot deel van de rechts-nationalistische vleugel met zich mee te krijgen. Meer royementen volgden en in 1970 bestond de Tweede-Kamerfractie van de Boerenpartij nog slechts uit twee leden.³⁸ Electoraal kreeg de partij nu meer nog dan in 1967 de rekening gepresenteerd voor alle conflicten. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en gemeenteraden in 1970 verloor de partij vrijwel alle zetels, terwijl zij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 nog maar één zetel behield. Met de afschaffing van de opkomstplicht bleef een deel van het Boerenpartij-electoraat waarschijnlijk thuis, terwijl een deel van het middenstandselectoraat zijn hoop had gevestigd op de Nederlandse Middenstandspartij, die met twee zetels in de Tweede Kamer kwam.

Bij de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 1972 maakte de Boerenpartij een kleine *come-back*. Profiterend van het gepolariseerde politieke klimaat en inspeland op de toenemende vreemdelingenangst behaalde de partij 1,9 procent van de stemmen, goed voor drie zetels. Het was achteraf gezien niet meer dan een laatste opleving. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 behield de partij nog slechts één zetel. In 1981 viel het doek definitief. Ondanks de naamsverandering in Rechtse Volkspartij haalde Koekoek slechts 0,2 procent van de stemmen. Achttien jaar na zijn stormachtige entree verliet Koekoek nu met stille trom het Binnenhof. Zijn dood in 1987 werd bij hoge uitzondering niet herdacht in de Tweede Kamer.

Slot

De tragikomische ondergang van de Boerenpartij in de jaren zeventig heeft het beeld van de partij ongetwijfeld sterk gekleurd. Welke betekenis kan aan een partij worden gegeven die aan weinig verheffend onderling gekrakeel ten onder is gegaan? De in de jaren zestig nog zo populaire Koekoek heeft inmiddels de status van een moderne Hadjememaar en zijn naam wordt vooral gebruikt om excentrieke, populistische nieuwkomers in de politiek te desavoueren. De electorale successen van de Boerenpartij in 1966 hebben daardoor iets raadselachtigs gekregen en worden bij gebrek aan beter voornamelijk als een reactie op woelige tijden gezien. De opkomst van de Boerenpartij sloot echter aan bij een sterke toename van rechts-populistische retoriek, die al vanaf het begin van de jaren zestig zichtbaar begon te worden en die zich voornamelijk richtte op de greep van de gevestigde politieke partijen op de economie en de media. Dit rechts-populisme, dat als onderstroom al langer bestond, was geen reactie maar maakte juist onderdeel uit van wat de journalist H.J.A. Hofland treffend ‘de dekolonisatie van de burger’ heeft genoemd.³⁹ Juist door de behoefte van veel burgers aan een grotere individuele keuzevrijheid en een minder dirigistische overheid kon de Boerenpartij opkomen. Zij werd daarbij geholpen door de media (met name *De Telegraaf*), die een toenemende belangstelling toonde voor nieuwe politieke verschijnselen. Koekoek kon zo uitgroeien tot de rechtse tegenhanger van antirookmagiër Grootveld; beiden symboliseerden met hun absurdistische optreden de behoefte aan een ander, minder afstandelijk en speelser leiderschap. De populariteit van deze stijl van leiderschap was van korte duur, maar zonder invloed was zij niet, ook niet aan de rechterzijde van het politieke spectrum. Het is niet moeilijk in het optreden van politici als H. Wiegel en A.A.M. van Agt ‘Koekoekiaanse’ elementen aan te treffen. Zoals Koekoek – maar bijvoorbeeld ook politici als Luns en Van Rappard – hadden aange-

toond, bleek niet de inhoudelijke discussie maar een simplistisch populisme dikwijls het machtigste wapen tegen de gedreven ernst van progressieve politici.

Opmerkingen over Koekoeks invloed blijven echter hoogst speculatief en zullen dat ook blijven zolang het onderzoek naar de jaren zestig gedomineerd wordt door de belangstelling voor wat zich aan de linkerkant van het politieke spectrum afspeelde. Wie de betekenis van de Boerenpartij op juiste waarde wil schatten, moet zich verdiepen in een 'andere jaren zestig' – waarin de veranderingen niet worden gesymboliseerd door D66, Provo, de Rookbom en de VPRO maar door het REM-eiland, *De Telegraaf*, de Boerenpartij en Hollandscheveld. Koekoeks populariteit in de jaren zestig vormt met andere woorden een belangrijk argument voor een vergruizing van het beeld van de jaren zestig.

noten

¹ A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*, Meppel, 1968. Meer verhelderend is het overzichtsartikel van A.H.M. Dölle, 'De Boerenpartij: terugblik op een politiek verschijnsel', in: *Intermediair*, 7 september 1979, 59-65.

² H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam/Antwerpen, 1995; J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel, 1995.

³ Zie over het populisme onder meer: P. Taggart, *Populism*, Philadelphia, 2000; M. Elchardus, *De dramademocratie*, Tiel, 2002; D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003, met name 173-180; H.-G. Betz, *Radical right-wing populism in Western Europe*, London, 1994; en het themanummer over populisme van *Nieuwste Tijd*, 2 (2003), 4 (aug.); met name A. Pelinka, 'Wij zijn tegen. Over de normaliteit van het protest', 17-25; I. de Haan, 'Volkswijsheid in de politiek. Het populisme en de republikeinse traditie', 26-38; en K. Vossen, 'Rechts-populisme in de Nederlandse politiek. Een verkenning', 39-48.

⁴ De Haan, *op.cit.*, 33-34.

⁵ K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in het interbellum*, Amsterdam, 2003, 39-67.

⁶ *Ibidem*, 127-135.

⁷ *Ibidem*, 117-126.

⁸ Zie voor biografische informatie over Koekoek onder meer: K. Baartmans, *Boer Koekoek*, Amsterdam, 1966; en W. Slagter, 'Koekoek, Hendrik', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. 4, Den Haag, 1994, 260-262.

⁹ Hierover Nooij, *op.cit.*, 1-31.

-
- ¹⁰ Bericht in *De Vrije Boer*, 5 januari 1957.
- ¹¹ Pamflet ingevouwen in *De Vrije Boer*, 14 februari 1959.
- ¹² B. ten Caat, *De opstand der braven. Boerendrama in Hollandscheveld* 1963, Meppel, 1964.
- ¹³ *De Boerenpartij en de verkiezingen van 1959, 1962, en 1963*, z.j., z.pl..
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ Zie hierover de lemma's 'Partij Recht, Vrijheid en Welvaart', 'Jong Conservatief Verbond', 'Groep Lopes', 'Onafhankelijke Nationale Groep' en 'Nationale Unie' in: Koen Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen 1918-1967*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (www.inghist.nl).
- ¹⁶ Zie over de NOU: J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam, 1991, 92-99; en D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag, 1995, 143-144.
- ¹⁷ Zie over Fabius het nawoord van B. Büch in: J. Fabius, *Zes maanden in Albanië met een nawoord van Boudewijn Büch*, Amsterdam, 1990.
- ¹⁸ Baartmans, *op.cit.*, 45.
- ¹⁹ Over deze partijen de lemma's in: Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ²⁰ P.J.A. Idenburg en Th. J.M. Ruigrok, *De visie van de pers op de commerciële omroep in Nederland 1951-1991. Van REM-eiland tot RTL-4*, Den Haag, 1991, 69-75.
- ²¹ Idenburg en Ruigrok, *op.cit.*, 69-75.
- ²² Zie voor het beginselprogramma van de Boerenpartij: www.rug.nl/dnpp/themas/beginselProgrammas/boeren/begprog.
- ²³ W. Stam, *De Boerenpartij. Een politieke verkenning*, Amsterdam, 1965.
- ²⁴ Zie over deze conflicten onder anderen M. Pam, 'Partij zonder politici', in: *NRC Handelsblad*, 11 april 1981; en W. Stam, 'Burgeroorlog onder de Boeren. Het einde van een illusie', in: *De Telegraaf*, 29 juni 1968.
- ²⁵ *De Telegraaf*, 31 december 1966.
- ²⁶ *Het Parool*, 25 maart 1966.
- ²⁷ B. van Dienst, red., *Koekoek kan ons nog meer vertell'n*, Amsterdam, 1966, 6.
- ²⁸ Baartmans, *op.cit.*, 50.
- ²⁹ *Het Parool*, 25 maart 1966 en *De Telegraaf*, 31 december 1966.
- ³⁰ Over de problemen rondom leiderschap in de jaren zestig: H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 191-212.

-
- ³¹ Zie N. Pas, *Imaazje. De verbeelding van Provo*, Amsterdam, 2003.
- ³² Stam, 'Burgeroorlog'; zie ook Pam, 'Partij zonder politici'.
- ³³ Zie over de affaire-Adams ook Van Donselaar, *op.cit.*, 121-133.
- ³⁴ Nooij, *op.cit.*, 159-162.
- ³⁵ Zie hierover de lemma's in Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ³⁶ Het artikel van Stam, 'Burgeroorlog', is hiervan een fraai voorbeeld.
- ³⁷ Het gaat hier om de Partij voor Ongehuwden, Alarm, Landsbelangen en de Liberale Volkspartij. Zie voor deze partijen de lemma's in Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ³⁸ Over deze conflicten uitvoerig de ongepubliceerde scriptie: C.H. Veenstra, 'Hendrik Koekoek. Een boer op het Binnenhof'. Doctoraalscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1995, 78-93.
- ³⁹ H.J.A. Hofland, *Tegels lichten. Of ware verhalen over de autoriteiten in het land der voldongen feiten*, Amsterdam, 1972.

AUTEURS

M.L. Adriaansen is politiek- en beleidsonderzoeker bij het onderzoeksbureau Veldkamp.

J. de Beus is als hoogleraar politicologie verbonden aan de Afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

C.P.M. Hagemann is als universitair docent verbonden aan de Sectie Communicatiewetenschap van de Radboud Universiteit Nijmegen.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

N.W. Jankowski is als universitair docent verbonden aan de Sectie Communicatiewetenschap van de Radboud Universiteit Nijmegen.

D.B.R. Kroeze is als student-assistent verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

B. Middel is burgemeester van Smallingerland en Eerste-Kamerlid voor de PvdA. Van 1989 tot 2002 maakte hij deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, waarvan de laatste zes jaar als lid van het fractiebestuur.

R. van Os is als assistent in opleiding verbonden aan de Sectie Communicatiewetenschap van de Radboud Universiteit Nijmegen.

P. Pennings is als universitair hoofddocent verbonden aan Afdeling Politicologie van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Ph. van Praag is als universitair hoofddocent verbonden aan de Afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

H. te Velde is als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

K. Vossen is als universitair docent verbonden aan de Afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.